

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- VISKY ANDRÁS verse 1009
SZIJJ FERENC versei 1011
SCHEIN GÁBOR versei 1013
JÁNOSSY LAJOS: Hamu és ecet (*Részlet egy készülő regényből*) 1015
PODMANICZKY SZILÁRD: Szót érteni a mondattal (*esszé*) 1024
SZABÓ ÁDÁM: A temetés (*elbeszélés*) 1027
CSEHY ZOLTÁN versei 1039
POLGÁR ANIKÓ verse 1041
KÖVES VIKTÓRIA: December (*novella*) 1043
SELMECI GYÖRGY versei 1047
BAKOS ANDRÁS verse 1048
BAJKAY ÉVA: Egy bauhäusler fotói a pécsi vásárokról (*Fodor Etel centenáriumára*) 1049
TÜSKÉS TIBOR: Irodalom és politika (*Ágoston Zoltán beszélgetése*) 1053
KISÉRY ANDRÁS: Por se: a reneszánsz médiumai (*tanulmány*) 1066

*

- BEDECS LÁSZLÓ: Számadás (*Várady Szabolcs: A rejtett kijárat*) 1084
TATÁR SÁNDOR: Ki(szabadulni)! – Honnan is? Hová is?? (*Rakovszky Zsuzsa: A hullócsillag éve*) 1089
HARKAI VASS ÉVA: A fikció vadregényes útjai – avagy sztori, elejtett fővad és happy end nélkül (*Csaplár Vilmos: Vadregény*) 1103
BALÁZS ESZTER ANNA: Solvitur ambulando (*Jakus Ildikó – Hévízi Ottó: Ottlik-veduta*) 1107

2005

NOVEMBER

A műmellékleten: Fodor Etel fényképei

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat,
a PVV Rt. és a József Attila Alapítvány támogatásával jelenik meg.

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Betűdzsungel, Király u. 9. – Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25. – Bagolyfészek Könyvesbolt és Antikvárium, Ferencsek u. 27. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – az Alexandra Kiadó könyvesboltjaiban.

VIDÉKEN: **Baján:** Lord Könyvesbolt, Tóth Kálmán tér 1. – **Balatonfüreden:** Könyvesbolt, Tagore sétány – **Balatonlellén:** Könyvesbolt, Kossuth Lajos u. 9. – **Ceglédén:** Lord Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Kossuth Lajos Tudományegyetem – **Lícium Könyvesbolt,** Kálvin tér 2/c. – **Ady Endre Könyvesbolt,** Piac u. 26. – **Fókusz Könyvesbolt,** Hunyadi u. 8–10. **Egerben:** Gárdonyi Géza Könyvesbolt, Széchenyi u. 12. – **Gödöllőn:** Fama Könyvesbolt, Szabadság tér 9. – **Győrben:** Rónai Jácint Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – Könyvesház, Bajcsy-Zsilinszky út 35. – **Hódmezővásárhelyen:** Lord-Extra Könyvesbolt, Andrásy út 5-7. – **Kecskeméten:** Katona József Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Szabadság tér 3/A – **Keszthelyen:** Helikon Könyvkereskedés, Kossuth L. u. 2. – **Komáromban:** Lord Könyvesbolt, Jókai tér 2. – **Kőszegen:** Városkapu Könyvesbolt, Városház u. 4. – **Mezőkövesden:** Könyvesbolt, Mátyás király u. 108. – **Miskolcon:** Egyetemi Könyvesbolt, Egyetemváros – **Kazinczy Könyvesbolt,** Széchenyi u. 33. – **Széchenyi Könyvesbolt,** Széchenyi u.

54. – **Mosonmagyaróvárott:** Könyvesbolt, Szent István u. 104. – **Nagykanizsán:** Zrínyi Miklós Könyvesház, Fő út 8. – **Nyíregyházán:** Bessenyei György Könyvesbolt, Kossuth tér 1. – **Pápan:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kóma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – **JATE bölcsészkar** könyvtára – **Buch Könyvesbolt,** Dugonics tér 12. – **Grand Café Mozi és Kávézó,** Bibic u. 2. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Kárász u. 5. – **Székesfehérvárott:** Vajda János Könyvesbolt, Fő u. 2. – **Szekszárdon:** Babits Mihály Könyvesbolt, Kőlcsey ltp. 2. – **Szombathelyen:** Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1. – **A. Z. Könyvesbolt,** Király u. 1. – **Tatabányán:** Szemethy és Tsa Könyvesbolt, Fő tér 15. – **Veszprémben:** Kőlcsey Ferenc Könyvesbolt, Cserhát u. 7. – **Zalaegerszeg:** Simon István Könyvesház, Tüttösy u. 7.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – **Pont Könyvesbolt,** V., Mérleg u. 6. – **Magister Könyvesbolt,** V., Városház u. 1. – **Osiris-Századvég Könyvesbolt,** V., Veres Pálné u. 4-6. – **ELTE Jogi Kar,** jegyzetbolt, V., Szerb u. 21–23. – **Írók Boltja,** VI., Andrásy út 45. – **Cartafilus Kft** boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – **Odeon Videotéka,** XIII., Hollán Ernő u. 7. – **Stellium Könyvesbolt,** V., Párizsi udvar – **Helikon Könyvesbolt,** VI., Bajcsy-Zsilinszky

www.jelenkor.net

500,- Ft

JELENKOR

9 770447 642002

05011

JELENKOR

XLVIII. ÉVFOLYAM

11. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztők
KERESZTESI JÓZSEF, NAGY BOGLÁRKA

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Király utca 21. I. emelet
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@axelero.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. Nem kért kéziratokat elektronikus
formában (e-mail) nem áll módunkban fogadni. Minden felbélyegzett válaszbörítékkal
ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Király utca 21. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alaprogram,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.

Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(1089 Bp., Orczy tér 1., Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900.).

További információ és telefonos megrendelés: 06 80/444-444;
hirlapelofizetes@posta.hu

Valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 3000,- Ft, a II. félévre 2500,- Ft,
egy évre belföldre: 5500,- Ft; a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: 12100,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

2005. augusztus 25-én, életének 51. évében elhunyt *Csajka Gábor Cyprian* költő-képzőművész. Szeptember 9-én helyezték örök nyugalomra a szentendrei köztemetőben. Emlékét megőrizzük.

2005. október 13-án, 74 éves korában elhunyt *Eörsi István* költő, író, műfordító. A magyar szellemi élet rendkívül sokoldalú szereplőjeként irodalmi, drámaírói, dramaturgi munkássága mellett publicistaként is tevékeny résztvevője volt a közéletnek. Többek között József Attila-díjban, a Frankfurter Autorenstiftung-díjban, osztrák műfordítói díjban, Déry Tibor-jutalomban, a Színikritikusok Díjában és Kossuth-díjban részesült. Emlékét megőrizzük.

GÉRECZ ATTILA-DÍJAT kapott *Szlukovényi Katalin* a Szignatúra Könyvek sorozatban megjelent *Kísérleti nyúlorr* című verseskötetéért. A díj átadására október 22-én a Petőfi Irodalmi Múzeumban került sor, a másik díjazott *Weiner-Sennyei Tibor* költő volt. A díjat *Bozóki András* kultuszminiszter adta át, közreműködtek *Kubik Anna* és *Hegedűs D. Géza* színművészek, illetve *Dézsi Erika* fuvolaművész.

AZ ECHO című, Pécselt szerkesztett kritikai és művészeti folyóirat októberi számát mutatták be október 17-én a pécsi Művészetek Házában. A lapszám kiemelt témája az Európa Kulturális Fővárosa Pécs – 2010 pályázat; a beszélgetésen a pályázatban közreműködő szakemberek, illetve az egyes tanulmányok szerzői vettek részt. Az est házigazdája az *Echo* főszerkesztője, *P. Müller Péter* volt.

A JÓZSEF ATTILA-ÉV rendezvénysorozatának keretében *Tverdota György* irodalomtörténész, a József Attila Társaság társelnöke tartott előadást október 27-én a Művészetek Házában „József Attila kései

korszakának verstípusai (egy tipológiai kísérlet)” címmel.

A PÉCSI FILMÜNNEP elnevezésű közép-európai filmfesztiválra került sor 2005. szeptember 28. és október 2. között. A rendezvény célja, hogy bemutatkozási és megmérettetési lehetőséget nyújtson a közép-kelet-európai régió fiatal filmes generációjának. A fődíjat, az *Arany Benjámint* a *Bajnokok* című, *Marek Najbrt* rendezte cseh film nyerte el.

KEMÉNY HENRIK bábművész nyolcvanadik születésnapja tiszteletére „Szervusztok, pajtikák!” címmel szeptember 30-án nyílt kiállítás a Pécsi Kisgalériában. A tárlatot *Sramó Gábor*, a Pécsi Bóbita Bábszínház igazgatója nyitotta meg.

PAPP SÁNDOR ZSIGMOND *Az éjfekete bozót* című novelláskötetét mutatta be *Márton László* író és *Ágoston Zoltán* a Szignatúra Könyvek sorozatszerkesztője október 19-én a budapesti Alexandra Könyvesházban.

Szerzőink

Visky András (1957) – költő, író, drámaíró, Kolozsvárott él. • *Szijj Ferenc* (1958) – költő, író, Budapesten él. • *Schein Gábor* (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él. • *Jánossy Lajos* (1967) – író, kritikus, Budapesten él. • *Podmaniczky Szilárd* (1963) – író, költő, Szegeden él. • *Szabó Ádám* (1969) – író, középiskolai tanár, Budapesten él. • *Csehy Zoltán* (1973) – költő, műfordító, irodalomtörténész, a pozsonyi *Kalligram* szerkesztője, Dunaszerdahelyen él. • *Polgár Anikó* (1975) – költő, műfordító, irodalomtörténész, Dunaszerdahelyen él. • *Köves Viktória* (1969) – író, Budapesten él. • *Selmeci György* (1947) – költő, író, festő, a svájci Marin-Epagnier-ban él. • *Bakos András* (1972) – költő, újságíró, Algyón él. • *Tüskés Tibor* (1930) – író, irodalomtörténész, a *Jelenkor* egykori főszerkesztője, Pécselt él. • *Ágoston Zoltán* (1966) – kritikus, a *Jelenkor* főszerkesztője, Pécselt él. • *Kiséry András* (1971) – irodalomtörténész, kritikus, a new york-i Columbia Egyetem doktorandusza angol és összehasonlító irodalomtudomány szakon, Budapesten él. • *Bajkay Éva* – művészettörténész, az MNG főtanácsosa, Budapesten él. • *Bedecs László* (1974) – kritikus, Budapesten él. • *Tatár Sándor* (1962) – költő, műfordító, az MTA Könyvtárának munkatársa, Törökbalinton él. • *Harkai Vass Éva* (1956) – kritikus, irodalomtörténész, a vajdasági Bácskatopolyán él. • *Balázs Eszter Anna* (1976) – kritikus, irodalomtörténész, Szentendrén él.

VISKY ANDRÁS

1964, a hetedik év

*Magaddal vittél a hegyre a haldoklóhoz,
Belemártottál, sarkamnál fogva,
Ösztövért asszonyok sírásába,
Hétévesen.*

*Kérted, érintsem meg a fekvő férfi
Mellén már összekulcsolt kezét,
Azt kérted, imádkozzam. Saját
Szavaimmal, mondtad. Hangosan.*

*És amikor végre belefogtam, és nem
Jött egyetlen árva szó sem tőlem,
De akik jöttek, valami atyáról,
Akit magunkénak szólítottam ott,
A csendben hörgő férfira meredve,
Amik jöttek mégis, ismeretlen
Üregből törtek fel, ismeretlen
Állatok hangján, jöttek az
Ismeretlen, sötét mélyből, belőlem.*

*Szenteltessék meg a te neved,
Mondtam. Az ismeretlennek.*

*Rám szóltál, ne üvöltözzek,
Senki nem süket. Ujjaid hideg
Gyertyáit egymásba csomózott,
Hideg ujjaimra fektetted.*

*A hallás él a legtovább, vigasztaltál
Később, már lefelé az ösvényen.
Mintha diadalmasan. A haldokló
Férfira gondolva. Akit nem égettek
Meg, vagy nem vertek agyon,
Valami figyelmetlenség,
Hiba vagy csoda folytán,
Nem, nem égették meg.
És nem verték agyon
Valahogy, milyen különös.
Hazajöhetett, torkában a rákkal,
Hibátlan örületét is maga előtt
Görgetve, mint egy hólabdát,
Egyre növekvőt.*

*Az ő szemei előtt drága az ő
kegyeseinek halála.*

*A mi kezünknek munkáját tedd
Állandóvá nekünk, a mi kezünknek
Munkáját tedd állandóvá,
Hadartad sokáig, lámpaoltás
Után. A Világ Urának, felteszem.*

Nem aludtam el. Nem, nem alszom.

Kenyércédulák / Szombat

*Az örületes fehérség mindenhol, legfőképpen
a nyílt pályán veszteglő vonat ablakából a lepke,
az egyetlen, ami mozog hosszú percek óta,
és hol itt, hol ott, tényleg szinte mindenhol van,
mintha ez az augusztusi zöld nem volna jó nekünk,
vagy itthon, ahol még nézegetni se lehet, a kenyérpíró,
annak is időnként két szárnya nyílik hirtelen,
bár az maga nem fehér, de annál ijesztőbb.*

*És ehhez még hozzájön a mozdony túlkölése,
amely a különleges légnyomás és széljárás miatt
egészen idáig elhallatszik a város másik részéből,
hogy az összes többi, közelebbi és folytonos zaj
nevében is jelezze: üzemzavar, a világ rendje
megint felborult, de hosszabb távon a még több
fűrészelés, a még több csákányozás és a háttérből
az erek még erősebb lüktetése talán segít.*

*Igen, de miért járkálnak halak az utcán,
vagy nem is halak, csak villámlott, hanem
kopolytűs szirénák, akik szépen bemutatkoznak
a járókelőknek – én rajzásra vagyok, én teliholdra,
én távoli vitorlára, de erre már kitör az észrevétlen
pánik, fejben mindenki létrán mászik felfelé,
melynek egyre távolabb vannak egymástól a fokai,
végül mégiscsak ki kell rázni a zsebekből a szirmokat.*

Hétfő

*A hajnalcsillag felé forog a házunk
kis gördülőcsapágyokon, a szél a sötétben
elviszi a halk nyikorgást.*

*Minden percre várni kell, de aztán
tovább tart, mint bárhol a világon
vagy útközben. A szédülés*

*nem is a fejünkben, hanem reszketeg,
áttetsző létraként a hasunkban kanyarog
mulatságosan, de hiszen az a legrégebbi
belőlünk, enni és üríteni, kapaszkodni,
kapaszkodással rontani és javítani,
szánk és végbelünk távolságával mérni
a láthatatlan jövőt.*

*Vagy amikor még halak voltunk,
és az egész vízben otthon úsztunk,
arról is onnan van valami emlék
a felettünk tornyosuló roppant légtömeggel,
űrrel és csillagokkal együtt.*

(ott vess ki)

*hallani akarom a robbanás zaját.
én nem a szememmel, az ujjaimmal
látok. amit megérintek, rögtön a
testembe hatol, és mielőtt megtudnám,*

*mi az, felrobban az idegek pályáin.
szépek a rózsák, a dáliák, az őszi
gyümölcsök a verandaasztalon,
de én nem a szétfröccsenő repeszek,*

*nem a formák féleber álmát akarom,
a tárgyakból torkolattűzként kicsapó
erőt, azt a megállíthatatlan pillanatot,
amikor még nyugodt a táj, de már*

*elszakadtak a tartókötelek, amikor még
semminek nincs neve, de már minden
beszél, minden teremni kezd. mint egy
hajótöröttet, ott vess ki magadból, vers.*

(villanella)

*most kezd az idő gyorsabban múlni.
üvegfényű fák a mongoloid napsütésben,
nyugalom lebeg a tó fölött.*

*a hullámok mintha aranyfillérekkel játszanának,
de szemben a partra sötét húzódik:
most kezd az idő gyorsabban múlni,*

*most kezdődik a színek lassú mélyülése,
és a képen már egyre kevesebb vonás változik,
nyugalom lebeg a tó fölött.*

*gyakran mintha már a sötétből néznék vissza,
kereslek és nem találalak, egyedül járok a parton.
most kezd az idő gyorsabban múlni,*

*aztán az éles fényből hirtelen előlépsz.
nem látom az arcod, de fölismerlek,
nyugalom lebeg a tó fölött,*

*és testemet belülről verni kezdik a hullámok,
remegés fog el, mielőtt megérinthetnék:
most kezd az idő gyorsabban múlni,
nyugalom lebeg a tó fölött.*

Hamu és ecet

(Részlet egy készülő regényből)

A németem gyakorlásában mozdított előre apám akkor is, amikor egy hónapra Drezdába delegált. Akkor már nem a magnós drezdai lány vonalán futottak az események, hanem baráti szálakon, a ködös múltban, a „boldogult úrfikorban” eredő szálakon. Apám a szocialista, úgynevezett baráti országok Magyarországon tanuló diákjaiból választott magának néhány németet, illetve németül beszélt, egy lengyelt és egy keletnémetet, akikkel, miután tanulmányaikat befejezték, tartotta a kapcsolatot, rendszeres, tréfás levelezést folytatott a szocializmus állásáról, majd pedig a keletnémettel arról, hogy a gimnázium harmadik évének befejezése után egy hónapot Drezdában tölthessek bizonyos Michael, másképpen, a Magyarországon töltött éveket idézően, Mihálynak nevezett barátjánál és családjánál. A hosszas előkészületek során – a csomagolás, az ingek és a nadrágok anyám által végrehajtott kikészítése és ugyanezek általam végrehajtott visszaszármaztatása az eredeti helyükre, a szekrénybe, majd a fele-fele alapon létrejött megállapodás: sapka nem, de esőkabát igen, és mindezekfölött a csatos bőrtáska, kimondottan az útlevelem számára –, tehát a nagy utazást megelőző, különböző irányú egyeztető tárgyalások közben senki nem beszélt és a nyelvkönyvek sem írtak arról, hogy a cseh-német határon a hálókosiba csukaszürke egyenruhás alakok rontanak be. Erre ébredtem ugyanis. Mintha egy háborús filmben, német katonák keresnek egy szovjet hőst, zúdultak be a fülkébe a milicisták, és miután útlevelemet átlapozták, valamilyen, a némethez hangzását tekintve hasonló, ám számomra teljességgel érthetetlen nyelven kérdezni kezdtek. Kérdezni, mint az egyenruhások általában, akik mindenhol kérdeznek, Budapesten is természetesen, ha feltűnnek, gyomrom összeszorul, ha megjelennek, kérdeznek, például legutóbb is, amikor a Körtéren találkoztunk néhányan, de anélkül, hogy előtte számot vetettünk volna származásunkkal, azaz, hogy hol lakunk, honnan jövünk, s hogy ezt elmulasztottuk, kiderült, nagyot hibáztunk, mert a rendőrök a személyi igazolványok összegyűjtése után egyikünknel azonnal érdeklődni kezdtek, „maga az első kerületben lakik, akkor mit keres itt”, mondta a magasabbik, mire a barátunk nem tehetett mást, hazaindult. Megszoktam ezt. A mi egyenruhásainkban ezekhez képest mégis volt valami más, talán fegyelmezetlenség, hogy néha bajuszuk van, sapkájuk csálén áll vagy cigarettáznak. Olykor válaszolnak, máskor kacsintanak. Ezek nem. Se bajusz, se cigaretta, se megbillent sapka. Csak a rezzenetlen jégkék szemük, csak az ismétlődő kérdésük. Amennyire kivettem, egy kérdésük volt. Amikor udvariasan válaszolni, illetve kérdezni próbáltam, kérdezni, hogy ők mit kérdeznek, még erőteljesebb támadásba lendültek, agresszíven ismételtettek egy mondatot,

majd az állukat dühösen felszegve némán és mozdulatlanul várták, hogy én lépjek, adjak valami választ a kérdéseikre. Válasz nem érkezett, nem érkezhett. Bármennyire igyekeztem kitudni kérdezősködésük tárgyát és okát, eredménnyel nem jártam. Egyre zavartabban, szorongva toporogtam az emeletes ágy mellett, és a kérdésemet ismételtetem, „was wollen Sie eigentlich von mir”, mit akarnak önök tulajdonképpen tőlem. Mire megint morogtak valamit, mint ha ugyanazt a mondatot ismételték volna, mindenki a sajátját, aztán álltak tovább feszes várakozásban, álltam tovább rezgő várakozásban. Miután kíváncsiságuk kielégítetlen maradt, egyszer csak nekiláttak, és szétszedték a csomagjaimat, feltúrták az ágyamat, kiborították a bőrtáskát, és egy végképp nem várt intézkedés keretében személyi motozásba kezdtek. Gyakorlott mozdulataik nyomán minden borult és gurult szerteszét, és a jéghideg kezek úgy tapogatták végig pillanatok alatt a testemet, zongoráztak a bordáimon, nyúltak be a hónom alá, szaladtak le egészen a bokáimig, hogy kettőt se pisloghattam. A pár perces művelet után az egyenruhások biccentettek és szótlánul távoztak. Magamra hagytak szétdőlt csomagjaim fölött a szorongásokkal és a félelmekkel megrakott új bőrröndjeimmal, magamra a baráti, német országukban, ahol, láttam, boldog nem lehetek, mint ábrándoztam róla Kosztolányi novellája alapján, amelyben a szerző ötletszerűen száll le egy német kisvárosban, ahol hó hull, szánkók csilingelnek, gyerekek hógolyóznak, a kicsiny szállodában pedig keményített asztalkendőn pohárban tojás sárgállik, gőzölög a kávé. És ebben most már nem csupán az évszak, a nyár akadályozott meg. Kosztolányitól tudtam, hogy ez volna a boldogság, a német vámosoktól idejekorán megtudtam, hogy erre itt nem bázírozhatok. A faszomat legalább békén hagyták, sóhajtottam fel, egy csöppet sem megkönnyebbülve.

A város tehát Drezda volt. Kedves és kevésbé mutatós, szőke, kék szemű, szeplős, vérszegény lányok vártak rám a peronon. Amíg a vonat a pályaudvarra befutott, egy mondatot kerestem, egy odaillő német mondatot magamban, aztán a szótáramban, hogy valószínűleg gyanús lehettem a vámosoknak, ezzel akartam leszállni, „ich waere verdaechtig gewesen”, oldottam meg sikeresen a feladatot. A testvérpárnak rögtön így indítottam. Ezt szokd meg, itt mindenki gyanús, mondták, ahogy a csomagjaimmal lassan elhagytuk az állomást. Itt mindenki gyanús, ahogyan nálunk is, konstataáltam nyugodtan, míg a villamos felé ballagtunk, útba ejtve egy villamosjegyboltot. Mindenki gyanús nálunk, de mi nem veszünk a villamosjegyboltban villamosjegyet, mondtam a lányoknak, inkább pedzettem, hogy nálunk ez, úgymond, máshogy van. Valóban, bólogattak, itt is máshogy. Jegy nélkül utazni veszélyes. Mondataik szűkszavúságából figyelmeztetést és feddést hallottam ki; olybá tüntek, mint akik a szabályoknak és a rendelkezéseknek nem csupán alávetettjei, hanem a törvény képviselői, sőt számon kérői egyszerre. Lyukasztják és ellenőrzik a jegyeket. Utasok és kalauzok. Reggelente, mielőtt elindulok leendő otthonomból, a vendégszobából, ezek majd kérik a jegyemet, futott át rajtam. Homlokukat kicsit összeráncolták, szájuk egyenes vonallá, szigorú gondolatjellé feszült. Gefaehrlich. Veszélyes. Az oldaltáskámhoz nyúltam, a hasított bőr női táskához; anyám táskája lógott az oldalamon, hatalmas, nikkelezett csattal, benne a rám bízott fontos iratokkal, vagyis az útlevellemmel, azt néztem, megvan-e még. Ha villamosjegy nélkül ve-

szélys, útlevel nélkül feltehetőleg életveszélyes. Igaza volt hát mégis apámnak, aki a lelkemre kötötte, hogy az útlevelet, azt soha, így mondta, soha ne felejtse otthon, mindig, hangsúlyozta, mindig legyen nálad, és az oldalamba akasztotta a csatos táskát. Aggodalmam rövidesen igazolódott, mert a villamosjegy-boltban azonnal egy teljes tömb villamosjegyet vettem nekem. Ezt fogják tehát reggel ellenőrizni, gondoltam, és baktattam kísérőim mellett szólanul, amikor, máig alig megfeythető és felidézhető okból, egyszer csak megtört a csend, és szóba került a nagyapám. Talán gyanússágom okán, hogy úgymond politikailag lehettem gyanús talán, ezt vetették fel a lányok, és ekkor nyomban az ellenzékre terelődött a beszélgetés, és ennek kelet-német megfelelőjére, az evangélikus egyházra, az evangélikus kisközösségekre, amelyek a német titkosszolgálat, a német ÁVH, a Stázi kitüntetett figyelmét élvezik. Erre próbáltam reagálni, hogy én bizony érintett vagyok, hiszen a nagyapám evangélikus pap. Azt mondtam: „Mein Grossvater ist Papst”. A lányok először tágra nyílt szemmel némultak el, majd nevetésben törtek ki. A te nagyapád a római pápa, kérdezték, magyarázták vihogva. A villamosjegyvétel körüli zavarom fokozódott, kényszeredetten vigyorgtam, hogy ugyan már, nem ezt akartam mondani, a ‘pap’ és ‘Papst’ szó hangtani azonossága csapott be nyilván, ezt természetesen nem mondtam, fogalmam sem volt a hangtani azonosság német megfelelőjéről, ‘evangelischer Papst’, mondtam, olyan meg nincs, de a lányok ezt már értették, én meg elkaptam a fejem, és a tekintetem a város közepén tornyosuló épületbe ütközött. Hatalmas, égimeszelő építmény volt, de vagy harminc emelet, a lakótelepek komor királynője, a tetején betűkből világító neonkorona: „Der Sozialismus siegt”. Ezt értettem. A szocializmus győz. Győzedelmeskedik.

Azt az egy hónapot jórészt egy szuterénben, egy teljesen szeparált, hajópadlós szobában, illetve kocsmákban töltöttem. Hatalmas szatyrokban loptam be a valószerűtlenül olcsó söröket, és a futball EB-t néztem, könyveimet forgattam, a *Faust*-ról értekeztem tudálékosan és egyre jól tápláltabb mondatokban a házigazdaimnak – a pincében. Éjszakánként a Kossuth rádiót hallgattam. Délutánonként a nappaliban tiszteltem a hagyományos német uzsonnán. Minden délután, négy és öt között ültem a nappaliban a kávé és a sütemények fölött, és a magyarországi rezsime és a keletnémet rezsime közötti különbségekről diskuráltam, nyugtattam vendéglátóimat, hogy valójában nincs különbség, amit ők nálunk látnak, az csak a látszat, a felszín, nem mozdul ott sem semmi, jó, jó, vannak könyvek, folyóiratok, épp mostanában tiltottak be egyet, és nincsenek politikai foglyok, de ezek engedmények csupán, mondtam, egy szűk csoport által kiharcolt kedvezmények, legyenek boldogok, kilencmillió-kilencszázezren maguktól bólogatnak, mint vízen a bolyák. Itt legalább nincs színjáték, tettem hozzá, a diktatúra a díszleteiben is diktatúra, vontam le mindannyiszor a következtetést. Erre a legtöbbször ingatták a fejüket. Később beszámoltam aznapi eredményeimről: hol jártam, mit láttam, végül részleteztem másnapi terveimet: hova készülök, mit fogok megnézni. Erre a legtöbbször helyeseltek. Négy és öt között elmulaszthatatlanul uzsonnázni kellett és diskurálni, gondoltam a kaszinónál. Nem mertem nem megjelenni négy és öt között, miközben mindinkább nehezemre esett a megjelenés. Ha meccset néztem, valamivel négy után már kopogtak az ajtómon: uzsonna. Ha elaludtam, kopogás: uzsonna. Ha olvastam, kopogás:

uzsonna. Csak ha a városban lődörögtem, akkor nem lehetett nekem szegezni a süteményes villákat és a kávéskanalakat. Portyáim során a könyvesboltokat jártam, a német klasszikusokat vásároltam bőszen és fillérekért és összevissza, degeszre tömött nejlonzacskóimmal kocsmákba telepedtem, különböző társaságokba keveredtem, meghívásokat eszközöltem, és, úgymond, tanultam a nyelvet, hallgattam a bizonyos maligánfok után anyanyelvemen is érthetetlen, tartalmát tekintve kivehetetlen, mégis ismerős hablatyolást. Vállamon a letehetetlen női táskámmal róttam az utcákat, látogattam lankadatlanul a sörözőket. Vendéglátóim programajánlatait udvariasan végighallgattam; Weimarba még elmentem, bóklásztam Schiller és Goethe pátriájában, megnéztem a szobrukat, besöröztem, visszavonatoztam. A múzeumokat azonban elkerültem. Meissenbe, a porcelán-fővárosba eljutni például eszem ágában sem volt. Házigazdáimnak ugyan majdhogynem a szavamat adtam, hogy Meissenbe elmegyek; hevesen bólogattam, amikor a vonatcsatlakozásokat részletezték, kicsiny cédulákra precízen írták fel a lehetséges időpontokat, igen, igen, mondtam, holnap indulok, de másnap ismét egy kocsmában vagy a pincében ültem a söreim mellett. Na, voltál Meissenben, kérdezték onnan kezdve napra nap, amire, éreztem, fogy az időm, csak egy darabig válaszolhattam, hogy nem, nem voltam Meissenben, Drezda nevezetességeivel vagyok elfoglalva egyelőre. De a várva várt válasz halogatása közben nem csak időm fogyott, hanem nőtt bennem a szorongás, a félelem, a rettegés egyenesen. Mind több sört ittam, és mind több konyakot, hogy könnyítsek terhemen. „Nein, ich war nicht in Meissen und will ich nicht nach Meissen fahren.“ Ezt a mondatot gyakoroltam: nem, nem voltam Meissenben, és nem is akarok Meissenbe menni. A küszöbön azonban minduntalan megtorpan-tam, összerándult a gyomrom, és ismételten Drezda még felderítésre váró látványosságaira hivatkoztam. Félttem a következő kérdéstől, hogy akkor hol voltam és hova akarnék mégis menni, és félttem apámtól, mi lesz, ha megtudja, még Meissenben sem voltam, akkor hol voltam egy hónapig, azon túl, hogy Drezdában, de hol? Teltek a napok Meissentől távol, de ezek a napok mindig egy reggelgel kezdődtek, amely reggeleken az első dolog, ami eszembe jutott, Meissen volt, mondhatni a Meissen-probléma, hovatovább a Meissen-ügy, amire az egyetlen kézenfekvő válaszhoz a sörökből merítettem erőt: nem, nem voltam és nem is leszek Meissenben, nem érdekel a porcelán, mondtam magamban, sörre sör, egyre határozottabban, ám a nap végére a gondosan felépített és elmélyített magyarázat, nyelvi szerkezet darabjaira, mentegetőző szavakra hullott: még nem voltam, de napok kérdése, és megyek Meissenbe, mondtam. Amikor pedig szorongásaimat pánikrohamok váltották fel, egyik nap elindultam a pályaudvarra. Rendben, ennek csak úgy lehet vége, ha elmegyek Meissenbe, gondoltam, legalább megúszom egy uzsonnát, biztattam magam. A hősiecs lépést mégis képtelen voltam megtenni, fellépni a meisseni vonat lépcsőjére erőm csekélynek bizonyult. Felnéztem a kupék ablakára, mögöttük a fegyelmezetten Meissenbe készülő utasokat láttam, és a maradék, elszántságnak a legkevésbé sem nevezhető bátorságom szertefoszlott; elképzelhetetlennek tűnt, hogy beülök a meisseniek közé, majd leszálllok Meissenben, a porcelánmúzeumot keresem, és a porcelánok megtekintése után egy másik vonattal megteszem ugyanezt az utat visszafelé. Gyáván megfutamotoztam tehát, és a következő rendes városi kör-

utamról azzal tértem haza, hogy „ja, ich war”, igen, voltam Meissenben valóban, gyönyörű város, büszkék lehetnek rá, szakadt ki belőlem a megváltónak hitt mondat. Leleplezésem azonban nem sokat váratott magára. Az egyik lány csöppet sem ellenségesen, mégis kérdőleg megjegyezte: akkor hogyan láthattalak fényes délután háromkor a belváros egyik kneipéjének, sörözőjének teraszán üldögélni feltűnően barátságos hangulatban városunk lakosaival. Akkorra visszaértem, válaszoltam védekezésképp, nem törődve a formaságokkal, hogy ahhoz hajnali háromkor útra kellett volna keljek legalább. Csönd támadt, másra fordult a szó, a fennmaradó két hétben apám barátja nem kísérletezett tovább neveléssel, a bildungommal. És én sem kísérleteztem semmivel. Kikapcsoltam magam.

Néhányszor, igaz, részt vettem az evangélikus kisközösségek életében, üldögéltem a körükben halkán, hallgattam, amint az Istenről beszélgetnek, inkább sugdolóznak, nyilván a Stázi miatt, órákon át, szervezkednek az Istennel a rendszer ellen. Összejöveleik az itthoni bibliaórákat idézték fel; a Deák-téri megbeszéléseket Istenről, a késő délutáni órák sötétjét, a hat órai kezdést, a templomot övező köreimet, a Poljot órámot, amit fél percenként megnézek, és látom, hogy fogy az időm, előbb-utóbb be kell lépjek, be a félhomályos lépcsőházba, fel a recsegő falépcsőkön és be a naftalinszagú szobába, ahol a Megváltó nehéz olajba mártott alakja alatt Károly bácsi vár, meg a vidám sietséggel időben érkezett többiek, családi szálakon ismerősök, tehát ismeretlenek, és családi szálakon ismeretlenek, tehát ismeretlenek zsongnak már fél órával a kezdés előtt, és énekelnek öt perccel kezdés után, amikor belépek, és nekem is énekelnem kell, és rajzolni kell a *Hitünk, életünkbe*, meg kérdezni, jelentkezni és válaszolni, készülnöm a konfirmációra, hitem megvallására. Jégcsappá dermedt kezeimet összekulcsolva az óra végén pedig végre imádkoznom, kimondani a megváltást, a szabadulást jelentő áment. Istenről nem hogy németül, magyarul sem tudtam megszólalni; leginkább az ördög foglalkoztatott, mint minden elátkozott művész örök szövétégesét vázoltam fel, persze hozott anyagból, a szükségképpen kárhozható vezető út nélkülözhetetlen szereplőjének portréját. Némán ültem a drezdai bibliaórákon, és huncut cinizmussal mosolyogtam az ifjú evangélikusokon, odaadásukon és ártatlanságukon. Magabiztosságomon azonban minduntalan a kiszolgáltatottság fenyegető tapasztalata vett erőt. Teljesen tanácstalan voltam, hogyan viselkedjek, mit tegyek, mit kell tennem, mert a beszélgetés közben persze olykor rám szegeződtek a tekintetek, kérdően néztek rám az evangélikusok. Kíváncsiságukat kielégítenem lehetetlennek tűnt; ha értettem a diskurzus menetét, azért, ha, és ez gyakrabban fordult elő, nem, azért. Csak füstölögtem magamban, rendíthetetlenül cigarettáztam, és vártam az óra végét, vágyakoztam pincém szótlan magánya után. Biztonságban kizárólag a pincém és a kocsmákban éreztem magam; a pincém oltalmában és a kocsmák oltalmában, a Kossuth rádiót vagy a sörközi baritonokat hallgatva engedtem el magam órákra, délutánokra és éjszakákra. De olykor menni kellett, ha már Meissenbe nem, akkor ide-oda, készséges házigazdával, a lányokkal, akik rendes huszonévesek módjára úgy gondolkoztak rólam, mint egy rendes tizenévesről, mint a fiatal apámról, vágott belém a gondolat a kaszinó előtt, az apjuk emlékeiben élő apámról, gondoltam néha Drezdában, mert hogyan másképp és mi másból, mint az

apjuktól kapott élménybeszámolóik alapján alkothattak képet rólam; egy művelt és érdeklődő evangélikus utódját látták bennem, tehát egy művelt, érdeklődő evangélikus úrifiút. Apám nyilván elment Meissenbe, gondoltam. Külföldön nem ült idegen kocsmákban, nem a pincébe, hanem múzeumokba járt, zsúrokba, na jó, összejövetelekre, a kocsmában megivott egy-egy sört, józanon, határozott léptekkel távozott. Apám külföldi élményeiből egy néger maradt meg, egy kosárlabdátúra során felmerült fekete, akivel egy szobába került, és miután lefeküdtem, így apám, csak az idegen szagot éreztem, amikor a néger kosárlabdás megérkezett, a leoltott villanynál betoppanásának egyéb jelét észrevenni nem lehetett. Meg egy svédországi vacsora maradt apám külföldi útjaiból, a svédországi evangélikusoknál, a szalonban folytatódó este, amikor a körbekínált cigarettából apám rágyújtott, az első slukknál valami „komisz” ízt érzett, de nem dobta el rögtön a dekket, hanem még egyet-kettőt szívott belőle, mire kiderült, hogy a másik végét gyújtotta meg a fehérfilteres cigarettának, a svédek azonban „anélkül, hogy az arcizmus rándult volna”, így apám, hagyták annyiban, mit lehet tudni, hátha kelet-európában ezek a szokások. Meg az anyámmal eltöltött olaszországi nászút maradt külföldből, hogy apám a bestrigulázott téliszalámiból naponta egy centit engedélyezett, ez volt a fejadag. A szalámi végignyúlt a nászúton, mintegy gerincét és vezéregyenesét adta a nászútnak, az idő múlását és az olaszországi kilométereket mérte a szalámi, és anyám bárhogy igyekezett, nem talált fogást apámon; az egy centiméteren tágitani nem lehetett, és a szalámihoz vásárolt pékárú fajtáján túl gasztronómiailag lehetetlennek bizonyult eltérni ettől, a fagylalt szoba sem jöhetett, mert a múzeumi belépőkre kellett a pénz, a fillérre beosztott összeg, amiből Nápolyban már csak egy „poloskás”, így anyám, koszlott hotelszobára futotta, ahol apám, amint „letette a fejét”, mély alvásba merült, ő viszont alul maradt a poloskákkal szemben, így az éjszakát az ablakon kilógva töltötte, és a patkányok hancúrozását figyelte, a Nápoly külvárosában fel-alá masírozó rágcshalókat, meg a randalírozó kurvákat hallgatta, miatt apám jóízűen aludt. Reggel értetlenkedve nézett anyám karikás szemébe, „mi van, te miért nem aludtál”, kérdezte, és a válasszal mit sem törődve elfogyasztotta a reggelijét, napi fejadagját, majd a soron következő múzeum sürgősségi megtekintésével kecsgettette anyámat. Hogy a meisseneni cselvetés kiderült, ez mégsem rendítette meg a házigazdák hitét irányomban. Amikor bennem, akkor apámban bíztak tovább, vittek a drezdai bibliaórákra, avantgárd színházakba, egyetemi sörözőkbe és alternatív borozókba rendületlenül, ahol ők is megittak egy-egy pohár sört és egy-egy pohár bort. Ez rendes dolog volt tőlük, s mintha nem is a kedvemért tették volna; szerették azt az egy-egy pohár sört és azt az egy-egy pohár bort, és mellettük én is egy-egy pohár sört és egy-egy pohár bort ittam. Úgy tettem, mint apám, bár nem rá való tekintettel, hanem az evangélikusokra való tekintettel, arra való figyelemmel, hogy ne sértsem meg az ő ivási szokásaikat, hanem megfeleljek azoknak. A megfelelés melletti választás viszont hovatovább bilincsbe vert, amitől még inkább inni támadt kedvem, de attól, hogy az ivás bármely formája innen már nem az én döntésem, a teher duplájára nőtt. Az egyetlen és utolsó házibuliban azonban már nem, ott képtelen voltam türtőztetni magam, gondoltam a kaszinó előtt. A szintén evangélikus és szintén művelt ifjak között hitehagyottan és idegenként bolyongtam. Újabb is-

meretlenségnek mutattak be, újabb kérdésekre kellett válaszolnom és újra szűk lett a torkom, mintha csak Meissenbe kéne utaznom megint, mintha fel kéne szállnom a meisseniek közé, mintha már köztük ülnék, mintha már Meissenben lennék egyenesen. Elefánt a porcelán-múzeumban. És voltaképp ugyanúgy voltam, mint a gyerekkori zsúrokon. A fejemen nejlonkorona, a fejemre tették megint. Én vagyok a díszmagyar, a legvidámabb barakk búval bélelt lakója. Sörös-üvegekkel zónáztam a szendvicsekkel és italokkal megrakott asztalok között, és a pillanatra vártam, amikor kihátrálhatok ebből a kutyaszorítóból, ezekből az előregyártott mondatokból, összegyűrhetem a koronámat és hallgathatom ott-hon a Kossuth rádiót békében. De felmértem, hogy nincs az a pillanat, amikor legalább két szempár ne rám szegeződne, nincs az az öt perc, mialatt egy kisebb beszélgető csoportba be ne vonnának. Csak a söreim bontogatása közben hagytak békén, csak ha az üveg a számra tapadt, akkor nem kérdeztek, ezért kétségeimtől, noha kénytelenségéből, de megszabadítottam magam, pattintgattam fel-alá a söroket, és tartottam a palackokat, majdhogynem az állam magasságában, hogy egy gyors mozdulattal bármikor a számhoz emelhessem. Ekkor már vége felé közeledett a drezdai kirándulás, torkig voltam az evangélikusokkal, az ellenállással, az uzsonnákkal, a politikai diskurzusokkal, a magyar és a kelet-német helyzettel, a lábam alól kifogyott a város, más, mondjuk Meissen, nem jöhetett számításba, untam a kocsmákat és a pincémet, a söroket és a konyakokat, mentem volna haza rögtön. A hazautat azonban apám szervezte. Hogy visszafelle már együtt megyünk. Ugyanis ő, anyámmal az oldalán, az anyósülésen, kijön meglátogatni a barátját, vagyis az iszkolás elől, az út elől el volt zárva az út, elképzelhetetlennek tűnt, fel sem merült, hogy vonatra kapok és elindulok egyedül. Bekerítettnek éreztem magam: apámmal kocsival Drezdából a tizenhat órás utazás Budapestre – a hazajutás módja és mikéntje felvetette a maradás gondolatát, hogy inkább maradok a pincémbe, maradok Drezdában, ahol győz a szocializmus. A házibuliból sem menekülhettem, láttam ezt jól. Maradtam hát, egészen addig, míg a közelemben nem férközött a társaság vitán felül kimagasló szépsége, mondhatni, egy modellértékű nő. Ő férközött, nem én, gondoltam a kaszinó előtt. Akkoriban a legkevésbé sem férköztem, és hozzám sem volt könnyű férközni; nem értettem a férközés okát, hiszen a külsőmmel egy csöppet sem törődtem, vagy ha igen, legfeljebb a nemtörődés félreismerhetetlen jeleit igyekeztem a lehető legszemléletesebbé tenni. Természetesen az öltözködésben mutatkoztam elsősorban igénytelennek, ezzel is mintegy eleve a kudarc lehetőségére figyelmeztettem a férközőket. Egyetlen külsőségben bizonyultam igényesnek, egyetlen, mondhatni látható elemre ügyeltem, ezt dolgoztam ki és gondoltam aggályosan: az arckifejezésemre, az egy kicsit mindig homlokráncolás, összehúzott szemű, feszes szájú, de mégis ajakbiggyesztett, összeszorított fogú, szigorú és fürkésző tekintetre, amely mindenki tudomására volt hivatott hozni, hogy nekem kedvet csinálni bármi hétköznapi örömhöz erőn felüli feladatot jelent. Ha ennek dacára férközéseket tapasztaltam, azt uralkodói göggel konstatáltam, de vonásaimon nem változtattam. Ha nektek ez kell, gondoltam, legyen, gyertek és férközzetek, mérközzetek a lehetetlennel. Másrészt, mint a német evangélikus modell esetében is, zavarba jöttem a férközéstől. Ha olyasvalaki tökélt el magát, aki tetszett, vagy tetszhetett volna, nem viszonzozhattam a

férkőzést, legfeljebb egyfajta szolgálatként fogadhattam el azt, ugyanis a kölcsönösségnek semmi esélyt nem adhattam, nem a világ eme kicsinyes dolgainak – saját szabályzatom szerint boldog ezekben az összefüggésekben nem lehettem. Nem így volt. A részletek igen, de az egész nem, töprengtem a kaszinó előtt. Az egész alapvetően kihívó volt szándékosan, a kihívásra épült minden, tehát a nő frontot is kihívta, precízen szólva: kihívtam, de nem feltétlenül magam ellen, hanem maga mellé: ne legyen zsákbamacska, lássák, kivel van dolguk: a csömör, az utálat, a megvetés, az ellenállás, a lemondás hercegével legalábbis, akinek közelébe férkőzni merő kockázat, életveszély, a hegycsúcsok megmászását igénylő felkészültség nélkül nekifogni sem érdemes; a magaslati levegő nem való akárkinek. Ez vonzotta a férkőzőket biztosan, akik többnyire, ha már belekezdtek, nem akartak férkőzésükben megállni félúton, magam pedig, minden felvérteztségem ellenére, tanácstalanul és pipogyán álltam a képtelen helyzetek közepette, ahogyan a keletnémet evangélikus modell előtt is, aki például azonnal kiszúrta a táskámat, azt, hogy egy pillanatra sem szabadulok tőle. Tedd le, mondta pár szó után, mire én végképp sarokba szorultam; biztos kiszúrta, hogy női, gondoltam, nem tehetem le, mert a többiek is észreveszik, azonnal nevetség tárgyává, áldozatává válok egyenesen, ha elkezdem keresni a táskák helyét, hiszen hova is tehetném egy mozdulattal, másrészt bennem éltek apám szavai, az útleveledtől, tehát a táskától semmikor és semmilyen körülmények között nem válhatsz meg. A táskák ekképp maradtak a vállamon, és bár a lány a legkevésbé sem forszírozta annak mibenlétét, azaz nőiségét, gondolataimtól nem szabadulhattam, szinte kapaszkodtam a táskákba, és rutinból válaszoltam a kérdésekre, először természetesen a rendszer magyarországi állását firtató, majd pedig az én kilétemre irányuló kérdésekre egészen addig, amíg a lány el nem fordult, hozok valamit inni, mondta. Abban a pillanatban már egy másik asztal másik sarkánál termettem, és újabb sört tapasztottam a számhoz. Az éjszaka egy pontján aztán végre megtérhettem szobámba, a pincébe, ahol a Kossuth rádiót hallgattam, miközben úgy tűnt, eredményesen hessegetem el a gondolatot, hogy itt valami égi tüneménnyel találkoztam – földi tüneményekkel meg nem lehet dolgom. Nem járhattam el másként, mondtam magamban, nincs beteljesedés, a földi szerelem képtelenség, két ember, egy férfi, én, és egy nő, esetleg az evangélikus modell között a megértésnek a leghalványabb esélye is kizárt. S noha másnap kiderült, hogy ezt a másik, a nő, nem így gondolja, folytatja tovább a férkőzést, egészen az ajtóig jön, kopogtat és invitál, ekkor már nem esett nehezemre egy végzetesen elmulasztott, mert elmulasztásra ítélt lehetőség alanyaként lemondanom róla. Majd megyek, mondtam a pincéből ki nem mozdulva a küszöbön álló lánynak, de helyette a sörök mögé húzódtam, fedezékbe a palackok mögé, amelyekből ekkor már a melankólia szirupját kortyolgattam, és minden egyes korty után nehéz sóhaj szakadt fel ifjú mellkasomból, és éreztem, hogy a keserű cseppek a szívemig érnek. Másnap megjöttek apámék, vidámsággal kiegészült társaságunk néhány napig Drezdát járta, én pedig a komplikált kérdésre, milyen volt, újra elővehettem a régi, árnyalt választ: jó.

A Balatonon a nyugat-német magnós keletnémet lánnyal sem volt más a helyzet. Nem sok minden változott, gondoltam a kaszinó előtt. De akkor még az elején, a kezdetén voltam. Hát ez nem változott, azóta is az elején vagyok, egy-

folytában a kezdetén, tettem hozzá. A lépéseim azonban kétségkívül határozottabbak voltak, és a szív reménykedőbb, amikor a kelet-német lányt a magnója felől igyekeztem megközelíteni, miközben egyszerre három embert áltattam, anyámékat és magamat, hogy minden a magnó miatt van, a lány ebben az összefüggésben pusztán véletlen. Igyekeztem a magnóra koncentrálni, abból baj nem lehet, de túllőttem a célon, túl egészen a lányig. Megpillantása, közelléte mindezekelőtt az alhasi zónákban okozott már ismerős, de változatlanul nyugtalanító mozgalmakat, ezekkel egy időben viszont a toroktájékon jelentkezett valami szorításféle, valami belső, belülről jövő akadály nehezítette a belégzést. És eljött a pillanat, hogy a strand szűk lett, szűk a mozgástér, az üldögélés, a közös úszás Beatével, mert a neve óhatatlanul kiderült, nem volt elég, hiányzott valami, elhomályosíthatatlanná vált a tény, hogy itt nem lehet abbahagyni, folytatni kell, hogy mit és merre, arról derengett ez-az, ezt a ködös ezt-azt megpróbáltam távol tartani magamtól, nem utánajárni, titkon reméltem, minden így marad, ezen a strandon, ezzel a lánnyal és ezzel a magnóval, ám menni kellett, csinálni kellett tovább, találkozni a strandon kívül, ezt mondja belül egy hang és ezt támogatják apámék, hallgassam máshol és többet is a Grundigot.

Három szál Rege cigarettával fegyverkeztem fel.

Szót érteni a mondattal

2005 májusában jöttem ki Svájcba a Landis & Gyr Kulturális Alapítvány meghívására. Nem tudtam, mi vár, nyelvileg hova legyek. Németül nem beszélek, az angolt töröm, a magyart senki nem érti. Ezzel a három kompozíciós elemmel látam munkához.

Hallgatni arany

Pár napos külföldi útjaimon, ahol nem értettem a nyelvet, különös csend vett körül. A beszéd beleolvadt az autók zajába, zümmögés lett, metanyelv; gesztusokból, helyzetekből olvastam ki mindent. Már ha akartam. Mert könnyűség vett rajtam erőt, pihentető szabadulás. Most, hogy hónapok óta csak a feleségemtől hallok jól ismert és biztonságos magyar mondatokat, pihen az agyam beszéddel foglalkozó része. Vagyis másképp működik, nincs folyton reflexkényszerben, nem kerekít azonnal történetet a mondat köré, nem hasonlít, nem értelmez, nem tárol. Pihen. Pihen a nyelv, kikötötték. És ha néha fölébred, pihenten, otthonosan ébred.

Talán háromszor találkoztam magyar szóval a hónapok alatt, mintha édes szundikálás közben motoros fűrészbombólne be az ablakon. Bántott durván primitív megjelenésük, nyelvhasználatukból kiolvasható, visszataszítóan földönfutó ostobaságuk. Emberi közösségünk nincs, ezért nyelvi közösséget sem találok. Vagy inkább fordítva. Hallgattam, mint a sír. Gondolataim napokra fölborultak, s mindjárt az jutott eszembe, hiába beszélünk egyazon ország nyelvén, mi most már soha nem érthetjük meg egymást.

Hosszú csöndje után derül ki, mit mondott az ember.

Meg kell tanulni magyarul hallgatni.

Beszélni ezüst

Ha beszélnem kellett, az angolt használtam, ami azért messze távol áll az irodalmi angoltól, de ha töredezetten is, bármi elmondható és érthető rajta. És még játszani is enged, így lett a „Have a nice day!”-ből „Heaven eyes day!”, a „Bread and butter”-ből „Bread and brother”.

A leggyakoribb angol kérdés, hogy tanulok-e németül. Erre sokféle, de egyértelmű választ adtam. Nem, nem tanulok, angolul el tudom mondani, amit akarok, és többnyire mások is beszélnek. Semmi inspirációm nincs. Úgy a tanulásra, mint a nyelvtanulásra. Olyan minőségben már egyetlen nyelven se tudnék be-

szélni/írni/olvasni, ahogy a magyarral érzem bánni magam. Nem akarok külföldön futó író lenni, egyáltalán, az irodalom nemzetközi intézményrendszerével foglalkozni, hajszozni valamit, aminek irodalomhoz mint működő nyelv-művészethez köze nincs. Üzlethez, ambíciókhoz inkább. Egy mű sikere vagy sikertelensége nem ad egyértelmű információt a mű értékéről, mert a szerző számára semmi nem ad, s éppen ez a bizonytalanság teszi hitelesen nyitottá a írás konkrét pillanatát.

A nyelvem magyar, és amire eddig szükségem volt, azt megtanultam, tudom. Tanulni leckeszerűen: már soha! Bár ki tudja, mit tanulok hangtalan? Író vagyok, nem diák.

A magyar nyelvet tanulom folyton és újra, és nem tudom, hol járok benne pontosan. Jól megvagyunk, de amire képes, én attól mindig lemaradva kullógok. A nyelvem többet tud nálam. Lassúdan konvergálva tanulom. És amikor már nem lesz különbség, akkor is lesz különbség. Ehhez képest más nyelvbe vágni: merő esztelenség.

Olvasni bronz

Egy hét teltével láttam, hogy Svájc lényegileg eltérő világ. Pihent a nyelvem, másként olvastam a világot, nem a nyelvből. Szeretem a magyartól elütő világokat, bár nem számítottam rá, hogy ilyen mértékű eltérés egyáltalán lehetséges, ami már-már a fantázia működésével határosan más. Ilyet otthonról, a magyar mondatokkal csak kitalálni tudnék. Itt létezik, kitalálták. Nagyon érzem magamon, ha néha otthonian viselkedek, ha hozok valami keleti tempót. Nem szeretem, irtom. Azt gondoltam, azért nem létezik alapvetően másik világ, mert az ember tulajdonságai bár sokrétűek, egyazon egyszerű ösztönök működtetik a mélyét. Ez meglehet, de ön maga kezelhetőségét a világból veszi tanulva. S ez a világ olyan, ahol működik az előzékenység, a türelem és a figyelem, s ha csak ezt a hármat sorolom, már nekem kedves világban vagyok. Igaz, ezek csak a háttérét adják egy másfajta mondatvilágnak, esztétikának, történetmondásnak, de éppen ezért ott kell lennie bennük a másfajta eredetiségnek is.

És akkor kezembe vettem egyik könyvem, mit érnek itt azok a mondatok. Sokkal kevesebbet, mint érhetnének. Csakis úgy tudom olvasni, hogy közben fejben Magyarországon vagyok, és éppen elvagyódom onnan, ide, valahova. Visszafelé nem működik. Nem vágyom vissza a magyar világba magyar mondat lenni, magyar történet, magyar agy. És ezt az elvagyódást innen sokkal jobban látni, elvágynak más világ lenni a mondatok. De hogyan is érthetné meg ezt egy svájci, akinek a magyar mondat akusztika, a fordítás pedig barbár egzotikum. Ha csak a szavakat nézem, lopni egészen más Svájcban, mint Magyarországon. Ahol gyakoribb, ott kisebb hiba. A magyar mondat itt szavanként más, mintha egyazon kottából hangonként eltérő zenemű szólna.

Írni vas

Mi legyen akkor az írással? Magyarul írok, de a jelentést már félig svájci füllel hallom.

Az első hónap után belefogtam egy regénybe. Szikár mondatok követték egymást. Képtelen voltam egy bekezdésre két mondatot bízni. A két világ felől nézve ez már jelentézsúfolódás. Soha nem írtam ilyen szikáran, majdhogynem informatívan. Élethű mondatok, de pontosságuk mégis arról árulkodik, hogy szerzőjük nem tudja a pontosat, ezért kell neki ennyire kicentizni.

Az első tíz oldal után leálltam, mert biztosra vettem, hogy új nyelvre van szükség, de nem tudom, hogy ez lenne-e az. Ki kell gyakorolni valamit!

Nagy léptekkel utakat tettem az országban, laza kalandok követték egymást, melyek újabb, belsőbb világokat nyitottak meg. A róluk készült, könnyű hangú útleírások tárgyukban már arról biztosítottak, hogy a svájci világban élőknek világos a beszéd. Nyugodt és tempós a szöveg, nem terheli a pontosság kívánalma. Mert nem akarok mindent látni, csak amit épp, töredéket, s akkor ez a töredék, úgy tűnik, többre képes, mint az egészre törő szándék. Meg kell értenem, a töredék lényege a környülő lehetőség misztériuma, míg az egész nem a töredékesség ellenpárja, hanem kompozíciós érzés, műegészézés, ami nem az anyag maximális feltártságát, értelmét, hanem maximális átérzését, átélését jelenti.

Kell, hogy legyen olyan mondat, amely mindkét világban működik. Nem kell ugyanazt jelentenie, mert nem jelentheti ugyanazt, viszont műegészézése lehet meggyőzően hasonló. Egy töredék két olvasata, mely más-más fényben fürdők, de a tablókeret sötétje megegyezik.

És ha majd már nem gondolok erre, mert nem fog vissza a kétség, nem lesz az írás sem e világoktól különülő, akkor utóbb ráfogható, ez volt az ideális tapasztalat, ahol a regény rugói készségesen meghajlanak.

A temetés

Cs. V. emlékére

Az expressz fél egykor érkezett a kisvárosba. Pontosabban fél egy után hat-hét perccel, de ennyi késéshez már hozzászokhatott az ember. Ráadásul a vonat inkább emlékeztetett játékvasútra, mint expresszre, noha a menetrendben annak volt feltüntetve, de úgy látszik, az országnak ebben az északi zugában („végvárvidék”), ahol a határ közelsége miatt valóban nem léteztek távolságok, a gyorsaságot is ennek függvényében mérték. Errefelé talán minden lelassul, gondolta Kollarik, aki még soha nem járt az északi tájakon, fönt a nagy folyó mentén, ahol várromok búslakodnak az út fölé magasodó sziklákon, az erdei málnásokban medvék fosztogatják a termést, a falvakban román kori templomokban mondják a misét, és mindig tél van, valódi havas tél, jéggel és fagyhalállal, de főként durranásig rakott cserépkályhával és disznótorral, hamisítatlan falusi disznótorral, ami kisüstivel veszi kezdetét reggel hatkor, és hagymás vérrrel folytatódik tízóraira, hogy végül este hurkával és friss pecsenyével koronázódjék meg, miközben egész nap folyik a sűrű vörösbor, és lefekvéskor az ember zavaros fejjel, de mérhetetlenül elégedetten állapítja meg, hogy az életnek mintha mégiscsak volna valami értelme. Ezt gondolta legalábbis Kollarik, aki soha nem járt errefelé, noha atyai nagybátyja, a városka múzeumigazgatója évente rendszeresen hívogatta, hol kiállításmegnyitóra, hol disznótorra, amit a városka legjobb hentesei celebrálnak, ahogy mondani szokta, miközben cinkosan hunyorított és ajkát tömött szakállába fúrta, de Kollarik egyszer sem ment el. Talán azért nem, mert élete egyetlen disznótorán, még tizenöt évesen, úgy berúgott a testes vörösbortól, hogy anyja a mentőket akarta hívni, mert azt hitte, vért hányt; talán azért, mert azt olvasta valahol, hogy az utolsó medve, ami az északi hegyekben járt, egy vándorcirkusztól szökött meg, míg a túlbuzgó vadászok agyon nem lötték, véget nem érő pereskedést szabadítva ezzel a vadásztársaságra; leginkább azonban azért, mert Kollarik reménytelenül otthon ülő típus volt, lehetőleg csak gondolatban utazott (gondolatban viszont már az egész világot bejárta, pontosabban Európát, és annak is csak egyes tájait, leginkább azokat, ahol román kori templomokra lelhet az ember, mert Kollarik utazási fantáziáiban is menthetetlenül kultúrsznob maradt), és még az is nehezére esett, ha a közértbe kellett leugrania.

Leszállt a vonatról, és a ködben megbúvó állomásépület felé tartott. Mérhetetlen csalódást érzett, mert egyáltalán nem így képzelte a megérkezést. Ha már az ember kimozdul otthonról, akkor legalább az idő elégítse ki a szeszélyét. Márpedig ő látni akarta a tájat, akármilyen legyen is, várrommal vagy anélkül, de legyen folyópart, legyenek fák meg domboldalak, legyen az, amit a nagybátyja lá-

tott, valahányszor hozzájuk fölutasott vagy csavarogni indult az országba (mert a bácsi sokat csavargott, sokkal inkább volt az országutak vagy még inkább a vasútvonalak vándora, mint az íróasztala mögött elterpeszkedő vidéki múzeumigazgató). Most viszont semmi nem volt, csak köd, áthatolhatatlanul ragacsos köd, mintha enyvet zúditottak volna végig egy égi lefolyón. Kollarik egész úton az ablakhoz nyomta orrát, hátha kivehet valamit az undokfehérbe burkolt világból, de csak azt érte el, hogy megfájdult a feje. Ezzel a tompa sajjáással az agyában (mintha a köd oda is beszivárgott volna) nyitott be a restibe, hogy gyomorkeserűt rendeljen, vagyis egy „kisgonoszt”, ahogy nagybátyja a kedvenc italát becézte volt. Az értesítésből tudta, hogy az úgynevezett „baráti kör” busza (ami némileg idegenül hangzott számára, mert a bácsit nem olyannak ismerte, mint aki hivatalos baráti köröket tart fenn; de aztán belenyugodott, elvégre egy igazgatónak, a kisvárosi elit vezéralakjaként, akár akarta, akár nem, sokféle bizarr kötelezettsége akadhatott, báli védnökségtől nőegyleti tiszteletbeli tagságig, ráadásul tudta jól, hogy a halott emberek sírján a gyom mellett néha egész baráti körök nyílnak) fél kettőkor indul az állomás elől a temetőbe, úgyhogy addig még bőven volt ideje. Az itallal a kezében leült egy asztalhoz, és miközben kortyolgatni kezdett, megpróbálta fölidézni magában a nagybátyja alakját.

Az emlékezés efféle szándékolt módszerét némileg megalázónak érezte, de mégis kötelességének vélte, hogy éljen vele. Elvégre a család azért küldte, hogy valaki mégiscsak jelen legyen a vérségi vonalról is, még ha a bácsi a viselkedésével ezt nem is nagyon érdemelte ki. A család nem tudta megbocsátani a bácsi teljességgel független életvitelét, amelyben az italnak, a csavargásnak és az alkalmi partnerkapcsolatoknak nagyobb szerepe volt, mint a név- és születésnapoknak és más hasonló krémtortás rendezvényeknek, amelyeken ha egyáltalán megjelent, akkor az mindig tetemes késéssel történt (a legbravúrosabb az volt, amikor egyszer karácsony harmadnapján állított be Kollarikékhoz, abban a meggyőződésben, hogy szenteste van), jócskán italos állapotban, és szinte azonnal elaludt az asztal végén. Kollariknak mindez mérhetetlenül imponált, és nem egyszerűen a vagánysága miatt, hanem mert az volt a benyomása, hogy ha egyszer igazán fontos lenne, akkor épp a megfelelő időben tudna érkezni, és mindent egyből megoldana. Arról pedig igazán nem tehetett, hogy ilyen pillanatot (legalábbis családi vonatkozásban) soha nem következett el. Kollarik nagyon szerette a bácsit, noha keveset találkozott vele. Úgy érezte, valódi kapocs van közöttük, nem vérségi, hanem valami, ami igazán számít. Emlékezett rá, hogy a bácsi úgy tudott beszélni, pontosabban kimondani szavakat, amelyekkel a beszéd lényegét testesítette meg, hogy egyszerre megelevenedett a világ. A dolgoknak nevük lett. A többiek csak fecsegték a krémes torta maradványai körül, amikor az asztal végén hirtelen megszólalt a bácsi, bár mindenki meg volt győződve, hogy beszélni sem tud a részszégtől, miként a családi etikett értelmében nem is tudott, és bortól érces hangon azt mondta, hogy márpedig az igazságügy-miniszter le van szarva, és akkor döbbsent csend támadt, mert családi körben így nem illett beszélni, különösen nem egy miniszterről (a család pártállástól függetlenül tisztelte a minisztereket), és egyedül Kollarik értette meg, hogy pontosan erről van szó, és maga előtt látta az általa nem is ismert minisztert, amint nagyban csorog róla a barna kulimász, mert míg a többiek

ködképekben hebegtek, a bácsi mindig a valóságot fogalmazta meg. Kollarik így tanult meg beszélni.

A család felfogása szerint még a bácsi halálában is volt valami rá jellemzően illetlen.

Nem nevezték meg, hogy micsoda, de nyilvánvalóan azon háborodtak föl, hogy csupán a múzeumi gyászjelentésből értesültek a haláláról. Mintha a bácsinak előre szólnia kellett volna arról, hogy el szándékozik patkolni, és akkor a család félretéve a jogos ellenérzéseket, „elvégre mégiscsak rokonról van szó” közfelkiáltással feketébe öltözött volna, és nagy dérrrel-dúrral, koszorúval és virágcsokorral útnak indult volna az északi végek felé. Minthogy azonban a bácsi halálában is tett a formaságokra, így joggal maradt mindenki otthon, és csak Kollarikot delegálták afféle fekete bárány gyanánt.

Negyed kettő elmúlt, fölhajtotta a kisgonosz maradékát, és kilépett az állomásépület elé. Az ajtó előtt azonban egy pillanatra megtorpant. A köd, ha lehet, még sűrűbbé vált az eltelt idő alatt, és olyan benyomása támadt, mintha egy áthatolhatatlan fal tornyosulna előtte. Hiába meresztgette a szemét, az orra hegyéig sem látott, így óvatosan kijebb merészkedett, a lábával tapogatva a járást. A világ olyan volt, mintha félálomban lenne. Már eltűntek belőle az álomképek, de még nem nyitotta föl a szemét, bár a szemhéján már átdereng a hajnali világosság, de még hever begubózva a mozdulatlanságba, nem akaródzik megmozdítani a tagjait, mert fél, hogy akkor elillanna a jótékony lelki béke. Kollarik nem akarta kiugrasztani a világot ebből a boldog öntudatlanságból, de attól tartott, hogy itt reked ebben a szürke valótlanságban, miközben a létezés egy merőben reálisabb színterén vakító napfényben lezajlik a temetés, ami nem is elsősorban azért tűnt riasztónak számára, mert lemaradhat róla, hanem mert a számára egyelőre teljességgel ismeretlen temető olyan fényben tűnt fel lelki szemei előtt, mint egy afféle hely, ahová mindig vágyott, és ahová eljutni valódi megérkezést jelentene. Egyszerűbben fogalmazva kimondhatatlanul kínosan érezte magát ebben a valószínűtlen bolyongásban.

Egyszerre a bácsi jutott eszébe, pontosabban ahogy óvatosan, nehogy orra bukjon, lépésenként helyezte egymás elé a lábait, és úgy nézett le rájuk, mint a létezés megnyugtató bizonyítékaira, amelyekkel minden látszat ellenére is az evilági evidenciák szilárd talaját tapodja, az a furcsa gondolata támadt, hogy igazából nem is a buszt keresi, amelyet falánk óriáskígyóként nyelt magába a ködnek álcázott képlékeny valóság, hanem a bácsit, aki nem azáltal tűnt el, hogy egy közhelyes és rá végképp nem jellemző kisstílusú gesztussal átosont a túlvilágra, hanem voltaképpen kezdettől fogva (mely kezdet Kollarik számára egybeesett a születéssel, de legalábbis az öntudatra ébredéssel) csak kérdőjelesen volt jelen, vagyis afféle árnyéklovagként, aki ha éppen betoppant is, azt érzékeltette, hogy valójában máshol jár, mert tényleg mindig máshol járt, és nemcsak a szó képletes értelmében, ahogy ezt a család tekintette. Kollarik úgy képzelte (s ez egyet jelentett számára a tudással, mert úgy képzelte, képzelni annyi, mint az egyetlen lényeges tudást birtokolni), hogy miközben a bácsi egy krémtortás családi rendezvényen az asztal végén bóbiskol, valójában olyan tájakon csatangol, az északi végeken vagy más hasonlóan rejtelmes vidékeken, amelyek a család számára sosem lesznek megközelíthetőek, s ahová majd ő is csak akkor fog eljut-

hatni, ha már kellőképpen elsajátította a bácsitól az asztal végén bóbiskolás művészetét. Mert az asztal végén bóbiskolni nem annyit jelent, mint kába öntudatlanságba süppedni, hanem alvó macskaként kivonni magunkat az evilági dőreségek vonzasköréből, hogy a koncentráció az igazán érdemi dolgokra irányulhasson.

A bácsi voltaképpen a hiányában volt jelen igazán Kollarik életében. Bizonyos emberek hiánya meghatározóbb, mint ezernyi más ember jelenléte. A bácsi úgy tudott hiányozni, ahogy a betegség kerülget valakit. Még nem érezni konkrétan semmit, de valami nem stimmel, még nem tört ki a láz, de már a test minden porcikája sajog a beléfészkelődött kór érintése alatt. Ilyen volt a bácsi hiánya, pontosabban ez a hiány volt a bácsi. Aztán egyszer csak eljött, leginkább, amikor senki sem várta, és akkor is tetemes késéssel (a késéshez félelmetes érzelke volt; a késés olyan alaptulajdonságként tartozott a lényéhez, amely nélkül nem lett volna teljes a kép; nyilván a világrajövele történhetett ezzel az időeltolódással, amelyhez attól fogva oly pontosan tartotta magát, mintha a csillagok járásához igazítaná), és szólt néhány meghatározó szót, amelyekből egyszerűen értelmük lett a dolgoknak, de ez mégsem volt igazán lényeges. Sokkal fontosabb volt az a hatás, amit nem valóságos jelenlétével gyakorolt az emberre. Pontosabban ez a látszólagos távollét volt az ő igazi valósága. Arra gondolni, hogy van egy ember valahol (pontosabban mindenhol, mert ő mindenhol lehetett, nem úgy, mint az Úr, aki állítólag mindenütt jelen van, hanem lehetőségként, ez a lehetőség volt a bácsi), aki igazán tud hiányozni. De most egyszerre ez a hiány átalakult.

Átalakult, és ez zavarba hozta Kollarikot; talán ezt a zavart érezte az egész vonatút során, ettől fájdukt meg a feje, csak ez nem tudatosult benne. Most, ahogy a ködben a busz után kutatott, ötlött fel benne először, hogy mit is keres itt voltaképpen. Természetesen eljött, mert a család küldte, és ő a családnak soha nem mondott volna ellent, hiába érzett gyakorta másként. De eljött azért is, mert szerette a bácsit, legalábbis mindig úgy gondolt rá, mint valakire, akit szeret, akihez közel érzi magát, bár soha nem gondolt bele igazán, mit is jelent számára ez a szeretet.

Ahogy ezen morfondírozott, egyszerre mintha túlkölést hallott volna, nagyon messziről, a köd mélyéről, mintha vattán át szűrődne felé. Ijedten tért magához, hogy talán a busz jelzi indulását, és tett néhány önkéntelen lépést, mint egy dróton rángatott marionettfigura, az orra után, merőben véletlenszerű irányba, de aztán megtorpant, mert sehonnét sem érzékelte jármű jelenlétét. Hallgatózott, hátha mégis felfedez valamit, de tompa csönd ölelte körül, mintha az előző zaj is csupán a belső világ kivetülése lett volna. Egyszerre elfogta a kilátástalanság érzete, az a fajta szorongás, amit vasárnap délutánonként érez az ember a szobájában, amikor odakint süt a nap, és a nagycsaládok a természetbe mennek kiélvezni az ünnepnap szabadságát. Kollarik ebből a szabadságból mindig csak a szűkre szabottságot érezte, mintha valaki papucsban akarna hosszútávot futni, s ezért inkább papucsba sem bújt, hanem csak úgy meztelán búslikodott a vasárnapi ablak előtt. Állt a ködben, és egy pillanatig kedve lett volna ott helyben lekuporodni és föladni mindent. Aztán mégis inkább arra gondolt, hogy visszamegy a restibe, és megpróbál valami információhoz jutni, vagy leg-

rosszabb esetben (ami bizonyos szempontból a legkecsegtetőbbnek tűnt számára) iszik még egy kisgonoszt. Elvégre jobb ötlete a bácsinak sem lehetne. Megfordult és visszaoldalgott a tárva hagyott ajtón keresztül.

Legnagyobb döbbenetére azonban a helyiséget üresen találta. Imént még, néhány perce (bár nem volt egészen bizonyos benne, hogy jól működik-e az időérzéke) tele volt az ivó, de legalábbis többen támasztották a pultot (még föl is tűnt neki egy hordóhasú szakállas, aki, mintha fogadásból tenné, egy hajtásra itta ki a korsó söröket), és az asztaloknál is kornyadoztak néhányan, közülük az egyik úgy roskadva álmában az asztalra, hogy látszólag a végítélet harsonái sem kellették volna föl – és most láss csudát, hűlt helye volt az egész társaságnak, még a csaposnak is nyoma veszett a pult mögül, mintha az ajtón át beszivárgó köd nyelte volna el őket.

Oly tanácstalanul álldogált a resti ajtajában, mint valamikor nagykamasz korában a vasútállomáson, amikor a bácsival kellett egy családi szüretre utaznia, de öt perccel a vonat indulása előtt híre-hamva sem volt a nagybátyjának. Eszébe villant az akkori szorongása, amit nem is annyira a helyzet kínos bizonytalansága, mint inkább az a lehetőség váltott ki, hogy minden előzetes várakozása ellenére, ami már napok óta izgalomban tartotta, a bácsi nélkül kell végigélnie a szüretet. Aztán fölszállt a vonatra, mert nem tehetett mást, a kalauz már az ajtókat csapkodta, fásult csalódottsággal dobta le magát az első szabad ülésre, és tompa beletörődéssel hallotta az indulást jelző sípszót. És akkor nyílt a vagon ajtaja, és kezében két üveg sörrel belépett a bácsi, olyan tökéletes nyugalommal az arcán, mintha legalábbis a büfékocsiból tért volna vissza.

De most nem jöhetett a bácsi, mert ezúttal tényleg lekéste az utolsó csatlakozást, s ezért Kollarik sóvár tekintetet vetett a pult fölötti polcon hasasodó gyomorkeserűre, és arra gondolt, hogy bár egy korty biztosan útmutatóul szolgálna, nincs idő töprengeni, ha még egyáltalán oda akar érni a temetésre.

A ködben csak nehezen lelt az országútra, és teljes egészében az ösztöneire hallgatva indult el az egyik irányba, amerre a városkát sejtette. Egyébként is próbált minél inkább az ösztöneire támaszkodni, és amennyire lehetett, kikapcsolni a gondolatait, mert egyre erősebben érezte magán elhatalmasodni azt a meghatározhatatlan állapotot, mely az utóbbi időben uralta a hétköznapjait. Kollarik ezzel az utazással voltaképpen az ágyából bújt elő, ami akkor már hetek óta szolgált menedékéül a külvilággal szemben. Persze tisztában volt vele, hogy a külvilágnak vajmi kevés köze van az állapotához, minthogy az egész puccos maskarádé, amit külvilágnak csúfolnak, csak a lelkiállapot függvényében létezik, de ő mégis úgy élte meg az egészet, mintha valamiféle megoldást jelentene az, ha zárt ajtók mögött a fejére húzza a takarót. Hogy mi váltotta ki belőle mindezt, meg sem próbálta boncolgatni, csak azt tudta, hogy egy délután, amikor egyébként világmegváltó tervei lettek volna, de legalábbis dolgozni akart vacsoráig, mert sürgős határidő nyomasztotta, egyszerre azt érezte, hogy nemcsak ennek a munkának nincsen semmi értelme, de az egész eljövendő élete, hétköz-, vasár- és ünneppnapostul egyetlen hatalmas ólomgolyóvá préselődött össze, rágördült a mellkasára, és megpróbálta agyonnyomni. Annyi ereje maradt csak, hogy bevánszorogjon a hálósobába, bebújjon a paplan alá, és ott is maradt mindaddig, míg meg nem jelent az édesanyja, roskadásig megrakodva jó tanácsokkal, ame-

lyeket aztán olyan bőséggel halmozott rá, hogy már akkor sem tudott volna megmozdulni, ha valóban akar. Más kérdés, hogy nem is akart, az akarata akkorra már ott ücsörgött az ablakpárkányon, megközelíthetetlen messzeségben, és mint egy gonosz kis manó, csúfondárosan öltögette rá a nyelvét.

Hetekig tartott ez az állapot, vagy talán éveket, mert Kollarik akkor egy külön időszámítás foglyaként létezett, amely a szorongás kiteljesedésének és visszahúzódásának árapálya szerint működött, és még ki tudja, meddig tartott volna, ha egy reggel, valahonnan nagyon messziről, a túlsó partról, át nem szivárog hozzá a bácsi halálának híre. Eleinte nem is igen vett tudomást róla, mert csupán a belső valóság egyik zabolátlan és öncélú szólamának vélte, de aztán egyszerre arra riadt, hogy tisztán hallja a másik szobából átszűrődő párbeszédet, amit az apja folytatott telefonon a temetés részleteiről, és azon már meg sem lepődött, amikor nem sokkal később belépett hozzá az anyja, és azon a fátyolos hangon, amin akkoriban beszélni szokott hozzá, megpróbálta rábírnival az utazásra. Kollarikot a legkevésbé sem foglalkoztatta, hogy afféle terápiás praktikáról van-e szó, amellyel az állapotát próbálják befolyásolni, azonnal igent mondott. És bár a takaróját legszívesebben a hóna alá csapta volna, nagyjából mégis úgy jutott el a vasútállomásig, mintha az elmúlt hetek ágyhoz kötöttsége afféle nevetséges pletyka volna, amit csupán a rossz nyelvek duzzasztottak szaftos történeté.

Az országúton baktatott abban a sejtelmes összevisszaságban, amit egyre nyomottabb gondolatai és a mindent eltompító köd vontak köré. Az utazás elején már tovatűntnek remélt szorongás úgy kerülgette, mint a gyomormélyből feltörekvő hányinger, és ilyenkor minden erejére szüksége volt, hogy ne engedjen a csábításnak, és ne kuporodjon le az út szélére, végképp magába gubózva. A külvilág fátyolba burkolózott megközelíthetlensége cseppet sem segítette ebben az állapotában. A táj úgy rémlett fel körülötte, mintha emléke volna csupán önmagának, és valaminek, ami talán abból a még kifejtetlen benyomásból származott, hogy minden bizonyosan a bácsi is erre kódoroghatott, valahányszor az állomásra tartott hazafelé. Az ötlet, hogy ő is mindig ezt láthatta, különös tekintettel erre az átok szétfolyó valótlanságra, ami körülötte fölsejlett, és ami úgy kapcsolódott fantáziájában a bácsi nem e világból való lényéhez, mint valami személyéhez láncolt attribútum, egyszerre mégiscsak erővel töltötte el Kollarikot, és azt a váratlan kényszerképzetet keltette benne, hogy biztosan jó irányban halad. Ez a hirtelen jött motiváció kimozdította holtpontjából, és arra készítette, hogy folytassa az útját.

Már vagy félórája caplathatott, amikor hármasként utelágazáshoz ért. Az országút, vonalában némileg megtörve, de egyértelműen haladt tovább, ám belőle két irányban, mint afféle csábító lehetőségek, mellékutak ágaztak el. A közgondolkodás azt követelte volna tőle, hogy járt utat ne hagyjon el járatlanért, és kövesse tovább a főútvonalat, de Kollarik a bácsihoz méltatlannak vélte, hogy így beszéljen a közterek gondosan kikövezett csapdjába. Egy pillanatra megtorpant tépelődni, majd ráfordult a bal oldali ösvényre, mely mintha egyenesen a hegy gyomrába vezetett volna. Nem volt semmiféle értelmes magyarázata ennek a választásnak, hacsak az ösztönös sugallat nem, hogy ez a kavicsos, földes mélyút jobban illett a bácsi Kollarik képzetében élő egyéniségéhez. Ebből a szem-

pontból pedig teljesen logikus volt ezt követnie, hiszen semmi garancia nem volt rá, hogy már az állomásnál nem választotta a rossz irányt.

A hepehupás utacska eleinte terméskőből rakott, magas falak között kanyargott, majd egyszerre kiszélesedve házak közé ért, amelyek a lassan tisztuló ködben homályos jelenésekként bújtak meg az út két oldalán. Mert a köd mintha tényleg oszlani kezdett volna, egyre jobban föltárva Kollarik előtt a világnak ezt az isten háta mögötti szegletét. A kavicsos mélyúton állt, amely úgy fúrta előre magát a hegyben, mint egy kacskaringós, ám töretlen gondolat, körülötte pedig nem is házak, mint először hitte, hanem borospincék gubbasztottak. Borospincék, amelyek sárral tapasztott, vastag kőfalaikkal egy másik világból kandikáltak elő, letűnt korok roskatag tanúiként.

Kollariknak az egykori szüret jutott eszébe, a hosszú séta a bácsival a vasútállomástól a présházig, föl a szőlőhegy oldalába, melynek lábánál tompán fénylett a tó vize, mint egy távoli és beváltatlan ígéret. A bácsi egész úton nem szólt egy szót sem, de némasága nem bántotta Kollarikot, sőt azzal a teljességérzettel töltötte el, amelynek a legkevésbé sincs szüksége szavakra. Előttük állt a hétvége, amelynek igazán csak mellékes részlete volt a szüret, az egész napos szőlőszedéssel és préseléssel, valamint a csalafinta mustkocktéllal, aminek a hatását csak akkor érezte meg az ember, amikor már késő volt, mert ott térdepelt zavaros fejével és megnyugvást kereső gyomorral a szőlőtőkék között, de mindez valóban eltörpült amellet, hogy eljött a bácsi, és minden felelőtlen ígéretése ellenére sem késte le a családi rendezvényt, és most ott baktatott Kollarik mellett a szeptember végi alkonyatban, kilátással a tóra és főként az előttük álló három napra, amikor még minden lehetséges. Az egész szüretből ez a kép maradt meg benne legélesebben, valamint a lehetőség korlátlanak tűnő érzete, ami a hétvége múltával sem szűnt meg kísérteni a tudatában.

Erre gondolt Kollarik a pincék között bandukolva, pontosabban az emlék elvegyült abban a hangulatban, amit a látvány váltott ki belőle, és kezdődő szorongása kezdte átadni a helyét egyfajta megkönnyebbült felszabadultságnak. Egyre könnyebben szedte a lábát, miközben az a csalfa benyomása támadt, hogy a kavicsos mélyút az egykori szüret felé viszi lépteit, és csak túl kell jutnia az emelkedőn, hogy újra a présház elé érjen. De az emelkedő után az ösvény ismét összeszűkülve kivezetett a hegyből, és beletorkollott az országútba, mintha ez az egész kitérő csak arra szolgált volna, hogy Kollarikot kiszabadítsa a terhes gondolatok útvesztőjéből.

A köd már teljesen fölszállt, és ahogy Kollarik megállt az országút szélén, a távolban fölfedezhette a városka házait. Bár fogalma sem volt, merre keresse a temetőt, egyértelműnek tűnt, hogy még jókora út hátravan, ezért elhatározta, hogy kilép, bár arról, hogy a temetés kezdetére odaérjen már végképp lemondott. Alig tett azonban néhány lépést, amikor a háta mögül megszólította valaki: „A városba megy? Elvigyem?“, és ahogy megfordult, különös alakot pillantott meg. A férfi úgy nézett ki, mint aki a bácsi egyik történetéből bújt elő. Nem is azokból a történetekből, amiket a bácsi mesélt, hiszen a bácsi leginkább hallgatott, de úgy tudott hallgatni, hogy abból Kollarik fantáziájában ezernyi történet kerekedett. Egy ilyen történetnek lehetett volna főszereplője ez a férfi, a maga özönvíz előtti kerékpárjával, ami leginkább arra a biciklire emlékeztetett, némi-

leg kopottabb kiadásban, amelyet még Kollarik nagyapja használt a maga ifjúkorában, hogy aztán egy világegést és főként orosz megszállást is átvészelve ki-mustrált csatalóként elfoglalja méltó helyét a féltve őrzött családi ereklyék sorában, a dédnagymama parázssal működő vasalója és egy üknagybácsi mélytengeri bűváruhája között. Tojásdad feje búbjára feltolt, keskeny karimájú kalapot viselt, füléből apró karikák lógtak, ráncoktól barázdált, koravén csecsemőarcát pedig többnapos borosta vadította. A legkülönb azonban a ruházata volt, amely mintha szándékosan lett volna úgy alakítva, hogy minél ötletszerűbbnek tűnjék. Pepita zakója alatt mellközépig kigombolt, csupaszín hawaii inget hordott, és ezt a vásári eleganciát egy sötétzöld kordbársony nadrággal tette még választékosabbá. Mindehhez még hozzájárult az egész megjelenését meghatározó folyamatos dülöngélés, amit biciklijébe kapaszkodva próbált meg némiképp ellensúlyozni, miközben több alkalommal is közel állt ahhoz, hogy mindenesztül az országút szélén húzódó árokba boruljon.

A férfi tűrte egy darabig, hogy Kollarik leplezetlenül bámulja, majd borízű hangjában csipetnyi ingerültséggel újra megszólalt: „Na, most jön, vagy marad?! Mert nekem még oda kell érnem egy temetésre...” Ez a váratlan egybeesés annyira meglepte Kollarikot, hogy szinte akarata ellenére lépett a kerékpárhoz. El sem tudta ugyanis képzelni, hogy ketten elférjenek rajta, s főként, hogy a férfi jelenlegi állapotában épen és egészségesen érjenek céljukhoz. Végeredményben temetőbe megyünk úgyis, gondolta játszi iróniával, miközben úgy-ahogy elhelyezkedett a csomagtartón, és még az jutott eszébe, hogy nem egészen ilyennek képzelte a baráti kör különjáratát.

A temető kapujában annyian tolongtak, mintha valamiféle vásári multság készülődne. Kollarikot különösen az előzmények fényében lepte meg ez a témérdek ember, nem számított ekkora érdeklődésre, sőt valójában, tudat alatt, semmiféle érdeklődésre nem számított. Lelki szemei előtt az lebegett, hogy a bácsit egy kis hegyi sírkertben helyezik örök nyugalomra, fából ácsolt keresztek és mohos sírkövek között, és a szertartáson egyedül fog részt venni, egy reszketeg beszédű öreg pap és néhány kapatos sírásó társaságában. Némiképp giccses elképzelés volt, el kell ismerni, de a fantáziáiban nem mindig tud kellőképpen választékos lenni az ember. Ehhez képest azonban a temető már a méreteivel megbotránkoztatta. Valahogy túl nagynak tűnt az egész, sugárutakra emlékeztető sétányaival és tengernyi virágos sírhelyével. Ráadásul a sírkövek egytől egyig valódi, de legalábbis műmárványból készültek, ízléstelen szobrokkal és aranybetűs feliratokkal díszítve, amelyek mind túlzófokban és negédes tirádákkal emlékeztetnek meg az elhunytakról, ami Kollarikban már csak stílári szempontról is a kegyeletsértés érzetét keltette. A bejáratnál természetes férfiú állt, aki minden egyes érkezőt nemre, korra és felekezetre való tekintet nélkül biztosított együttérzéséről, és mindezt olyan hivatalos modorban és a saját fontosságának kijáró ügybuzgalommal, hogy Kollarik biztosra vette, csak a múzeum igazgatóhelyetteséhez lehet szerencséje, aki egyben a megüresedett főigazgatói poszt legfőbb várományosa.

Kollarik annyira elveszettnek érezte magát, hogy percekig azon tűnődött, visszaforduljon-e. A tömeg azonban magával ragadta, így aztán nem volt más választása, mint sodrásirányban mind beljebb hatolni a sírhalmok között. A bi-

ciklista már a kapuban eltűnt mellőle, még arra sem maradt ideje, hogy megköszönje a szívességét, így aztán teljes elhagyatottságban vegyült el az áradatban. Kísérteties volt ez az arctalan tolongás, amely ismeretlen célja felé haladt, mert Kollarik voltaképpen abban sem lehetett teljességgel bizonyos, hogy valóban a nagybátyja temetési menetébe sodródott-e. Mindenesetre furcsán vette volna ki magát, ha a mellette haladóktól kezd el érdeklődni, így aztán inkább kétségek közt lépegetett tovább. A gyászmenet lassan araszolt előre, és Kollarik kezdte egyre abszurdabbnak érezni a helyzetet. Arra gondolt, hogy a bácsi, aki egyetlen családi temetésen sem jelent meg, amit a család még élő tagjai nem is bocsátottak meg neki soha, vajon ilyen körülmények között részt venne-e a saját temetésén? Vagy ezt is lekésné, mint annyi más rendezvényt, félőntudatlanul, csak azért, mert jólesne neki még egy utolsó kisgonosz a restiben, miközben az állomásról már kigördül a vonata. Nem tudta elképzelni a bácsit ebben a gyászmenetben, amely úgy kanyargott előre, mint egy izzadságszagúan kikínlódott, pokolian unalmas körmondat. Egy körmondat, amelyben ki tudja, hányadszor akad el a szónok egy politikai nagygyűlésen, ahol az egymásra taposó közönség csak arra kíváncsi, hogy visszahallja-e azokat a lózungokat, amelyeket már ezredszer rág-nak a szájába. Kollarik már-már hallotta is a szónok közhelyektől terhelt kappan hangját, amikor eszébe ötlött, hogy a bácsi már csak azért sem lehetne jelen a gyászmenetben, mert hiszen ott viszik valahol egy urnában, ha minden igaz, a sor elején. És ez a gondolat képtelenebbnek tűnt számára minden eddigi elképzelésénél.

A tömeg közben megtorpant, és egyszerre elhalt a monoton morajlás, ami a gyászolók egymáshoz intézett félszavai nyomán a menetet kísérte. Kollarik megpróbált kissé ágaskodni, hogy valamennyire tájékozódhasson, de pillantása elakadt az előtte magasodó fejrengetegben. Már éppen azon volt, hogy lesz, ami lesz, megpróbál utat törni magának, amikor hirtelen, a semmiből, dörgedelmes szózat hangzott föl. Kollarik annyira meglepődött, hogy pár pillanatig nem is értette a dobhártyaszaggató szavakat, míg rá nem jött, hogy hangszórón keresztül a kezdődő gyászszertartást harsogják a fülébe. Nem tudta, ki beszél, de az első gondolata az volt, hogy csakis a bejáratnál megismert természetes férfiú állhat a mikrofonnál, annyira az ő elképzelt személyiségéhez idomultak az elhangzó mondatok. A szónok éppen azt ecsetelte, mennyire nagy ember volt a bácsi, az ő legjobb barátja, akit testvérként szeretett, és szerénytelenség nélkül állíthatja, hogy érzelmei viszonzásra találtak, mennyire nagy ember volt, és mégis mennyire szerényen viselte nagysága terhét, mondta az igazgatóhelyettes, és szavai nyomán Kollarik maga előtt látta a bácsit, kezében egy üveg gyomorkeserűvel, amint éppen szerényen viseli a nagyság terhét, mint afféle lovagkori páncélt, mely alatt a gyengébb jellemek összeroskadnának, folytatta a szónok, de nem a bácsi, mondta, akit ő természetesen teljes nevén emlegetett, ami olyan benyomást tett Kollarikra, mintha valaki másról beszélne, különösen, amikor megtudta róla, hogy a vállán cipelte nemcsak a múzeumot, hanem a város egész kulturális életét, mert hiszen Kollarik sohasem látta a bácsit bármit is cipelni, nem volt az a kifejezetten cipekedő fajta, a szüretre is egy szál válltáskával érkezett, de nem volt ideje ezen morfondírozni, mert a szónok már ott tartott, hogy a múzeumot nevezte a bácsi valódi otthonának, és akkor Kollarik elképzelte a bácsit

fogmosó pohárral a kezében, derekán törülközővel slattyogni a vitrinek között, de addigra már a szónok a beszéde befejező részéhez érkezett, amit pontosan fel lehetett ismerni a retorika szabályai szerinti érzelmi megközelítésről, vagyis arról a különösen megkapó képről, miszerint a bácsi most fentről néz bennünket, és boldogan konstatálja a tiszteletére összegyűlt hatalmas tömeget, mondta a szónok művészien elcsukló hangon, és közben Kollarik arra gondolt, milyen szerencséje van a bácsinak, hogy mindezt nem kötelező fentről, vagy ki tudja, honnét végighallgatnia.

Az első szónok után újabbak érkeztek, mindannyian a bácsi legjobb barátai és egyben annak a nagy családnak a tagjai, amit a város sokszínű kulturális élete jelentett, köztük egy helyi költő, a város közismert irodalmi lapjának szerkesztője, aki dohányfüstös torokhangján egy alkalmi versét is fölolvasta, amiből különösen az a kép maradt meg Kollarikban, mely szerint az Istentől elhagyott Földön csak gyom nő, dudva terem, és elszaporodnak a paraziták, és mindezt felező nyolcasokban, egy népdal közvetlenségével, Kollarik pedig közben arra gondolt, hogy remélhetőleg nincs helyi szobrász, aki a bácsi ihlette új műalkotását itt helyben akarná leleplezni, de ezt a gondolatát már nem tudta kellőképp kiszínezni, mert közben új szónok érkezett, aki egy elképesztően körülményes és megfajthetetlenül talányos előadásba fogott, amitől Kollarik kínjában forgolódni kezdett, és menekülési útvonalat próbált találni magának, amikor halkan és mégis áthatóan megszólalt mellette valaki: „Azt, ugye, tudja, hogy nincs senki a koporsóban?”

A kérdés annyira váratlanul érte Kollarikot, hogy bár a szavak eljutottak a tudatába, mégsem fogta föl a mondat értelmét. Csak megfordult, és rámeredt a tömegben mögötte álló férfira, aki úgy nézett ki, mint egy ünnepi díszbe öltözött hajléktalan, vagy még inkább, mint egy a modern kor maskarájába bújtatott ótestamentumi próféta: gyűrött zakót, színben hozzá nem illő nadrágot és kitaposott félcipőt viselt, amit csak úgy zokni nélkül húzott a lábára, de az igazi ruházata mellközépig lecsüngő szakálla és vállát verdeső, borzas sörénye volt. „Tessék?”, kérdezte Kollarik. „Mondom, üres a koporsó, ugye, tudja?”, válaszolta a próféta, és Kollarik két bamba szemébe fúrta vizslató tekintetét. Kollariknak időbe telt, amíg összeszedte a gondolatait, és zavartan kibökte a várt reakciót: „Az meg hogy lehet?”, és közben továbbra is azon járt az esze, hogy egyáltalán jól értette-e a másik szavait.

A próféta beletúrt a szakállába, mintha onnan húzná elő szálanként a gondolatait, és suttogva, de jól érthetően egy történetet lehelt Kollarik fülébe, ami a bácsi utolsó napjairól szólt. Arról az éjszakáról, amit aztán holtápadtan mesélt el másnap a kocsmában a prófétának, amelyen hajnali háromkor egyszerre arra riadt, hogy összezavarodtak az érzékei, pontosabban egy álomból kászálódtott elő, amelyben egyszerre úgy érezte, mintha egy nagy úr támadna a tudatában, és ő ebbe zuhan bele az egész valójával, és erre a zuhanásra riadt föl, ám az álom nem ért véget, illetve a fejében ottragadt ez a zuhanásérzet, mintha egy hintára kötözve ülne, ami állandó mozgásban van, forgott vele a világ, de valójában nem szédült, legalábbis nem úgy, mint általában, hanem mintha az álom és ébrenlét közötti átjárón ragadt volna, ahol nem úgy működik az érzékelés, mint a valóságban, bármely mozdulatot tett, nem azt érezte, ami kellett

volna, egész tudata elzsibbadt, és közben a fejében folytonosan ott lüktetett ez a különös belső zuhanás, és akkor valahogy fölkelt, odatámolygott a nyitott ablakhoz, hátha a friss levegő jót tesz, de nem volt friss levegő, sőt egyáltalán nem volt levegő, mintha egy búra alatt lenne, és akkor arra gondolt, hogy meg fog halni, de valahogy ez a gondolat is valószínűtlennek tetszett, mert egyszerűen nem volt más, mint ez a különös kábulat, és végül visszavánszorgott az ágyába, de még óráig nem tudott elaludni, csak fetrengett ebben a hagymázos állapotban, míg végül el nem vesztette az öntudatát. Másnap pedig arra ébredt, hogy fáj a feje, folytatta a próféta, miközben már ki tudja, hányadik szónok állt a mikrofonnál, de harsogó szavai sem tudták elnyomni a Kollarik fülébe suttogott történetet, arra ébredt, hogy fáj a feje, és ez a fejfájás aztán mindvégig vele maradt. Úgy hordozta magával ezt a fejfájást az utolsó napokon, mintha hozzáőtt volna, mert olyan érzete volt, mintha ez a fejfájás külön életet élne, mintha egy új szerve volna, ami a koponyájában ütött tanyát, és valahányszor összefutott a prófétával valamelyik italmérésben, mindig új részleteket mesélt a fejfájásáról, mintha szépen cseperedő és napról napra változó gyermekéről beszélne, néha már szinte gyöngéden emlékezett meg róla, más-kor viszont olyan heves felháborodással, mintha fejfájása valamiféle otromba merénylet volna, amit ismeretlen tettes követett el ellene.

A próféta egy pillanatra elhallgatott, mintha hatásszünetet tartana a történet csúcspontja előtt, és arcán is az ennek megfelelő áhítat tükröződött, majd, miközben a hangszóróban ünnepélyes, lassú gyászzené kezdődött, így folytatta: „És aztán egyszer csak eltűnt. Senki nem értette, mi történt, annyira hihetetlen volt az egész. Állítólag az irodájában diktált a titkárnökjének, aztán kiküldte egy kávéért, és amikor az asszony visszatért, nem volt senki a szobában. Ami lehetetlen, hiszen nem távozhatott más ajtón, mint ami a titkárságon át vezetett, az ablakot pedig rács védte, és egyébként is nehezen képzelhető el egy múzeumigazgatóról, hogy kimásszon az ablakon, de mindez nem változtat a lényegen, hogy egész egyszerűen nyoma veszett. És azóta nem látta senki. A dolog pedig kezdett igazán kínossá válni a város vezetősége számára, mert elvégre mégsem árválkodhat sokáig egy kiemelt megyei múzeum igazgató nélkül. Ezért aztán úgy döntöttek, hogy eltemetik, ami még mindig egyszerűbbnek tűnt, mint bevallani, hogy nem találják. És így szervezték meg a temetést üres koporsóval, a lehető legnagyobb felhajtás és egyben titoktartás közepette.”

A próféta arca a jól értesültség diadalmas vigyorába rándult a történet befejezésekképpen, és olyan kihívóan nézett Kollarikra, mintha kész lenne azonnal ringbe szállni esetleges tamaskodása ellen. Kollarik azonban nem szólt semmit, egyfelől, mert még mindig hatása alatt volt az elhangzottnak, másrészt pedig a gyászzené különös révületbe ringatta, melynek foglyaként bármit lehetségesnek tartott. Elvégre a bácsi afféle népmesei figuraként mindig is hol volt, hol nem volt, és leginkább akkor volt, amikor nem volt, tehát a feltevés, hogy esetleg úgy temetik el, hogy ő maga nincs is jelen, egyáltalán nem tűnt elképzelhetetlennek.

Közben a zene véget ért, és elkezdődött a tényleges szertartás, melynek nyitányaként hangszórón keresztül közös imára szólították az egybegyűlteket. A tömeg fennhangon kezdett mormolni egy Kollarik számára ismeretlen szöveget,

melynek hatására olyan érzése támadt, mintha valami idegen kultúrába tévedt volna, az őserdő kellős közepén, ahol még nem tudhatja, hogy a különös rítusnak nem emberáldozat lesz-e a vége. Egyébként is egyre jobban kezdte ismét nyomasztani az emberáradat, mely úgy ölelte körül, mint egy komótosan, de halálos biztossággal rátekeredő óriáskígyó. A legjobban pedig az zavarta, hogy immár végképp nem értette, mi keresnivalója van itt. Az üres koporsó jutott eszébe, és a bácsi eltűnése, és arra gondolt, hogy talán a fantázia szüleménye csupán az egész, mégis több köze van a bácsi valóságához, mint ennek a temetésnek álcázott ócska színjátéknak. Visszavágyott az állomásra, hogy a bácsihoz egyedül méltó cselekedetként megigyon egy utolsó kisgonoszt a restiben, és aztán vonatra szállva mielőbb búcsút mondhasson ennek a városkának, ahol a bácsinak még hűlt helyét sem lelheti. Hogy hazatérjen, és megtegye jelentését a családnak egy kedvük szerint való, tisztességes temetésről, aminek nyomán büntudat fogja majd el őket, és attól kezdve minden halottak napján fölkeresik a bácsi sírját, hogy legalább holtában szép emlékü családtagot csinálhassanak belőle. De neki ahhoz már nem lesz semmi köze, és még ha el is kíséri majd néha a szüleit, akkor is olyan kívülállóként fog mozogni a temetőben, mintha az asztal végén bóbiskolna alvó macskaként.

Kollarik a negyed hatos vonattal utazott vissza a fővárosba.

Kandaulész felesége

*Még nem sejtéd, Gügész, hogy menni fogsz
Milétosz és Szmürna bástyái ellen,
s fiat szülök neked majd, Ardüoszt,
s ő nemzi Szadiattészt, s ő a büszke Aliüartészt.
Nem mágia ez, történetírás csak,
csupasz csont köré tapasztom így a húst,
s már most tudom, hogy Hérodotosz csinálni fog.*

*Ma éjjel Kandaulészt, a férjem, megöled,
vagy meghalsz, mert láttál meztelen,
s szemedben nem pihent a látvány reggelig,
sőt éberebben ég, akár a nők borotvált Vénusz-dombján
megfeneklett kéjgyönyör.*

*Ott fogsz állni épp, ahol tegnap,
végignézed, míg belém hatol,
s meglovaglom, mint egy knidoszi riherongy,
roppant heréit kézzel markolászgatom,
s te szomjas törrel elmetszed nyakát.*

*Ne félj, Gügész, az istenek veled, s az emlék
úgyis képzelet, s a képzelet valóságsalak,
bár átfut a történések bélrendszerén,
csak a trágyán kisarjadt rózsafej marad,
vagy (jobb esetben) illatszerészeink nemes,
nehézkés párlata.*

*Kandaulész, Mürszosz fia
túlságosan rajongó, hogy érzékelje: teste van.
Az én testemben él, s nem tűrhetem,
hogy kiszorítson önmagamból, s ő legyek.*

*Ne félj, Gügész, te mindig idegen maradsz,
örökkön test, én kőszobor,
s mint tébolyult, ki tagját szobroknak dörzsöli,
magod, tudd, lefolyik faromnak ívein.*

Mint bőrtákolmány férfiszajhák alfelében,
ki s be jársz meg-megnyíló kapumon,
tiéd a város, mind a ház, a föld, a tér,
s néha nemzel is, én csak szülök.

Én csak szülök, s fogyok, mint egy szobor, melyről
új s új ruhát, díszítményt, fürtöt üt le
a szobrászok acélos fallosza.

Megéri hát, Gügész, király leszel te is,
s tán megölnek téged is, ne félj,
ok mindig lesz, itt van egy: a nő,
a nő, ki aszlik, vénül s hidegebb,
hidegebb lesz, mint egy tartalmavesztett, pucér tény,
egy jelzőtlen főnév Hérodotosz lapjain.

Hadrianus a Kaszion-hegyen

A Kaszion-hegy csúcsán látták az istent.

A császár szinte húgyhólyag-fakadásig itta
az ismerős mohóság félelmes, bőrző borát,
s egyszerre érezte teste s a tegnap ölelt test
minden sejtjét, csontocskáját, a még köpülődő spermát,
a pépes, forró, borsos salakot, az erek szövetét,
mely a vér titkait szállítja a fiatal, parázna combokig,
s tüzet küld a bőrig, aztán lassan vissza.

A szolgát (fiatal volt vagy öreg?) a halántékán
érte a villám: ha elképzeled,
az igazságot mondod.

Az állat még ott feküdt
a szadisztikus rituálé melegében,
a torkát az imént metszették el egy többszörösen
összetett szó határán.

Még élt, s kibuggyant belein zenélt a szél,
ó, hárfája testi bajoknak,
ó, együgyű törvényeink elevensége,

*vérezd át a táj egészét, s mi,
az unott, nőttön-növő fák
mától csak a föld alatt nővünk tovább,
s ha emberi csontig érünk,
lassabban ringatjuk biztos porladásba.*

POLGÁR ANIKÓ

Részképzés a Valhallában

Tanácsok héroszoknak

*Megölni a szörnyet egyszerű.
A forrás mellett ül,
a barlang szájában,
a metrólejáró vagy az egyetem előtt,
feje akárhány,
újra s újra nő,
nemtelen, vagy inkább feminin,
halálóráján még szülni is szokott,
füstől, mint a múzeumkertben
a gőzvasút,
csak elmozdulni nem tud,
arra képtelen.*

*Aztán boncolókéssel
hasítsd fel a bőrt,
és fűrészeld el a szívből
kivezető vastag sárkányeret.*

*A szívvel csinálj akármit,
nyárson megsütheted,
vagy a konferencián körbeadhatod
szemléltetés gyanánt,
főzhetsz hullőlevest a hajléktalanoknak
(jó forró, és három nap is eláll):
de a vér a lényeg, arra jól vigyázz.*

*Ha megízleled,
valamire még jó lehet
(hacsak meg nem halsz tőle,
mondja Hildegárd, s persze,
ha isten is megsegít):
esetleg megírsz majd egy
sárkányvér-tipológiát,
egyszer csak megérted
a madarak beszédét,
a tanszék elámul,
ha elvégzed a dekódolást,
vagy várost alapítasz,
egyetemet,
Glezir ligetében,
a dárdákból épült falú,
ötszáz kapujú
holtak csarnokát.*

December

Vera kelletlenül mászik ki az ágyból, miután lecsapja a vekkert, és fázik, mint általában mindig, ha nem tudja kialudni magát. Karácsony első napja van, december 25., az elmaradhatatlan családi ebéddel, amely menetrendszerűen víz alá nyomja, bárhogyan kapálódzik is ellene. Kábán botorkál ki a fürdőszobába, és nem néz a tükörbe, pontosan tudja, hogy amit abban láthatna, e pillanatban inkább emlékeztetné egy kinyújtott lángosra sütés előtt, mint egy fiatal nő se szép, se csúnya arcára.

Hideg vízzel kimossa szeméből az éjszakát, arra gondol, ez lesz az első karácsonyuk nagyapa nélkül, a mosdó szélére támaszkodik és néhány percig belebámul a lefolyóba, megpróbál kezdeni valamit a ténnyel, de korán van még. Megrázza a fejét, megtörölközik, gondosan leoltja a villanyt maga után, visszamegy a szobába és beengedi a szürke napot, az erkélyről szemügyre veszi a világot – ebből se lesz már fehér karácsony –, aztán Nick Cave-et tesz a CD-lejátszóba. Nagyon hangosan.

Leül a fotelbe, szemben a zenegéppel, és hagyja, hogy a szorongás felkússzon gyomrából a torkába.

Az, hogy nagyapa meghalt, rossz tréfa volt, kiszúrás a világnak ezzel a kis szeletével, tizennégy ember lett hirtelen hontalan, a koordinátarendszer tengelyei elcsúsztak és meggörcsültek, már nem volt legrövidebb út, mert nem volt egyenes. Hossszú hetekig feküdt otthon, nagymama ápolta, mindenki elment hozzá, legfeljebb elfordította közben a fejét, de elment, pedig már nagyon beteg szaga volt, a hatalmas emberből satnyácska faág lett, férfiasságába csövet dugtak, akkor nagyon nyöszörgött, Vera anyja mosdatta vizes szivaccsal, ez volt a test, ennyi járt neki, holott talán azt szerette volna legjobban, ha békén hagyják. A léleknek már csak igenjei és nemjei voltak, és talán azért tartott ilyen sokáig, hogy nagymamának adjon életet, ez volt az utolsó feladat, tisztességgel teljesítette. Vera sokszor csak ült mellette, fogta a kezét és arra kérte az Istent, akiben sose hitt, hogy ne akkor, amikor ő nincs ott.

„O sweet Jesus, there is no turning back” – üvölti a hangfal, amikor megszólal a telefon. Vera összeszedi magát, lehalkítja, kimegy az étkezőbe és felveszi a kagylót.

– Na, mi van? Hol tartasz? – szól bele anya egész tűrhető hangon. Ez beleillik a képbe, úgy tenni, mintha nem lenne hiány, sírni a temetésen, ebben a családban az érzelmeknek nincs helyük máshol, legfeljebb a meghatottság könnyei a fa alatt, vagy egy esküvőn, diszkréten szipogva és markolászva valami koszlott zsebkendőt, amitől viszont Verának mindig vigyorozhatnékja támad.

– Semmi. Készülök.

– Mikor jössz? Már majdnem mindenki itt van.

- Nem tudom. Igyekszem.
- Mit veszel fel?
- Jézusom, anyukám! Nem tudom.
- Lesz franciasaláta is. Neked csináltam.
- Az jó – Vera émelyegni kezd.
- Jól vagy?
- Persze. Majd jövök. Szia.

Vera leteszi, és nem szeret senkit. Áll az étkező közepén szűk torokkal, gyűrötten lógó pizsamában – nagyapa erre mondta azt: mint tehénen a gatyá –, meztláb a hideg kővön, és látja maga előtt a többieket, amint a fa előtt állva énekelnek és sírnak, tudja, hogy ő is sírni fog, most először, és utálja majd magát, amiért kénytelen együtt lenni velük valamiben – „a kis Jézus megszületett, örvendjünk”.

Erőt vesz magán, a konyhába indul kávéét készíteni, de útközben meggondolja magát, úgy dönt, előbb megkeresi a papucsát, téblábol hát egy darabig a lakásban, míg meg nem találja valami teljesen lehetetlen helyen, a vécén, és hiába töri a fejét, nem tud rájönni, mikor hagyhatta ott és miért. Ez annyira abszurd, annyira nem illik ide, a papucs a klotyón, hogy önkéntelenül is elröhögi magát, és miközben a konyhában matat a kávéval, arra gondol, ha már szeretni úgysem, legalább elfogadni megpróbálhatná azt a néhány embert, akik kétségtelenül a családjá, bármennyire idegen is számára minden gondolatuk.

Nagyapa nem volt jó. Nagyapa kőkemény volt, érzelgős és szálfagyenes. Így kergette az asztal körül Vera anyját, karján az alig kétéves gyerekkel, ki tudja ma már, miért. Szálfagyenesen. Nyilván akkor is az volt, amikor rámászott a sírva tiltakozó nagymamára. Neki jogai voltak és parancsai, és soha nem kért, de megtartotta a családot hatalmas tenyerén, markából ki nem hullhatott senki, mindenkiből ember lett, aki ide született. Szerette őket, mindet szerette. Negyvenévesen leszerelték, rádiós volt, a katonái nagyon szerették, a négy év hadifogság történeteket szült bátorságról, büszkeségről és megmaradásról, nem ő volt az az ember, aki belepusztul az ilyenbe. És negyvenévesen újrakezdte, főiskolára járt, éjszaka tanult, nem engedte nagymamának, hogy dolgozni menjen, mi lesz akkor a három gyerekkel, mind lány volt, el tudja ő tartani a családot, művezető lett, és a beosztottjai is nagyon szerették. Nagymama meg ruhákat varrt, hordta őket két napig, aztán eladta a bolhapiacon. És minden vasárnap misére mentek ebéd után.

Vera beleiszik a frissen lefőzött kávéba és megégeti a nyelvét, elkáromkodja magát, dühösen lecsapja a csészét, a fekete persze kilöttyen, megint káromkodik egyet, felitatja a foltot, aztán bevágja a szivacsot a mosogatóba. Kiles a tálalóablakon az órára, mindjárt dél, kezdődik a kapkodás. Majd megissza fürdés után, határozza el, levetkőzik, pizsama a földre, és beveszi magát a fürdőszobába. Ennek rítusa van, mindig ugyanaz a sorrend: test, fül, arc, intim részek és végül a haj. Néha belepisil a kádba, és mindig nagyon alaposan ledörzsöli magát a törölközővel. Ilyenkor, fürdés után a leglustább, és a kép a tükörben már kezd közelíteni ahhoz, amely Vera belső képernyőjére vetül, ha önmagára gondol. A legócskább pulóverét veszi fel.

Az volt az egyik legszebb napja a nyárnak, a nap mindent magáévá tett, meg-

erőszakolta a világot. Vera otthon vasárnapolt Károllyal, akkor még mindenük közös volt, nagypapa adta át Károlynak Verát a templomban, tisztelte benne a tudós embert, és Vera örült, hogy már nem érte meg, amint az egyből ismét kettő lett, mindig azt mondta: „hát csak szeresd is nagyon, kislányom”, és Vera szerette Károlyt, amíg lehetett, és még azután is. De az már egy másik történet. És ezen a karácsonyon már Károly se lesz vele, ez a karácsony annyira első lesz, hogy annál előbb már nincs is, Vera jobb szeretne egy sokadik ünnepet, mondjuk, most lehunyja a szemét, ő jó kislány, már csak egyet kell aludni, és felébred a következőn.

Azon a vasárnapon, amikor megszólalt a telefon, Vera anyja volt a vonal túlso végén, csak annyit mondott, gyere, és Vera tudta, nagypapa elment, mindenki erre várt, mint valami nagy megkönnyebbülésre, nem tudhatták, hogy ezután lesz majd igazán nehéz. Károly vezetett, és Vera az egész városon át nagyon félt. Mindenki ott volt, és a legfelső szobában, ahol az utolsó néhány hétben a világ nem vett levegőt, az óriási ágyon ott feküdt nagypapa, megfürdették, felöltöztették, keze keresztben a mellén, és nem volt felkötve az álla. Az arca sima volt, és Vera nem tudott sírni, könnyekkel volt tele a lakás, visszafojtott, eldörzsölt, fegyelmezett könnyekkel, és ők nem néztek egymásra. Nagymama megcsókolta nagypapa kezét, elsimított nagypapa ruháján valami ráncot – elengedte.

Egyik fuvar olyan, mint a másik, a szállítók egy lepedőbe rakták nagypapát, Verának az a mozdulat nagyon fáj, három nő kísérte a fémkoporsót a kapuig, néztek a kocsi után, és sokáig nem tudtak mozdulni, álltak ott hárman a kapuban, három árva, mint a mesében.

Vera legócskább pulóverén deréktájt van egy hatalmas lyuk, akkora, mint egy közepes tányér, egészen meghitt viszonyban van ezzel a lyukkal, amely mellett jószerivel senki nem megy el szó nélkül, és viszonyulásuk a lyukhoz kétségtelenül jellemzi valamely fonák módon az embereket, Vera jókat szórakozik a zavart arcokon, valahányszor felveszi. Ül az étkezőben, issza a kihűlt kávét, érzi saját illatát, fürdés után intenzív és tiszta, leginkább szappan, dezodor és krém, finom elegy tompa árnyalatokkal, ígéret van benne és újrakezdés. Mereven bámulja a fekete farmernadrádjára varrt ezüst delfint, ez az a pillanat, amikor végre nem gondol semmire, a kávé ízére koncentrálna, aztán megpróbálja a csésze aljáról felkaparni a reménytelenül odaragadt cukrot.

Amikor kilép a kapun, orra vágja a hideg, és a kocsi is nehezen indul. Kihajt a lakótelepről, de a földeknél lelassít, nyüzsögnek a varjak, billegve járkálnak összevissza a sárgára nyomorodott gazok közt, semmi rendszer, mintha csak magáért a járkálásért járkálnának, Vera számára van ebben valami észvesztően izgalmas, nagyon feketék és nagyon szépek, egyedül őket szereti a télben, még az idióta hangjukat is. Áthajt az üres és ünnepszagú városon, az ég, a nap, a folyó, a hidak, az utcák, a házak, tort ül a szürke, de legalább vezetni jó.

Egy hét múlva volt a temetés, nagyon hamar, talán a meleg miatt, előtte sokasztalos ebéd, saláták, sülték és rántott húсок, rengetegen jöttek, alig fértek el a lakásban, vidékről is, Verát meglepte ez a sok ember, nem gondolta volna, olyanok is, akiknek a temetésére ők biztosan nem mennek majd el. Egy külvárosi templom alagsori kápolnájában rakták be nagypapát a falba, addigra már elért egy kis dobozban, és Vera, amikor elbúcsúzott tőle, azt mondta ennek a kis ládikának: „senkivel nem lehetett olyan jól veszekedni, mint veled”.

Nagymama ezután napról napra áttetszőbb lett, sokat sírt, leginkább, ha nem látták, mindennap meghallgatta a kazettát, amelyet nagyapa valamikor régen neki készített – Vera is szavalt rajta nyolcévesen –, fogyni kezdett, a család hallgatott, és Verának az volt az érzése, nagymama nagyon menne már nagyapa után, ha tudna, és ha nem kötnék ide csirizes szeretetükkel.

„O sweet Jesus, there is no turning back” – dúdolja Vera vezetés közben nagyon halkán, inkább csak mormogás ez, amolyan dallam nélküli, szokásával ellentétben elképesztően nyugodtan és lassan vezet, és amikor megérkezik, egy darabig csak ül az autóban, mintha várna valamire. Az a valami nem jön, Vera kiszáll, a kapunál beüti a nyitó kódot, liften megy fel, nem gyalog, aztán a hosszú gang, egyre lassuló léptekkel, egészen a lehetetlen-zöldre festett ajtóig. Becsönget, és az jut eszébe, hogy húsvét vasárnap reggelén, miután a templomban megáldatták az ételt, nagyapáék mindig azzal léptek be ezen a lehetetlen-zöldre festett ajtón, hogy „Feltámadt Krisztus”. És Verának erre mindig ugyanazt kellett felelnie:

– Valóban feltámadt.

Isten neve

1.

*Hogy szerette, de hogy szerette a szőke fiút,
Az 57-ben brazillá lett Cecilt a szép Ritter Éva,
Szerette, míg a májrák meghalni fehér ágyakra nem döntötte,
Őt,
Az életet adó nőt,
Sperma-milliók hatalmas kikötőjét!*

2.

*Őrjöng a folyó, üvölt a sziklák sorfala,
Kő-hörgés, víz-sikoltás, virágok, kapaszkodó gyomok ordítása,
Már évmilliók óta szótagolja így Isten nevét a vidék.*

3.

*Meglebben az ecetfa könnyű, zöld keze,
Szél érkezik a szürke házak közé,
Sötétedik,
Fáradtan a labdától hazatántorgunk, kölykök.*

Tél Boudryban

*Uram,
Tiszta és hatalmas lehetsz, mint e hóesés,
Mely fehér pontokká bontja az Areuse-parti kopár liget szerkezetét,
Az üres játszóhelyet,
Egy madár fölfelé ívelő röptét,
Teljes látóteremet.*

*Zuhogó havad képeket épít és bont.
Marat szülőhelyét,
A zúgó sellők és a szürke tó közé szorult Boudry középkori házait, dombjait,
De mindent szerte e tájban jégűkkel, jégkristályokkal fedsz be,
Fehérré varázsolod történetünket, egész valóságunkat,
Uram.*

Erkély a nyolcadikon

Mióta nem beszélünk, néha fölnézek a rácsra, ami az erkélyeteken fehérlik. Ujjnyi vastag huzalok a korláttól a mennyezetig, közöttük gyerekfejnyi karikák: szívszorító látni azt a régies célszerűséget ott fenn, a nyolcadikon. Csak egy idős, szerény lakatos munkája lehet ilyen. A lényeg nyilván az volt, hogy a gyerek feje ne férjen ki a huzalok között, mert akkor a válla se fér ki. Az nem baj, hogy nem lehet kihajolni többé, szerinted úgysem érdemes. Most mondd meg őszintén, mi szépet lát innen az ember – kérdezted, nyolc éve talán. Én persze erre nem tudtam válaszolni. De ezután, mintha valaki elszégyellte volna magát, virágoskertet ültettek a körforgalom közepébe, az árvácskákat nyaranta minden hajnalban locsolják; lett játszótér fából és kötelekből, padokat hoztak; új házsor épült a túloldalon. Persze, mindez évek alatt. Nyilván erről – és csak erről – lehetett volna beszélni a temetőben, ahová véletlenül egyszerre mentünk. Abban a súlyos csöndben, amikor végül a mi fiunk kislányunk szőlította a tiéteket. Mert ők már nem ismerték meg egymást. Akkor, csodálkozás közben pár pillanatig, azt hiszem, megint hasonlított az arcunk. Mint a rokonoké.

EGY BAUHÄUSLER FOTÓI A PÉCSI VÁSÁROKRÓL

Fodor Etel centenáriumára

Fodor Etel alakját munkásságának itthon fellelhető nyomaival a fasizmust megérző kényeszerű távozás óta most először próbáljuk felidézni. Ebben segít az a húsz éve kezdett levelezés, amelybe a *Magyar avantgárd a Weimari Köztársaságban* című kasseli kiállítás szervezése kapcsán kezdtem. Az 1938 óta Dél-Afrikában tevékenykedő magyar fotóművész, grafikus és textiles 2005. december 28-i, századik születésnapját már nem élte meg, a cikk írása közben érkezett váratlan halálhíre. A pécsi Művészetek Házában a centenárium kapcsán Fodor Etel fotói valódi újdonságként láthatók – előreláthatólag 2006 januárjában – a Várkonyi György szervezte kiállításon.

A magyar anyanyelvét mindvégig megőrző Fodor Etel szeretett nagymamája, Grünhut Etti révén kötődött Pécshez. A gazdag zsidó kereskedőcsalád a Felsőmalom utca 3. alatt lakott, egy 19. század eleji, szép homlokzatú, klasszicista házban, mely ma műemlékként kiürítve felújítás alatt áll. „Dédapám, egy jómódú kereskedő, nagy szerepet vitt ott (Pécsett). Nagymama volt a kedvence, és ő örökölte a házat, ami nemzeti emlék, és a szőlőt a Csoronika dűlőben. A szőlő csak egy hold volt, de rengeteg gyümölcsfa, diófa volt rajta, és persze szőlő. Minden nyári szünetet ott töltöttünk, és az első világháború végén egy évig az ottani leánygimnáziumba jártam, a Notre Dame zárdába. A szüret szeptemberben nagy ünnepséggel volt, összes barátaink kijöttek szőlőt szedni és mustot inni.”¹ A szőlőstelek a pécsieknél mint jövedelemforrás is számításba jött, a vagyon, a feltörekvő polgárság státuszszimbóluma volt. A hagyományos, társasági eseményként is szolgáló szüreti mulatságok helyét szívesen idézte vissza Fodor Etel. Nagy házat vittek, s ebben volt igazán otthon Etel kislány korában. Mérnök apja a Monarchia különböző városaiban, majd 1901-től Budapesten magas rangú tisztviselőként dolgozott, és az akkori szokásnak megfelelően Felbertről Fodorra magyarosította nevét. A gyerekeket, köztük Etelt maradandó emlékek, baráti szálak kötötték egy életen át Pécshez: „Művészi élet Pécsett: ott volt Martyn Ferenc, akivel festeni jártam néha, jó barátom volt, Párizsban is sokat voltunk együtt. 1982-ben láttam utoljára Pécsett.”

Művészi hajlama korán megmutatkozott, szívesen rajzolt, sokat és saját tervei alapján kézimunkázott, s az érettségi után (ez akkor a lányoknál ritka volt!) Jaschik Álmos pesti művésziskolájába iratkozott be. Az 1920-tól működő magániskolában Jaschik nem festőket nevelt, célja ennél sokoldalúbb volt: a rajz, az ornamentika és a formaképzés mellett a teljes ember harmonikus egyéniséggé nevelésével foglalkozott.² Főleg a művelt középosztályból származó, emancipált lányok jártak hozzá elmélyíteni tudásukat a rajzolás, az ábrázoló geometria, a szerkesztés, a betű- és könyvtervezés, tehát a grafika és iparművészet terén. A növendékek munkáiból kiállítást is rendezett.³ Jaschiknál Etel különös,

¹ Mittag-Fodor Etel levele Cape Townból a szerzőnek (2004. március 29.).

² *Jaschik Álmos tervező iskolája*. I–II. Népművelési Intézet, Budapest, 1980. Mezei Ottó: „Jaschik Álmos és iskolája”. In: *Jaschik Álmos, a művész és pedagógus*. Noran, Budapest 2002. 13–48.

³ Lásd Rabinovszky Márius cikkét: „Jaschik Álmos növendék kiállítása”, *Nyugat* 1925/23–24. 619–620.

inspiratív közege talált, de nem vonzották a misztikus tanok, a mester teozofikus alapálása. Bár a szülei művészettörténésznek szánták, ő grafikai tanulmányokat folytatni Bécsbe ment, nem kis mértékben önállósulási törekvéseitől is hajtva. A Graphische Lehr- und Versuchsanstaltban már nem a késő szecessziós ornamentikatanra, hanem egy modernebb, racionálisabb formatanra talált. A litografálás és a tipográfia vonzotta leginkább. A tanárok közül Rudolf Larisch nemzetközi elismertségnek örvendett, Budapesten is neki tisztelegtek az 1926-os írásművészeti kiállítás megrendezésével. 1928-ra Fodor Etel kijárta ezt az iskolát, és továbbra is grafikusnak készülve a nagy hírű, de konzervatív lipcsei grafikai akadémiára igyekezett.

Ekkor Pécssett hirtelen új hatás érte: „Azon a nyáron megismertem Molnár Farkast. Ő szörnyen fölizgult, amikor elmondtam neki, hogy Lipcsébe akarok menni. Azt mondta, hogy a Bauhausba kell mennem. Olyan lelkesedéssel és szenvedéllyel beszélt róla, hogy nagyon kíváncsi lettem, és elhatároztam, hogy legalábbis megnézem, hogy mi van ott. A beszélgetés Molnár Farkassal csak egy napig tartott, nem ismertem azelőtt, és sohasem láttam azután.”⁴

Az 1920-as évek végén került ki a magyarországi oktatási viszonyokkal elégedetlen és a *numerus clausus* miatt is külföld felé forduló fiatalok újabb csoportja a Bauhausba, Dessaubá.⁵ Szokatlan, mondhatni, merész lépés volt ekkor, hogy egy lány nemcsak a felsőfokú továbbképzés, hanem modern főiskola mellett döntsön. Mégsem volt egyedi eset, hiszen Kárász Judit és Blüh Irén is ugyanott tanult fényképezést 1930 körül. Fodor Etel az előtanfolyamon Albers és Klee elemi formatanával megismerkedve továbbra is a grafika pártján állt, csak az 1929-ben végre megnyíló fotóműhely térítette más irányba. Feltehetően az 1928-ban induló *Bauhaus* folyóirat címlapjának hatása érződik ránk maradt egyetlen úgynevezett tipofotóján, melyet a hazai *Magyar Grafika* folyóirat számára tervezett, s mely még a két művészeti ág közötti ingadozását mutatja.⁶ A modern kisbetűt író kéz mellett körben helyezkednek el az alkotás eszközei: a vonalzó, a körző és a tusos üveg. (1. kép) E tipográfiai munkájával Joost Schmidt jó tanítványának mutatkozott. Sajnos Moholy-Nagy 1928 őszére már megvált a főiskolától, így ott vele nem találkozott, de a Bauhaus-könyvekben lefektetett tanítása elevenen élt tovább.

A fotóműhelyben Walter Peterhans az anyagokkal és megvilágítással folytatott kísérletek helyett az úgynevezett konkrét fényképezés szellemében oktatott, mely megfelelt az új tárgyilagosság avantgárdon túllépő képzőművészeti tendenciájának. Fodor Etel mestere nyomán közeli portrék egész sorát készítette el társairól markáns fény-árnyék megvilágításban, gyakran fekvő, felülnézetből ábrázolva az arcot, szinte egy nagyító közelségével láttatva. Így ábrázolta későbbi férjét, a Bauhausban megismert Ernst Mittagot (2. kép), akivel 1930-ban házasságot kötött. A fejeken minden túéles volt, és a modellt számos formaújítás: fényhatás, kivágás, geometrikus elemek stb. alkalmazásával közvetítette. Noha a formai újdonság lep meg ezeken a közelképeken, van az arc hipernaturalista rögzítésében valami a művész és az ábrázolt viszonyából, az, amit Balázs Béla a filmek közelkép-kivágásainak esetében találóan a *szeretet naturalizmusának* nevezett. A felvételek látszólag semleges objektivitása tehát rejtett érzelemgazdagságot is takar, ahogy ezt Fodor későbbi szociofotóin is megfigyelhetjük.

A fotó és a film mint új médiumok a reklámgrafikával együtt akkortájt mindinkább előtérbe kerültek. Fodor Etel nem ment ebbe az irányba.

⁴ Mittag-Fodor Etel levele a szerzőnek Wynbergből (1986. január 16.).

⁵ Andreas Haus: „Die Präsenz der Material – Ungarische Fotografen aus dem Bauhaus-Kreis”. In: *Wechselwirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik*. Marburg, 1986. 472–489.

⁶ A *Magyar Grafika* a grafikai iparágak fejlesztését szolgáló kéthavi szakfolyóirat volt, német melléklettel, 1920-tól Bíró Lajos, majd Rosner Károly szerkesztésében.

1930 nyarán Pécsett a Mecsek lejtőit járva fényképezett, tájképei már-már hagyományosaknak nevezhetők, ha nem érzékeljük a napfényes és árnyékos sávok ritmikus váltakozását. Modernebbek a jugoszláv tengerparton készült fotói. Ezek is természeti ábrázolások, de közelképek, hol a víz zubogását, hol a kövek szinte ősi szobrokat idéző világát ragadta meg.

A nyári felvételek ellentétei voltak a berlini ködös városképek. (A Bauhaus Archiv Berlin tulajdonában vannak számos más fényképe mellett.) A házaspár 1930-tól élt a német fővárosban, férje építészként, ő egy fotóreklám-iroda alapításában reménykedett.

A nagyvárosi élet, a gazdasági válság, a munkanélküliek világa fordította figyelmét a szociofotó felé. Ez lett az igazi területe. Ilyen felvételei kerültek a Folkwang Archivumba és a Berlin főutcáján működő Foto-Jacobi céghez.⁷ Az egyre növekvő szegénységről vallottak képei: az utcán ténfergő kubikuscsalád a batyun ülő kisgyerekekkel, vagy a betoncsövön pihenő, üres kenyérét fogyasztó, letört munkanélküli. (3. kép) Az emberek problémája foglalkoztatta. Ez látszik a szerb halász kérges bőré, fogatlan arcán, vagy az öreg munkáson. Riportfotókat készített az AIZ (*Arbeiter Illustrierte Zeitung*) részére, amikor férjével együtt Hannes Meyer építészcsoportjával a Szovjetunióban járt. Ez a sajtófotó felvirágzásának kora volt. Ebbe a trendbe kapcsolódott Berlinben unokabátyja, Reismann János is. De Fodor Etel nem készített sem sport-, sem divatfotókat. 1933-tól származása miatt hazatért a fasizálódó Németországból, s ekkor felvételeinek nagy része megsemmisült.

Az 1930-as években Pécsett megpróbált bekapcsolódni a művészeti életbe. Festéssel és gyermekportré-fényképezéssel próbálkozott. Neve nem található meg a hivatásos pécsi fényképészek között, akik több mint ötvenen voltak a két világháború között, s a nehéz anyagi körülmények között ünnepi és gyermekfényképezéssel foglalkoztak.⁸ Képzőművészeti munkái egyáltalán nem ismertek, noha Martyn Ferenc és Gábor Jenő ajánlásával már 1928-ban felvették a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társaságába, igaz, úgy, mint aki főleg grafikával és iparművészettel foglalkozik. 1936-ban a kiállítási katalógus említette a nevét a névjegyzékben, budapesti és pécsi laccím megjelölése mellett. Nem állított ki, hiszen vallomásos életképei, szociofotói oda nem illettek. Magamagának készítette piacképeit, felvételeit a pécsi, a hosszúhetényi vásárokon. Ezek a korabeli tényfeltáró fotográfia történetébe illeszkednek, noha ismeretlenségük okán mind a mai napig nem találtak helyükre a magyar fotótörténetben. A kassáki Munka kör, Escher Károlynak a *Pesti Napló* képmellékletében közölt 1931–32-es megrázó képei jutnak eszünkbe. Hasonlóság köti a felvidéki, tíz évvel korábbi Sarló-mozgalomhoz, melyről a Bauhausban barátnöje, Blüh Irén révén szerzethetett tudomást. Ezeket a magyarokra jellemző szociofotókat kezdetben sajnálatébresztőként hivatalosan is terjesztették, s a műfaj Közép-Európában betöltött fontosságát bizonyítja, hogy nem véletlenül Prágában rendezték 1933-ban és 1934-ben az első nemzetközi szociofotós kiállításokat. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában nyaranta dolgozó Bauhaus-növendék, Kárász Judit képei,⁹ illetve Kálmán Kata *Tiborc*-albuma mellett (1937) lenne a munkák helye. Megörökítette az őszi vásárt a részleteken felülemelkedő rálátásból (4. kép), vagy a népviseletbe öltözött, árujukat a földön kínáló asszonyokat, az állatvásárokat (5. kép), a cigányokat (6. kép). Fotóit Mittag-Fodor Etel nem adta közre. Problémafelvetései történelmi, emberi kérdéseket feszegettek, a korabeli és sajnos napjainkban is ismerős valóságról szólnak művészi értékkel.

⁷ *Fotografieren heiss teilnehmen. Fotografinnen der Weimarer Republik.* (Katalógus. Folkwang Museum Essen), Düsseldorf, 1994.

⁸ B. Horváth Csilla: *A pécsi fényképészek 1922-1948 között.* JPM Évkönyv, 1980. 25. Pécs, 1981. 167–191.

⁹ *Kárász Judit emlékkiállítás.* Katalógus, bev. Bajkay Éva. Iparművészeti Múzeum Budapest, 1987.

1936–38 között férje is Pécssett élt. Ernst Mittag „Berlin egyik vezető építésze volt, és akkor adtak neki egy olyan munkát, hogy egy házat, amelyben Göbbels úgymond legyőzte a szocialistákat, átépítsenek és elnevezzék Göbbels-háznak – emlékezett vissza Blüh Irén. – Ezt Mittag nem vállalhatta, s felhasználta azt a tényt, hogy felesége Pécssett volt szüleinél, azzal, hogy meglátogatni megy, elment Németországból és már nem is tért vissza.” Mittagék jóban voltak az ekkor Pécssett működő, a korai Bauhaushoz, s immár a modern építészek CIAM csoportjához kapcsolódó építésszel: Forbát Alfréddal. Hasonló egyszerű, tiszta formaelemekből, Bauhaus stílusban épültek családi házaik Pécssett.¹⁰ Az említett családi szőlő- és gyümölcsöskertbe tervezte Mittag a nyári házat, mely kisebb átalakítással ma is áll. Szürke mecseki mészkővel burkolt, rusztikus alapra emelt kockaépület, lapos tetővel, jó alaprajzzal a funkcionalizmus szellemében, sőt a korábbi sziklapincét is belekomponálta, ahol a boroshordók álltak. (7. kép) A nyári ház az Etel által annyira szeretett „régikertben, az öreg fák gondos figyelembevételével”¹¹ épült. Ma ritka hazai bauhausos emlék. Itt született első gyermekük.

Magyarországi tevékenységük azonban végleg megszakadt 1938-ban, amikor a történelem sötét felhői elől kivándoroltak Dél-Afrikába, ahová építési vállalkozó nagybátyja hívta meg őket. Etel eleinte ott is fotózott, főleg épületeket a családi irodának dolgozva, majd gyermekora és a Bauhaus-tradíció másik művészi ágával, a textillel, s végérvényesen a szövessel kötelezte el magát az 1960-as évektől. (8. kép) Falképein a helyi látványelemek jelentek meg, néha csupán a tiszta, geometrikus formák, máskor a vízi világ rejtelmei ihlették munkára. Nemcsak ezeken dolgozott, hanem oktatást is vállalt a fogyatékosok egyesületében, a városi művészeti központban Cape Townban. A hazától távol készült dekoratív munkái merőben más világot mutatnak, mint méltánytalanul elfeledett, s jó-részt Pécshez kötődő fotós tevékenysége.

Képek a műmellékleten:

1. o.: *A Magyar Grafika* folyóirat borítóterve, 1928
2. o.: *Ernst Mittag*, Bauhaus-építész, a művésznő férje, 1930
3. o.: *Munkanélküli*, 1933
4. o.: *Őszi vásár Pécssett*, 1935 k.
5. o.: *Állatvásáron Hosszúhetényben*, 1930-as évek
6. o.: *Cigányasszony csecsemővel*, 1930-as évek
7. o.: A Fodor-ház a Pacsirta utcában, 1937
8. o.: Fodor Etel szövés közben, 1980

¹⁰ Mendöl Zsuzsa szerint Fodorék Pacsirta utca 29. alatti házát Mittag tervezte, de Forbát nevének engedélyeztetni. Forbát tervezte Fodor Hugóné családi házát a Bartók u. 38-ban.

¹¹ Mittag-Fodor Etel fényképeivel közölte a *Tér és forma*. (X. 1937. 4. szám 92. old.).

magyar

grafika

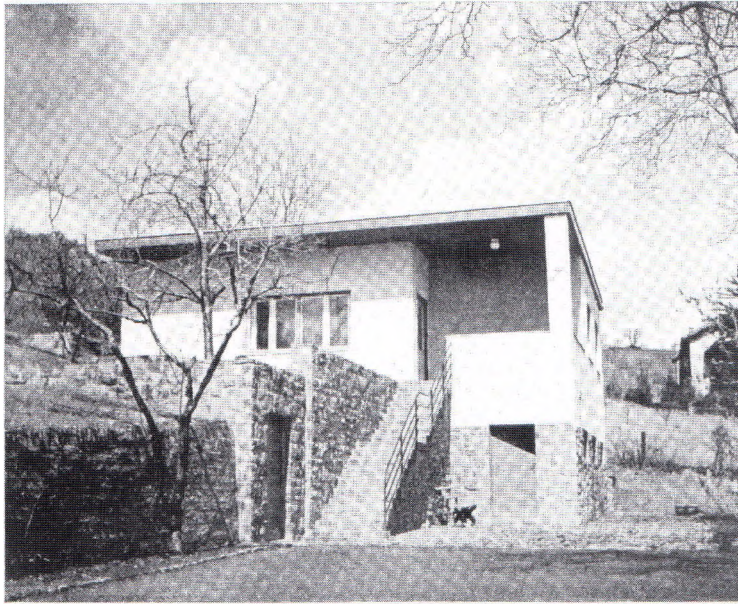

Kivitel: Tarján Benő.

Fotó: Elel Millag.

IRODALOM ÉS POLITIKA

Ágoston Zoltán beszélgetése

Tüskés Tibor 1930-ban született Balatonszántódon. A gimnáziumot Nagykanizsán végezte, egyetemre a budapesti ELTE magyar-történelem szakára járt. Előbb Dombóváron, majd Pécsen tanított középiskolában. 1959 végétől a *Jelenkor* folyóirat főszerkesztőjeként működött 1964-es eltávolításáig. Tanári, majd könyvtárosi munkája mellett számos kötetet írt, illetve szerkesztett Pécs és különböző dunántúli városok, tájegységek irodalom- és kultúrtörténetéről. Egyebek közt monográfiát írt Kodolányi Jánosról, Csorba Győzőről, Illyés Gyuláról, Nagy Lászlóról, Pilinszky Jánosról. 1985-től 1991-ig a Pannónia Könyvek sorozatszerkesztője, 1994-től 2000-ig a *Somogy* folyóirat főszerkesztője volt.

Ágoston Zoltán: – A hatvanas évek első felében a Jelenkor főszerkesztőjeként dolgoztál, alig harmincévesen, a korabeli társadalmi-politikai viszonyok közt jelentőséggel bíró feladatkörben. Milyen indíttatásból kerested meg a Történeti Hivatalt a rád vonatkozó titkosszolgálati dokumentumok ügyében a múlt évben, és milyen dokumentumokat kaptál?

Tüskés Tibor: – Az ezerkilencszázhatvanas évek első felében már sejtettem, a második felében pedig bizonyossá vált számomra, hogy a politikai hatalom, az államvédelmi szervek figyelmükre méltatnak. Tudomásom volt róla, hogy mind ebben az időben, mind az ezt megelőző, illetve az ezt követő időben levelezésemet a hatóság cenzúrázta, továbbá feltételezésem szerint telefonomat lehallgatták, munkásságomról és személyemről a belügyi szerveknél különféle megfigyelési dokumentumok születtek. A rendszerváltozás kísérlete óta, valamint azt követően, hogy a Történeti Hivatal az Etv. 25/H alapján az iratokat átvette – ahogy ezt az iratokon található pecsét jelzi –, jó pár évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy megérlelődjön bennem az igény: az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárától a személyemmel kapcsolatos, náluk föllelhető titkosszolgálati megfigyelési dokumentumok másolatát megkérjem. Ez az igény azért ébredt föl bennem csak most, mert reméltem, már nem kell személyesen találkoznom azokkal, akik rólam a jelentéseket készítették. 2004 nyarán fordultam a levéltár igazgatójához, és 2005 májusában vettem át az ötvenhárom oldal másolati anyagot. Szöveg mindig csak a papír egyik oldalán szerepel. Minden oldalon vízjelszerű aláírási nyomás olvasható: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Az ötvenhárom oldalnyi anyagban az 1953 és 1989 közötti időből található kihallgatási jegyzőkönyv, ügynöki (titkos megbízott, titkos munkatárs) jelentés, feljegyzés, lakcímfeljegyzés, már számítógéppel készített jellemzés és különféle más dokumentum. A címlapok alapján ötféle dosszié létezését tudom megkülönböztetni. Van Vizsgálati, Csoport-, Objektum-, Személyi és Munka-dosszié. Az utóbbi tartalmazza az ügynökök jelentéseit. A következő fedőnévű ügynökök működéséről van tudomásom: Fekete László, Albert (valószínű, hogy ez a két fedőnév ugyanazt a személyt jelöli), Diós, Stromfeld, Foktői, Tihanyi, Tóthfalusi és Pétervári. A dokumentumokon különféle számok, jelek, rövidítések szerepelnek. Ezeknek egy részét az iratok mellé kapott tájékoztatókkal, „használati utasításokkal” tudom feloldani. Az a gyanúm, hogy a kézhez kapott ötvenhárom oldal a rám vonatkozó teljes anyagot nem tartalmazza. Ahhoz, hogy a különféle műfajú, különböző eredetű anyagban tájékozódni tudjak, a dokumentumokat mindegyiket időrendbe kellett rendeznem. A szövegeket betűhíven idézem.

– Mielőtt a dokumentumok ismertetésébe fognál, kérlek, idézd föl röviden az életpályád korai szakaszát.

– A kályhától induljunk el. 1948-ban érettségiztem a nagykanizsai piarista gimnáziumban. Ez volt az államosítás előtt az iskola életében az utolsó tanév. Nyolc évet jártam gimnáziumba. A piaristák tanító rend, Magyarországon kitűnő iskolákat működtettek. A kanizsai gimnázium hírességei – volt iskolatársaim – közül csupán egyetlen nevet említek, a Párizsban élő Fejtő Ferencét, aki visszaemlékezéseiben mindig a legnagyobb elismeréssel beszél volt tanáiról és iskolájáról. Ez az iskola nekem a közösség és az ismeretszerzés örömét adta meg, valamint az emberi értékek, a valódi humanizmus iránti igényt ébresztette föl bennem. A másik útravalót a családtól, szüleimtől kaptam, a vasutas apámtól és anyámtól, aki egy cipézmester legkisebb lánya volt, de tanítónő szeretett volna lenni, sikertelenül. Szüleim mindkét gyereket taníttatták. A polgári erényeket, a takarékoság, a mértékletesség, a szerénység, a szolgálat, az egyenjogúság értékét állították elémm. Azt se felejtjük el, hogy az én nemzedékem kamaszkorára esett a második világháború, a német és nyilas megszállás, a zsidók deportálása, a front, az oroszok bejövetele, csupa olyan esemény, ami gondolkodást, magatartást, érzéseket és ítéletet értelt bennem.

– *Hogyan teltek az egyetemi évek? Hogyan „sodorta kezébe” a forradalom ezt a dossziét?*

– 1948-ban vettek föl a pesti egyetem bölcsészettudományi karára, a magyar-történelem szakra. Zord és kemény évek voltak ezek. Cselédszoba albéreletekben laktam. Menzán csak ebédet kaptam. Könyvet az egységár antikváriumban vásároltam. Színházba, hangversenyre igen ritkán jutottam el. Néhány kanizsai iskolatársammal barátkoztam. És kapcsolatot tartottam néhány volt, az iskolák államosítása után Pestre került tanárommal, elsősorban a fiatal dr. Juhász Miklóssal. Rendszeresen találkoztunk, kirándultunk a budai hegyekbe, filozófiai, teológiai, szociológiai előadásokat hallgattunk, néha magunk is tartottunk, volt, amikor például Rónay György beszélt a szociális gondolat modern tartományairól. Mindez, miként arra rövidesen fény derült, súlyos politikai bűnnek, államellenes izgatásnak bizonyult. Ma már tudom, ezek az évek az osztályharc állandó élesedésének, a klerikális reakció elleni harcnak a jegyében teltek. 1950-ben zajlott a szerzetesek elhurcolása. 1951-ben a déli határvidék falvaiból a kulákokat, Budapestről az osztályidegennek minősített családokat – köztük szállásadóimat – telepítették ki az Alföldre. Már az egyetemi évek alatt megbélyegeztek. Egy DISZ- (Dolgozók Ifjúsági Szövetsége) funkcionárius írta rólam 1952. február 11-én: „Erössen [!] vallásos, klerikális nevelés [!] kaptott. [...] Baráti köre klerikális elemekből állt. [...] Vallásos, vallását gyakorolja, ezzel kapcsolatban az alkotmányra hivatkozik.” Majd amikor 1952 tavaszán az egyetemi elosztó bizottság elé kerültem, ott Bóka László professzor megfogalmazásában ezt a minősítést kaptam: „Tudományos munkára alkalmas képességei szerint. Aspirantúrára nem javasoljuk ideológiai fejletlensége miatt. [...] Erős ideológiai vezetésre van szüksége. Javasoljuk középiskolai tanárnak Dombóvárra.” 1956-ban már Pécsen, a forradalom sodorta kezembe ezeket az iratokat, amelyeket a városi tanács művelődési osztályának személyzetise őrzött egy „Szigorúan titkos” pecséttel ellátott dossziében.

– *Tudom, hogy az egyetem után, még Pécsre kerüléssel előtt, Dombóváron tanítottál...*

– Ezerkilencszázötvenkettő szeptemberében Dombóváron kezdtem el tanítani. Nagyjában ugyanebben az időben dr. Juhász Miklóst és három piarista tanártársát, Bulányi Györgyöt, Lénárd Ödönt és Török Jenőt letartóztatták. Annak a levélnek, amelyben beszámoltam neki első dombóvári élményeimről, egy hét múlva csak a borítékját kaptam vissza ezzel a felirattal: A címzett ismeretlen helyre távozott. Távozott... A népi demokrácia megdöntésére irányuló összeesküvés vádjával tizenkét évre ítélték. Egyébként emlékeimet dr. Juhász Miklósról nemrég a *Vigilia* 2005. évi I. számában *Egy piarista tanár emléke* címmel hosszabb tanulmányban megírtam.

– *Ezzel az üggyel kapcsolatban kaptál-e dokumentumokat a Történeti Hivataltól?*

– Az állambiztonsági iratok között a nevem először dr. Juhász Miklóssal együtt szerepel. De nem az ő perének iratai között. Hanem abban a dossziében, amelynek felirata: Solárszky Sándor társai. Ebben a perben született az államvédelmi hatóságnál az a két kihallgatási jegyzőkönyv, amelyben a kihallgatott Béri Géza rólam beszél. Sem Solárszky Sándorról nincsenek ismereteim, sem Béri Géza személyére nem emlékezem, sem arról a kapcsolatról nincs tudomásom, ami Bérít Solárszkyhoz fűzte. Persze Béri Géza nevét, sorát ma már jól ismerem. Mindenekelőtt váci börtöntársa, Kárpáti Kamil *A néma páva* című könyvéből (Stádium Kiadó, Bp., 1994.), a könyvben Béri Gézáról található két írásából ismertem meg. Nevét az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* is számon tartja. Béri Géza 1933-ban született. 1953-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A váci börtönben Kárpáti Kamillal, Cérecz Attilával együtt raboskodott. 1956-ban kiszabadul, és részt vesz a szovjet csapatok elleni harcban. Szerencséje van: a forradalom bukása után korábbi büntetése letöltésére nem kell ismét börtönbe vonulnia, mint kellett például dr. Juhász Miklósnak. Az Illatos úti Vegyi Művekben fizikai munkát végez, szemet lapátol. Versei előbb nyugaton jelennek meg, Magyarországon ritkán és nehezen publikálhatott. Novellát is írt. 1979-ben, karácsony napján öngyilkos lett. Válogatott versei és novellái kötetben 1992-ben láttak napvilágot.

Három levelét őrzöm. Az elsőt még Dombóvárra írta 1952. december 19-én. Ez egy hétoldalas, versekkel megszakított, rímjátékokkal átszótt, sűrűn gépelt levél, egy fiatal – húszéves – ember helykereső, költő-szerepet kereső, személyes hangú kitárulkozása. A másik két levél 1964. szept. 22-én, illetve 1965. jan. 9-én kelt. Ezekben a publikálás lehetősége felől érdeklődik a *Jelenkornál*. Az 1964-es levélben említi: „engem életfogytiglanra ítélték el. 1956 júliusában az általános felülvizsgálatok során jöttem haza. A hátralévő időt elengedték, de a rehabilitációra talán csak most kerül sor.” Ekkor én már nem voltam a *Jelenkor* szerkesztője. Írásainak közlése ügyében-érdekében semmit sem tehettem. Írása nem jelent meg a folyóiratban.

Amikor Béri Gézát két alkalommal kihallgatták, a kihallgatásáról készült feljegyzések szerint – a ki tudja, milyen ávéhás kihallgatási eszközök és módszerek hatására – a következőket mondta rólam:

Budapest, 1953. június 8. „1951. őszén eljártam a piaristákhoz a rendházba, a Juhász-féle csoportba. A csoportnak tagja volt Máté György, Lukács Ottó, Tüske Tibor, több névre nem emlékszem már, számszerint 8-an lehettünk. A megbeszélések szintén marxista-ellenesek voltak.”

Egy hónap múlva már többre emlékezett.

Budapest, 1953. július 7. „Tüskés Tibor. 1951. végén ismertem meg a piarista rendházban. Tüskés vezetője volt egy illegálisan működő piarista társaságnak. Minden héten rendszeresen összejöttünk, ahol ő tartott előadásokat. Előadásai vallási és erősen marxista ellenes jellegűek voltak. Piaristáknál komoly szerepet töltött be. 1952. nyarán a kapcsolat megszakadt, mivel lehelyezték Tüskést Dombóvárra.”

1953 júliusában került papírra ez a szöveg. Megborzongok. Van valami félelmetes abban, hogy e vallomás nyomán született, az ávósok által megfogalmazott belügyi jellemzés és ítéltetés – mint látni fogjuk a bemutatandó dokumentumok szerint – nemcsak 1960-ban vagy 1970-ben, hanem még 1989-ben is elkísért.

– *Térjünk vissza az időrendhez: hogyan kerüültél Pécsre, és mi történt veled az ötvenes években?*

– Az 1952/53-as tanévet töltöttem Dombóváron. 1953 tavaszán fordult a világ: meghalt Sztálin. A hazai politikai életben erjedés kezdődött. Személyes életemben is változás következett be: 1953 nyarán megnősültem, és feleségem után Pécsre kértem áthelyezésemet. Az év őszén a pécsi Janus Pannonius Gimnázium tanári karának lettem a tagja. Társbérletben laktunk, ide született 1955-ben első gyermekünk. Új város, új iskola, új környezet vett körül. Irodalmat tanítottam, szakkört vezettem, színdarabot ren-

deztem. Akinek nincs egy ásónyomnyi saját földje egy városban, az az egész település múltját, szellemi életét akarja birtokba venni. Én is igyekeztem kitanulni Pécs történelmét, kulturális hagyományait, jelen irodalmát. Tanítványaimmal Babits Mihály pécsi nyomait kutattuk, diákszobájának falán emléktáblát állítottunk. A helyi újságban cikksorozatot írtam: „irodalmi séták” keretében mutattam be a város irodalmi hagyományait, vezetékes emlékhelyeit. Ennek a munkának eredményeként jelent meg 1958-ban első kis könyvem, a *Pécsi Műzsa*, irodalomtörténeti kommentárokkal kísért szemelvénygyűjtemény.

Hogy közben lezajlott az 1956-os forradalom, majd annak leverése? Tanár voltam, diákjaimmal én is ott voltam a Széchenyi téren, amikor a Nádor szállodáról leverték a vörös csillagot. De fiatal házaspár, egyéves gyerek apja is voltam, s úgynevezett forradalmi eseményekben nem vettem részt. Csak 1957 májusában, amikor a Magyar Népköztársaság új címet kapott, jelentett fel egy kolléganőm a tanügyi hatóságnál azzal vádolva, hogy az egyik reggel ironikus megjegyzést tettem az új címerre a tanári szobában. A vizsgálóbizottság figyelmeztetésével megúsztam.

– *Milyen volt az akkori pécsi irodalmi élet, és hogyan kapcsolódott bele?*

– Pécs irodalmi múltját valamiféle hullámmozgás jellemzi. A felívelő, virágzó korszakokat hullámvölgyek, lapályos időszakok követik. 1956 végén jelent meg a pécsi *Dunántúl* című folyóirat utolsó, összevont 19–20. száma, többek között Hernádi Gyula, Kassák Lajos, Kodolányi János, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Rába György írásával. Ezt követően a folyóiratot betiltották, főszerkesztőjét, Szántó Tibort letartóztatták. A lap több munkatársa, Galsai Pongrácz, Kalász Márton, Örsi Ferenc, Telegdi Polgár István Budapestre költözött. Ebben a légritka térben, 1958 őszén indult el a megyei tanács kiadásában az új pécsi irodalmi és művészeti folyóirat, a *Jelenkor*. A lap körül gyülekező fiatal és idősebb írók, Arató Károly, Bárdosi Németh János, Bertha Bulcsu, Csorba Győző, Lázár Ervin, Pál József és mások hívtak először maguk közé. Előbb a szerkesztőség mellett működött, a *Dunántúl* folyóirattól megörökölt lektorátust vezettem, majd 1959-től bekapcsolódtam a folyóirat szerkesztésébe, és rövidesen a főszerkesztő feladatkörével bíztak meg. 1964 nyarán irodalompolitikai okok miatt eltávolították a folyóirattól.

– *A Jelenkor főszerkesztőjeként töltött időszakokra vonatkozó belügyi dokumentumokról különböző kötetekből már fogalmat alkothattunk, legutóbb a Mészöly Miklóssal folytatott levelezéskötetéből. Ehhez képest a Történeti Hivataltól kikért anyag tartalmaz-e újdonságokat?*

– A különféle helyi pártbizottsági és országos pártközponti följegyzések, amelyek ügyekben születtek, a közelmúltban már nyomtatásban megjelentek különféle kiadványokban. Például Huszár Tibor *Mit ér a szellem, ha...* című könyvében (Szabad Tér Kiadó, Bp., 1990.) vagy a *Zárt, bizalmas, számozott II.* című gyűjteményben (Osiris Kiadó, Bp., 2004.) A Belügyminisztériumban őrzött állambiztonsági jellegű, szigorúan titkos iratokkal, jelesül az „Ellenállók” fedőnévre hallgató Csoport-dossziék tartalmával viszont csak most ismerkedhettem meg. Őszintén szólva nem túl érdekes jelentésekben szerepel a nevem. Az egyikben (1960. aug. 11.) a jelentéstevő Fodor András véleményét idézi rólam: „Roppant jó érzésű és értelmes, józan fiú. Ők leközlök most az én Át a tengeren című versesmet is.” A másikban (1961. jún. 13.) „Juhász” ugyancsak egy Fodor Andrással folytatott beszélgetésről számol be, melynek során Fodornak a fiatal írók pécsi találkozásán szerzett benyomását rögzíti: „a Jelenkor szerkesztője, Tüskés Tibor nemcsak jó szerkesztő, irodalomértő, bátor és rendes ember, hanem hogy jó taktikus is, aki bírja a párt teljes bizalmát s ennek segítségével csinálhat egy, a pestieknél korszerűbb, jobb folyóiratot.” A harmadik jelentés (1962. febr. 2.) a balatonfüredi írótalálkozóval kapcsolatos hírt rögzíti: „P. megkérdezi, kikkel megy T. T. a Balatonhoz...”

Az iratokból ugyanakkor az is világos, hogy mindeközben a Baranya Megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztálya – bizonyára e helyi szerv kérésére – már 1960.

október 15-i keltezéssel tájékoztatást kap „Tüskés Tibor ügyé”-ről Budapestről, a Belügyminisztérium II/11 Osztályától két rendőrszázados aláírásával.

„Nevezett Béri Géza szervezkedésért életfogytiglanra elítélt személy 1953. június 8-án felvett gyanúsított jegyzőkönyvében szerepel személyadat nélkül. Tüskés Tibort 1951 végén ismerte meg Budapesten a Piarista rendházban. Állítása szerint Tüskés vezetője volt egy illegálisan működő piarista társaságnak, melynek ő is tagja volt. Ez az illegális csoport minden héten összejött és Tüskés, mint a csoport vezetője tartott előadást, melynek tartalma ellenséges volt. Kapcsolata megszakadt vele, mert Tüskést 1952-ben Dombóvárra helyezték.”

– Találtál-e más érdekességet az anyagban?

– Ideillik egy kis „nemzetközi” közbizalmi Objektum-dossziéból, melyen ez áll: „Az objektum megnevezése: Amerikai Magyar Emigráció.” Az ügy előzménye: 1963 őszén Kannás Alajos Amerikából elküldte a *Jelenkor* szerkesztőjének *Bécsi képeskönyv* című verseskötetét. (Magyar Híradó Kiadása, Bécs, 1963.) A szennycímlap hátoldalán olvasható szöveg szerint „A rajzokat és a borítólapot Csizmadia T. Lajos készítette.” Sok évvel később tudtam meg, hogy a név hajdani kanizsai iskolatársam, a Bécsben festőművésszé lett Tüchert Lajos nevét rejti. Ahogy egy szerkesztőhöz illik, annak rendje-módja szerint a számomra ismeretlen szerzőnek levélben, a *Jelenkor* emblémás papírján megköszöntem figyelmét. Levelem másolata megmaradt, itt van a kezemben.

„Kedves Barátom, nagyon köszönöm megható kedvességét és figyelmességét, hogy elküldte Bécsi képeskönyv című kötetét. A könyv több mint híradás a mai külhoni magyar irodalomról, – igazi líra, vallomásos, meghitt költészet. Valami borongós hangulat, fájdalmas szomorúság lengi át a verseket, lélekben, hangban talán Juhász Gyulához áll legközelebb. Persze tudom, e kötet címe jelent bizonyos tematikai megkötöttséget, mégis azt gondolom, hogy a némileg »idegenforgalmi« kört tágítania kellene a személyes mondanivaló, az intellektuális tartalom felé. A kötetnek azok a darabjai tetszetek ezért leginkább, amelyekben ezt már felfedezni véltem: főként az utolsó ciklus versei. Azzal, hogy Kodály Zoltán szavait választotta kötetének mottójául, fölment az alól, hogy további »bölcs« dolgokat mondjak. Érezni és élni a nyelv megtartó erejét – kívánhatnék-e ennél többet? Örülnék, ha írói pályájáról később is hírt adna. Ismételten köszönöm kedvességét és szíves figyelmét. Szívélyes üdvözlettel: Tüskés Tibor. 63. szept. 15.”

Úgy látszik, egy ilyen levél elegendő volt ahhoz, hogy íróját megbélyegezzék: „kapcsolatot tart emigráns írókkal”. Ugyanis az említett Objektum dossziében most kézhez kaptam a másolatot Kannás Alajos egyik levelének borítékjáról. Feladó: „Mr. M. A. Kannas – 1464 Loma Sola Court – Upland, Calif. USA – Via Air Mail”. A cím: „Hungary – Europe”. A címzés többi része kitakarva. Postabélyegző: „Pomana Calif. Nov. 6. 1963”. Valamint kézhez kaptam Kannás néhány mondatát a számomra ismeretlen címzettnek szóló leveléből: „Tüskés Tibortól kaptam nagyon kedves köszönő levelet. Még szeptemberben megkaptam a kötetet. Arra gondoltam, hogy nem írhatna Emil róla a *Jelenkorban*? Azt hiszem, hogy a jelen fejlődés mellett néhány éven belül már lehet otthon is rendszeresen megjeleneni, különösen műfordításokkal.” – Hogy ki volt Emil, nem tudom. Csupán azt, hogy Kannás Alajos könyvéről nem jelent meg kritika a *Jelenkorban*.

– *Hogyan alakult a személyes sorsod a Jelenkornál töltött időszak után? Volt-e kellemetlenség a hatósággal azzal összefüggésben?*

– 1964. augusztus 15-ig szerkesztettem a *Jelenkort*. Tizenegy évi társbérleti nyomorúság után nagy takarékpénztári adóssággal éppen akkor lakáshoz jutottunk. Gondolni se mertem arra, ami egyébként Szántó Tiborék példája nyomán természetes lett volna, hogy családotul, feleséggel, két apró gyerekekkel elköltözzem a városból, Pestre menjek. Örültünk az új, önálló, saját lakásnak. 1966-tól a *Jelenkorban* ismét rendszeresen publikáltam, és másokat sem tántorítottam el a laptól.

Már nem voltam a *Jelenkor* szerkesztője, ismét a Janus Pannonius gimnáziumban tanítottam, amikor 1966 február elején nevemre szóló rendőrségi idézést találtam a postaládánkban. Mivel az előző év májusában a Surányi Miklós utca 25. szám alatti lakásunkban két betörő járt, arra gondoltam, hogy a rendőrök bizonyára ezzel kapcsolatban kívánnak valamit közölni, netán az elfogott betörőkkel szembesíteni. Fényes délelőtt történt a betörés, a matematika írásbeli érettségi napján, amikor mindkét magyar szakos tanár-szülő az írásbeli érettségi vizsgán felügyelt. A hivatlan vendégeket tízéves, váratlanul hazatérő fiam riasztotta meg. A betörők a második emeleti lakásból az erkélyen át akrobatikus mutatvánnyal ugrottak le az utcára. A lakásból semmit nem vittek el. Később az a gyanúm támadt, hogy talán nem is vinni akartak, hanem hoztak valamit. Poloskát. A rendőrségen azonban nem a betörésről akartak velem beszélni. Három civil ruhás férfi volt a szobában, három rendőrtiszt, bemutatkoztak, majd közölték velem, hogy a jelenleg letartóztatásban lévő Ottó Ferenc ügyében kívánnak tanúként meghallgatni. Behívtak egy gépírónót, és vallomásmat jegyzőkönyvben rögzítették.

Ki volt Ottó Ferenc? Zeneszerző. 1904-ben született, és 1976-ban hunyt el. Neve a *Zenei Lexikonban* megtalálható. A harmincas években József Attila baráti köréhez tartozott, a költő versének megzenésítője, József Attila pedig közismert versét, az *Altatót* a *Szép Szó* folyóiratban neki ajánlotta. A háború után előttem ismeretlen politikai okból bebörtönöztek. Kiszabadulása után ismét komponált. Megírta irodalmi és zenei emlékeit, ezekből a hatvanas évek első felében a *Kortársban* és a *Jelenkorban* publikált. 1963 novemberében elküldte *Attika* című hosszabb elbeszélését, „börtönnaplóját”, melyben a Margit körüti fegyházban eltöltött időszakának élményeit örökítette meg. Az írás egyik jelenetére ma is emlékezem. Amikor akasztásra került sor a börtön udvarán, a szomszédos utcákba járó motorokkal teherautókat vezényeltek, hogy azok zaja nyomja el a kivégzések hangjait. Mivel a szerző a közlés mérlegelését kérte, s mivel azt is jelezte, hogy az elbeszélést az *Új Írás* folyóirat pályázatára is elküldte, az írást természetesen szerkesztőtársaim kezébe adtam. Ottóval személyesen csak 1964 őszén találkoztam Pécsen. Arról nem tudtam, hogy jelenleg ismét letartóztatásban van. Kihallgatóim elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy rajtam kívül ki ismeri Ottó szövegét, valamint közölték, az a tény, hogy a szöveget másokkal is elolvastattam, terjesztésnek, ellenséges tevékenységnek, államellenes bűncselekménynek minősül. Vallomásmat jegyzőkönyvben rögzítették. Hogy Ottóra ez nem lehetett terhelő, bizonyítja kiszabadulása után írt levele. „Tanúvallomásomban (olvastam) túl aktívnak találtál. »Tul«-oztál. Csak aktív vagyok. [...] Visszakaptam életkedvet. Hihetetlen, de támogatnak.” (1967. okt. 21.) Ezt követően még csaknem tíz évig, haláláig leveleztem velem.

– *Hogyan végződött ez a „találkozó”?*

– A kihallgatás véget ért, de a „beszélgetés” nem. A szobában ketten maradtak. Nevezzük őket így: a Kövér és a Sovány. Csábítással és fenyegetéssel, ígéretéssel és megfélemlítéssel próbáltak hatni rám. Felsorolták különféle „bűneimet”. Éreztettkék, hogy „mindent” tudnak rólam. Céljuk a megoldozásom, a beszervezésem volt, rábírnai az együttműködésre. Most a Történelmi Levéltárból kézhez kapott másolatok között megtaláltam egy iratot, úgynevezett „hatos kartont” személyi adataimmal, melyet a kihallgatásom utáni nap töltöttek ki. A levéltártól az iratok mellé kapott tájékoztató szerint: „6-os karton: minden beszervezett személyről ki kell tölteni, valamint azokról, akiknek beszerzése megíhúsult”. Hatos kartonomon ez a megjegyzés olvasható: „munkát megtagad”. A Sovány, aki egyébként a hatvanas évek második felében Pécsen bejáratos volt a különféle értelmiségi helyekre, a *Jelenkor* szerkesztőségébe, a helyi rádióba, iskolák osztályfőnöki óráira, a *Dunántúli Napló* és a színház klubjába, néhányszor még találkozót kért tőlem, de ezeket elhárítottam, a titkosszolgálati együttműködést megtagadtam. Hálát adok Istennek, és különös kegyelemnek tartom, hogy ellent tudtam mondani a Gonosznak, az

ördög incselkedésének, a kísértésnek. Soha semmiféle ügynöki jelentést nem írtam, szóban nem adtam, tollba nem mondtam. A hatos karton használatával kapcsolatos belügyminisztériumi parancsból rám az érvényes: „ki kell tölteni... azokról, akiknek beszerzése meghiúsult”.

– *Kaptál-e rólad szóló jelentést, és tudod-e, ki írta?*

– Az Ottó Ferenc-ügyet, valamint a beszerzésemre tett kísérletet időben két ügynöki jelentés fogja keretbe. Mindkét jelentést ugyanaz a „Fekete László” fedőnevű ügynök adta az Átjáróház nevű titkos lakásban.

Az egyik kelte: Pécs, 1965. január 21.

„Feladatom a Jelenkor köré csoportosult írók és művészek megfigyelése.

Sokan még mindig kapcsolatot tartanak Tüskés Tiborral, a Jelenkor volt főszerkesztőjével. Időnként szóba kerül a neve például Bertha Bulcsu, vagy Lázár Ervin beszélgetéseiben. Emlegetik, hogy szép az új lakása, s voltak nála megnézni azt. Ugyanakkor hasonló bizalmassággal még nem beszélnek az új főszerkesztőről, Szederkényi Ervinről. Mindez azonban nem jelent – legalábbis látszólag – szervezettséget. A lakáslátogatást például nem egyszerre tették, hanem egyik a másikat küldte, hogy nézze már meg. A Tüskéssel való baráti, illetőleg; a Szederkényivel való tartózkodó magatartás is általában érthető, hiszen Tüskéssel hosszú évekig dolgoztak együtt a pécsi írók, Szederkényivel pedig nem.

A Jelenkorról egyébként városszerte az a vélemény, hogy haldoklik. Legfeljebb megyei kulturális kiadvánnyá fejlődik vissza, pedig egy mozgalmas országos érdeklődésű és színvonalas irodalmi művészeti folyóiratnak indult. Ezt sokan annak tudják be, hogy Tüskés rendkívül jó szervező volt, Szederkényiből pedig hiányzik ez a készség. Azonkívül sok pécsi, vagy az ország más területén élő író, művész úgy véli, hogy a főszerkesztői személycsere tönkre tette a lapot. Itt általában nem is annyira világnézeti, mint inkább irodalmi színvonal különbséget értenek. Valamiféle sértődöttségnek látszik ez, kicsit mintha az érződne belőle, hogy erőszakosnak tartják a személycserét és nem értenek vele egyet. Ez ahogy beszélik nem annyira Tüskés Tibor személyéhez ragaszkodás. Hiszen a szerkesztőségben már olyat is hallottam: jobboldali, vagy pártonkívüli írók is neheztelnek rá, mert tehetségét és szervezőképességét arra használta fel, hogy egyengesse az utat Budapest felé, egy pesti irodalmi karrier felé.”

A „Fekete László” aláírású másik ügynöki jelentés 1966. március 25-én kelt.

„Feladatom Tüskés Tibor megfigyelése.

Jelentem, hogy mintegy két hónappal ezelőtt megjelent egy méltató írásom Görbe János filmszínészről, annak is a Szegénylegények című filmben nyújtott alakításáról. Ebben párhuzamot vontam a filmbeli korszerű, de kegyetlen bűnüldözési módszerek, valamint a Gestapo módszerei között. A cikknek olyan kicsengése is volt, hogy a személyi kultusz idejének törvénytelenégeire is lehetett belőle következtetni.

Néhány nap múlva megállított az utcán Tüskés Tibor. Gratulált a cikkhez, különösen a személyi kultuszra történt célzáshoz, bár direkt célzás nem volt ebben a cikkben. Ő ezt »bátor tett«-nek nevezte és bátorított, hogy írjak irodalmi folyóiratokban is.”

Ne rágódjunk most azon, hogy 1966-ban még föl lehetett valakit jelenteni azért, mert a személyi kultusz bűneinek elítélését »bátor tett«-nek tartotta. Az sem érdekes, hogy az ügynököt nem túl hosszadalmas könyvtári kutatás után azonosítani lehet, csak fel kell ütni a *Dunántúli Napló* 1966. január 27-i számát, ahol az 5. oldalon megtalálható *A vamzer* című, *Görbe János a Szegénylegényekben* alcímet viselő írás a szerző teljes névaláírásával. Ami valójában izgat, az az ügynök lelkivilága, a besúgó pszichéjének a működése, mármár patológiai tünetei, a cikkíró önarcképe. A besúgó cikket ír *A vamzer* címmel. Mi ez? Cinizmus? Lelki meghasonlás? Tudathasadás? Az írás néhány részletét idézem:

„A Szegénylegények nagy, közös tragédiáján belül egy kis tragédia. Ez a Görbe János teremtette figura, Gajdor János sorsa. Tulajdonképpen egy száz évvel ezelőtti »vamzer«

története, a »beépített besúgó«, a »tégla« históriája, és a döbbenetes erejű film végén a Gott erhalte hangjai közben hajlamosak vagyunk azt hinni: talán ez az alak is történelmünk egyik tipikus figurája. [...] Sötét korokban, amikor nem voltunk a magunk urai, akkor a hatalom mindig »beépített« közénk »tégglákat«, Gajdor Jánosokat. Mert a hatalom nemcsak erős, – gonosz és alattomos is tud lenni. [...]

A magyar nép története pedig arról tanúskodik, hogy mindig volt, aki lopásra kényszerült, gyilkosok is akadtak néha, de sokszor volt okunk ellenállásra. Akkor aztán jött a nagy ajánlat: Szabad lehetsz, de »dolgozz« nekünk! Úgy látszik, a recept már száz éves. Gajdor János alakja tehát történelem. [...]

Görbe János alakítása erre az átmenetre épül. Szavát ritkán halljuk, akkor is csak »munkája« közben, amint végzi a vamzer dolgát, kérdez, kutat, emberek bizalmába férkőzik, tervszerűen, módszeresen, és utána mindent »beköp«. [...] Görbe János egy félelmetes lelki folyamatot is eljátszott vele: a bajbajutott ember számára a besúgás a »jobbik roszs«-nak látszik, de végül minden esetben kiderül, hogy egyenlő a lelki halállal.”

– *Milyen tevékenységeidről olvastál még jelentéseket?*

– Levelezésemet megfigyelték, baráti kapcsolataimat számon tartották, előadásaimra, az író-olvasó találkozókra ügynökök ültek be, külföldi szolgálati utazásomra hazulról titkos megbízott kísérőt küldtek utánam. 1971-ben, a szolnoki költészetnap találkozóról például a „Stromfeld” fedőnevű ügynök háromoldalas jelentést készített. A műsorban szereplő „Csóry [!] Sándor, Fodor András és Takács Gyula költőt” megdicséri: „Nevezettek a verseikben izgató, rendszer ellenes propagandát nem fejtettek ki. [...] Ezzel szemben Tüskés Tibor pécsi könyvtárigazgató [!] az összekötő szövegben megemlékezett a személyi kultuszról, elmondva, hogy az 50-es években József Attila költészetét kifogásolták, mert – gúnyosan mondta – a verseiben érezni lehetett, hogy nem tartott kapcsolatot, nem volt rá hatással a Szovjet költészet.” Hogy milyen stílárís és tartalmi színvonalú volt egyik-másik jelentés, jól mutatja „Stromfeld” további fogalmazványai: „Hogy miért kell Pécsről ide jönni és költészet címén a fiatalságnak a »személyi kultuszról« beszélni, – aszt [!] nyilván az előadó jól tudta. Az iskolás fiatalság még diferenciáltan nem érett ahhoz, hogy különbséget tudjon tenni a személyi kultusz és a demokrácia, a kommunizmus, a Párt között, de alkalmas arra, hogy ellene támadjon érzülete, hangulata, pláne ha aszt [!] egy jó szóbüségü »művész«, – értelmiségi szájából hallja.”

Az idő múlik, a helyszín változik, az ügynök felkészültsége különböző. Lássunk egy „Stromfeld” színvonalától eltérő, másféle szöveget is! Tíz évvel később, 1982. december 17-én például a „Pétervári” fedőnevű titkos megbízott egy szekszárdi, a nyolcvanéves Illyés Gyuláról szóló, érettségi előtt álló fiataloknak tartott előadásomról már-már himnikus szavakkal számol be. „Az előadás jó és hasznos volt, a rövid 45 perc alatt jó pedagógiai értékkel kerek és értelmes gondolatokat közölt, bővítvé azt az írói portrét, amely az érettségien is tételként szerepel majd. Tüskés előadása korrekt volt. Nem csapott át semmiféle »kényes« területre, jól tudta, hogy középiskolás fiataloknak mit kell és mit lehet elmondani.”

Ha egymás mellé került a két jelentés az operatív tiszt asztalán, zavarba jött-e? Vajon melyik besúgóra hallgatott?

– *Említetted, hogy külföldi utadat is ellenőrizték. Ennek mi a története?*

– 1974 őszén a magyar és a román írószövetség közötti egyezmény keretében tíz napra Romániába utaztam. Bukarestbe vonattal érkeztem meg, itt, a román írószövetségben alakítottuk ki a tíz nap programját, itt kaptam kísérőt, akiről sejthettem, hogy nemcsak a tolmácsolás lesz a feladata. Mivel a Sepsiszentgyörgyön élő kiváló esszéistáról és drámaíróról, Veress Dánielről szóló, *A sepsiszentgyörgyi csillagnéző* című írásomban (*Tiszatáj*, 2003. 8. sz. 58–62. p.) már részletesen beszámoltam a tanulmányút tapasztalatairól, itt csak az utazás egyetlen mozzanatát emelem ki. Ismétlem, megérkeztem Bukarestbe, és máso-

dik vagy harmadik nap Magyarországról, repülőgéppel megérkezett egy másik, fiatal magyar író, aki azt mondta, hogy őt is a magyar írószövetség küldte, elfogadja a már kialakított programot, és tíz napra ő is társam lesz. „Nocsak, gondoltam akkor, nemcsak az FBI, hanem a CIA is figyelemre méltat?”

Akkori gyanúm harminc év után igazolódott. A Történeti Levéltár jóvoltából most kezembe kaptam „Diós” fedőnevű titkos megbízott 1975. január 7-én kelt négyoldalas jelentésének kihagyásos passzusait. Hogy a kitakart, fehér foltokban kiről és mit jelentett, csak sejttem. A rám vonatkozó részeket idézem.

„A magyar írószövetség vendégeként ketten érkeztünk Bukarestbe. Tüskés Tibor pécsi kritikus, aki mindössze tíz napot töltött Romániában. Tüskés Tibor már 24-én megérkezett – vonattal – és a délután folyamán látogatást tett az írószövetségben, ahol Székely János, a román írószövetség külügyi titkára fogadta, majd a Sajtóházban lévő Hét irodalmi hetilap főszerkesztőjét, Huszár Sándort kereste fel a tolmácsnő társaságában.

Megérkezésem után való nap Argesbe szervezett kirándulást az írószövetség, majd azt követően tíz napos erdélyi útra indultunk Tüskés Tibor programja szerint. Én nem kívántam Erdélybe utazni, de nem akartam felborítani a programot.

Tüskés Tibor kifejezetten baráti kapcsolatok felvételére érkezett Erdélybe, Sepsiszentgyörgyön Veress Dániel, Kolozsvárott Fodor Sándor és Hertelendi István, Marosvásárhelyt pedig Tóth Istvánnal létesített kapcsolatot.

Bár időben nem ide tartozik, mégis közbe kell vetnem a következőket. Mint említettem, Tüskés Tibor megérkezésem előtt már járt Huszár Sándornál. Az ottani beszélgetésről [törölt rész] Suceavában 1974. okt. 6-án. [törölt rész] szerint, a Tüskés Tiborral való beszélgetés után vagy közben olyan vélemény alakult ki a szegedi kapcsolatról, hogy maga Huszár Sándor sem érti ennek a kapcsolatnak az alakulását.

Sepsiszentgyörgyre tehát szeptember 27-én érkeztünk, és Tüskés Tibor számos magyar könyvet hozott Veress Dánielnek. Erre természetesen csak akkor figyeltem fel, amikor Tüskés is látta, hogy jól ismerem az író, aki annak idején nálam aludt.

A színházban négyesemközti beszélgetésen szóba hoztam a romániai magyar írók külföldi vendégszereplésének és megjelenésének lehetőségét.

[Törölt rész.]

Erre kezembe nyomta (ti. Veress Dániel) azt a levelet, amelyet Szépfalusi István írt alá. A Mikes Kelemen baráti társaság (vagy kör) titkárának leveléből kiderült, hogy felvasó útra hívták meg Ausztriába az író.

Tüskés Tiborral felkerestem Veress Dánielt a lakásán is, ahol részletesen kifejtette, hogy mennyire figyelik az ő postáját. Azt is elmondta, hogy a kapcsolatainak a címét be kellett mutatnia a miliciának.

„Dióst” azonosítanom valódi nevével nekem nem szükséges. Már az 1974-es utazáskor sejtettem szerepét. Aztán a kilencvenes évek elején, amikor már érezte, hogy ég talpa alatt a talaj, magyarázkodásra kényszerült. 1994. augusztus 12-én kelt levelében írta nekem:

„Én, ha nem tudnám, 1974-ben veszedelmes kommunista voltam. (Ezt telefonálták utánam Erdélybe ugyanis.) Amikor azután 1989-ben magukra hagyták az et-kat [elvtársakat], tudod, mi lettem: pártönkívüli bolsevik. Na ezt is megírom, hogy miképpen jutott el idáig a családom méghozzá a kapitalista, nagybirtokos, nemes, fasiszta, kispolgári mélytől az ellenforradalmiságon keresztül.

Apropos. A Mentések meg lelkeinket! 23 éves koromban született. Ezt keresték rajtam 1957-ben. Ezért vertek. Januártól ápriliséig. Na nem mindennap, csak hétfőn reggel 8-tól 9-ig. Feleségem életét ismered, miért csodálkoznál hát a politikai zsaroláson, mikor apám horthysta főhadnagy volt (3 év Szibéria), a nevelőapám meg átadta a várost az oroszoknak, de azt a Komocsinok kisajátították maguknak.”

Még egy adalék, részlet a beszervezéséről szóló, egész újságoldal terjedelmű interjúból (*Magyar Nemzet*, 2004. aug. 21. 33. p.):

„Az írószövetség kiküldött egy hónapra Erdélybe. Azonban az erdélyi magyar íróknak telefonáltak a Tiszatájtól, hogy ne nyilatkozzanak nekem, nagyon vigyázzanak, mert személyemben nagy kommunista érkeztet Erdélybe. Persze én Sütő Andrástól kezdve nagyon sok íróval beszéltem, és hazahoztam egy bőrröndnyi könyvet Iliának, mivel erre elutazásom előtt megkért. Hazaérkezésem után jelentést is kellett írnom arról, hogy Erdélyben miként vélekednek Iliáról.”

– *Ilia Mihályt a későbbiekben szintén eltávolították a főszerkesztői posztról, a Tiszatáj ügye is nagy vihart kavart a kulturális életben...*

– Mint az előbbi idézetek mutatják, a jelentés nemcsak Iliáról szólt. De maradjunk Ilia Mihálynál és a *Tiszatáj*nál. A Történeti Levéltártól kapott, a Csongrád megyei Rendőr-főkapitányságon, illetve a Belügyminisztériumban kelt különféle műfajú iratokon – Iliával kapcsolatban – három alkalommal is szerepel a nevem.

1. „Feljegyzés. Szeged, 1975. március 12. Tárgy: Dr. Ilia Mihály »K« (Körözési dosszié) ellenőrzés útján felderített kapcsolatairól.”

2. „Jelentés. Budapest, 1975. október 13. Dr. Ilia Mihály.

Nevezett irodalmi jellegű alkalmi levélváltás útján tartja a kapcsolatot az alábbi személyekkel:”

3. „Kivonat. Tárgy: »Tihanyi« fn. jelölttel 1978. december 22-én folytatott beszélgetésről készült jelentésből. A Tiszatáj struktúrája, rovatbeosztása és szerzőgárdája kb. a 70-es évek elejére alakult ki. Ebben dr. Ilia Mihálynak jelentős szerepe volt. Tüskés Tibor pécsi író, aki 4 éve hasonló körülmények között vált meg a Jelenkor című laptól, ez alatt az idő alatt 4 könyvet írt, Ilia egyetlen jelentősebb tanulmányt sem.”

– *Érdekes, hogy az ügynökök ilyenféle összehasonlításokra is kompetenciát éreztek...*

– Egy mosolyt keltő epizód az állambiztonsági szervek munkájából. Mi mindenre terjedt ki „Foktői” fedőnevű titkos megbízott figyelme! Budapest, 1976. április 21-én jelent: „1976. március 19-én hosszas megbeszélést folytattam [valószínűleg Fodor András-sal vagy Hernádi Gyulával] a következő témákról: 5. Nagyon érdeklődött, hogy Tüskés Tibor kap-e díjat? Elmondtam, hogy értesülesem szerint igen, II. díjat. Ennek nagyon örült.” „Foktői” bennfentes lehetett, ha már március 19-én biztos – mert bevált – értesülése volt a József Attila-díjak április 4-i kiosztásáról.

– *A nyolcvanas évekből milyen témákkal, eseményekkel kapcsolatban merült fel a neved a dossziékból?*

– 1956 óta az írók, az írószövetség, az irodalmi folyóiratok szerkesztőségei, a kiadói műhelyek a politikai hatalom és a belügyi szervek számára gyanús, megfigyelés alá vont társaságnak számítottak. Állambiztonsági irataim között két dokumentum is tanúskodik erről. Az egyik „Tóthfalusi” titkos megbízott 1981. március 20-án kelt, Hajdú-Bihar megyében rögzített, négyoldalmi, sűrű gépelésű jelentése. Nevem a gépelt szövegben nem szerepel, szó van benne viszont „a fiatal írók problémáiról” és igen részletesen „a lengyelországi helyzetről”. („Az írókat elevenen foglalkoztatja a lengyel helyzet.”) A másik dokumentum a 68. számú „Napi operatív információs jelentés” részlete, mely Budapest, 1981. március 28-án kelt, s jóváhagyója nem kisebb méltóság, mint miniszterhelyettes. Alighanem ezek voltak azok a titkos jelentések, amelyeket a legmagasabb párt- és állami vezetők, a diktatúra gépezetének mozgatói kaptak kézhez. A jelentés 7. pontja az előbbi, Hajdú-Bihar megyei jelentés megállapításait summázza. Egyrészt az írók véleményét rögzíti a lengyel eseményekkel kapcsolatban: „Több író véleménye, hogy a magyar hírközlés nem ad alapos tájékoztatást a lengyel események okairól.” Másrészt a fiatal írók mozgolódására hívja föl a figyelmet. Ebben a szövegrészben szerepel a nevem. „A Magyar Írók Szövetségének drámai szakosztálya március 19-én ülést tartott. Az ülés szüne-

tében ÖRSI FERENC, SZAKONYI KÁROLY, FÁBIÁN FERENC, TÜSKÉS TIBOR beszélgetései során szóba került a FIJAK [Fiatal Írók József Attila Köre] működésének felfüggesztése. Olyan vélemények hangzottak el, hogy a fiatal írók fellépése nem független a lengyel eseményektől, de nem is lehet annak eredményeként kezelni. Sok feszültség halmozódott fel a magyar értelmiség, főleg a fiatalok körében, amelyet nem lehet adminisztratív módon lezárni.”

– *Kapcsolatba kerültél-e az úgynevezett demokratikus ellenzékkel?*

– 1981 nyarán Kőszeg Ferenc Pécsset járt. Onnét ismertem, hogy az előző évben *Egry József arcképe* címmel egy nagyon szép, reprezentatív emlékkönyvet szerkesztett, melyet az Európa Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya adott ki, és Kőszeg a kötetbe az Egryről szóló tanulmányomat is bevette. 1981-ben egy más típusú antológia ügyében utazott Pécsre, egy olyan antológia miatt, amely a belügyi szervek érdeklődését is fölkellette. A jelentést, bizonyára központi kezdeményezésre, a Baranya megyei Rendőr-főkapitányság két tisztje írta, illetve adta föl már számítógépes technikával, 1981. július 9-én.

„kapcsolatunk ismeretei szerint a szeta (szegényeket támogató alap) valamely tagjai felkeresték [nevek törölve] és tuskés tiber pécsi írókat, hogy egy-egy írásukkal – melynek honoráriumáról lemondanának – járuljanak hozzá egy a szeta »gondozásában« a szokásos módon nyíltan megjelenő antológiához. az antológiát árusítanák, a bevételt pedig »a nyomorgó magyar értelmiségiek« megsegítésére akarják fordítani. [név törölve] és [név törölve] megtagadta a kérést, tuskés még nem adott választ.

intézkedés: bm iii/iii-4 osztályt tájékoztatjuk, tuskés ellenőrzését, – aki[t] »f« [figyelő] dossziéba emeltünk ki, – folytatjuk.”

– *Mi lett e látogatás eredménye?*

– A tervezett kötetbe végül nem adtam írást, s tudomásom szerint maga a könyv sem látott napvilágot.

– *A dokumentumok alapján változott-e a nyolcvanas években a megfigyelés rendszere?*

– A nyolcvanas években „a kín finomul”, de az állambiztonsági szervek figyelme nem lanyhul, az adminisztráció működik, az ügynökök jelentenek, a tartótisztek új feladatokat adnak. Az „Albert” fedőnevű titkos munkatárs Munka-dossziéjából hiányzik ugyan a Pécsset, 1983. március 30-án a Könyvtár fedőnevű K-lakásban adott jelentése, viszont ismerem a tartótisztjétől kapott egyik feladatát: „1./ Készítsen összefoglaló értékelő jelentést: a./ Tuskés Tibor író irodalmi munkásságáról, az abban tükröződő politikai állásfoglalásáról.” „Albert” bizonyára elkészítette dolgozatát, ma szívesen olvasnám, akár közölni is lehetne, de a kézhez kapott papírok közül hiányzik.

Itt van előttem viszont egy számomra értelmezhetetlen irat, az 1985. február 14-én hiányosan kitöltött, úgynevezett „6/a kardon”, mely szerint bizonyos „Dunai” fedőnevű hálózati személynek kellene velem kapcsolatot tartani, aki a nevezett „volt tanártársa”.

Az állambiztonsági szervezet működéséről, a negyven év alatt kiteljesedő adminisztrációról az iratokon található rengeteg pecsét és szám, rövidítés és betűjel tanúskodik. A Történeti Levéltártól az iratok mellé kapott „Tájékoztató a leggyakrabban előforduló állambiztonsági szakkifejezésekről, rövidítésekről és kódokról” négy, sűrűn nyomtatott ív-oldalt tölt meg. A hivatal már-már karkai mechanizmusáról, a részek egymáshoz való viszonyáról és kapcsolatáról két kis írás beszél.

Budapesten, 1985. május 17-én a Belügyminisztérium Adatfeldolgozó és Tájékoztató Csoportfőnökség Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztálya Lakcím figyelőlapot küld személyi adataimmal Budapestre a Belügyminisztérium NYK Lakcím és Közlekedési Nyilvántartó Osztályára, hogy megtudakolja – a nyomtatványon ez van aláhúzva –: „Kérem fent nevezett személy lakcímének közlését.”

Ezt követően a Belügyminisztérium NYK Lakcím és Közlekedési Nyilvántartó Osztálya Budapest, 1985. június 7. keltezéssel értesíti a Belügyminisztérium Adatfeldolgozó és

Tájékoztatási Csoportfőnökség Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztályát, hogy Tüskés Tibor állandó lakása: Pécs, Surányi u. 25.

És mindez történik 1985-ben, amikor lakcímem bármelyik nyilvános telefonkönyvben megtalálható. De ez nem elegendő bizonyíték. „Dokumentum” kell. Elmélázhatunk: a Monarchiától megörökölt bürokrácia, vagy keletről, a cári Oroszországból exportált be rendezkedés precízitása ez?

– *Van-e még olyan adat, amelyről nem szóltál?*

– A levéltárban átvett és itthon időrendbe sorolt anyag két utolsó irata van a kezemből. Mindkettő már számítógéppel készült, és a központi nyilvántartásban rögzített jellemzést tartalmaz rólam. Szöveges részük szó szerint azonos. Ami elgondolkoztat: az egyik keltezése 1985. július 17., a másiké 1989. március 11. Lám, a szervezet az utolsó percig működött. A szöveget nyomdai betűs átírásban közlöm.

„Tagja volt a piaristák által irányított Juhász Miklós-féle dem. ellenes szervezkedés egyik csoportjának, ahol vezető szerepet töltött be.

Mint a Jelenkor c. folyóirat főszerkesztője szembe helyezkedett a Párt művészeti politikájával, amiért leváltották. Leváltása után is tovább folytatta ellenséges tevékenységét. Vele azonos ideológiai felfogású író és művész kapcsolatait felkeresi, és az új összetételű Jelenkor bojkottálására szólít fel. Kapcsolatot tart emigráns írókkal.”

A hatóság agya lassan működik. 1989-ben leváltásom óta huszonöt év telt el. Utódom, Szederkényi Ervin két éve halott. Azt követően, hogy fél „életművem” a *Jelenkorban* látott napvilágot, hogy a Nagy Lászlóról, az Illyés Gyuláról, a Pilinszky Jánosról írott könyveimet először a *Jelenkor* közölte folytatásokban, a belügyi szervek még mindig a folyóirat bojkottálásával vádolnak.

– *Ezeknek az iratoknak a titkosságát feloldották. Mit jelent ez a számodra?*

– Ma már fellélegezhetek. Az utolsó iratokon ezt a pecsétet olvasom: „A minősítés megszűnt a 2003. évi III. tv. 12. § (8) bekezdésére figyelemmel.” Az említett törvény „az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról” szól. A vonatkozó 12. § (8) bekezdése: „Amennyiben a minősítő az 1980-ban vagy 1980 után keletkezett irat minősítését a törvény hatálybalépését követő két éven belül nem erősíti meg, az irat minősítése megszűnik, és azt harminc napon belül át kell adni a Levéltárnak.” Szeretném hinni, hogy ezzel a pecséttel Magyarországon nemcsak az én minősítem, hanem egy korszak is megszűnt, ez a törvény a megfigyelésre és besúgásra épülő diktatúra időszakát is lezárta.

– *Hogyan összegeznéd a saját történetedet? Van-e egyértelmű tanulsága? Milyen érzésekkel gondolsz vissza a titkos iratok által dokumentált korszakra és magára a megfigyelésre?*

– Tízennyolc éves koromtól hatvanéves koromig a szocializmus építésének időszakában éltem. Életem nagyobb része diktatorikus társadalmi és politikai viszonyok között telt el. 1953-tól 1989-ig megfigyelt személy voltam. Ambivalens érzések kavarnak bennem. Hetvenöt éves vagyok, nem sok időm van hátra. Egyrészt öröm és hála van bennem: a Gonosz megkísértett, de sikerült csábítását és fenyegetését legyőzőnöm, a csapdán kívül maradnom. Másrészt szomorúság és megvetés van bennem azok iránt, akiket beszerveztek, a gyalázatos jelentéseket írták rólam, és akik hivatásos tisztként a szervezetet működtették, a jelentéseket fogadták, továbbították és új feladatokat adtak. De nincs bennem gyűlölet és nincs bosszúállás. Nem vagyok kérlelhetetlen. Ezt azzal is érzékeltetni akartam, hogy a „másik oldalon állókat” nem neveztem meg. Az ítékezés az Istené, a feltételezett, az érintettekől elvárt bűnbánat és a megbocsátás az emberé.

Húsz éven át tanítottam gimnáziumban, és rövid ideig megbízott előadóként órákat adtam az egyetemen. Gyakran volt alkalmam diákoknak és hallgatóknak József Attila költészetéről beszélni, verseit felolvasni. Abból a verséből – a *Levegőt!* címűből – idézek

ide néhány szakaszt, amelyet mindig teljes azonosulással tudtam felolvasni, és amelynek érvényességét és hitelét ma is vallom és vállalom.

*Számon tarthatják, mit telefonoztam
s mikor, miért, kinek.
Aktába írják, miről álmodoztam,
s azt is, ki érti meg.
És nem sejthetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékokat,
mely jogom sérti meg.*

*Óh, én nem így képzeltem el a rendet.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ,
és vidul, ha toroz.*

*Az én vezérem bensőmből vezérel!
Emberek, nem vadak –
elmék vagyunk! Szivünk mig vágyat érlel,
nem kartoték-adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!*

POR SE: A RENESZÁNSZ MÉDIUMAI

Lehetséges-e Akhilleusz puskaporral és ólommal? Vagy egyáltalában az *Iliász* a sajtópréssel vagy éppen a nyomógéppel? Nem hallgat-e el a rege, a monda és a múzsa szükségképpen a nyomdagép zajában, nem tűnnek-e el tehát az epikus költészet szükséges feltételei?

(Karl Marx)

A kutyán kívül a könyv az ember legjobb barátja.
A kutyán belül túl sötét van az olvasáshoz.

(Groucho Marx)

Egyetemista koromban egy kitűnő magyar irodalomtudós úgy buzdította hallgatóságát a korszerűbb (úgymond: nagyobb teljesítőképességű) irányzatokkal való megismerkedésre, hogy az irodalomtudomány egészét egy autópályához hasonlította, amelyen persze nem akar senki az útpadkára szorulva kullogni a kerekklámpás Ladával. Az előadása segítségével elsajátítható elméleti apparátusról pedig azt mondta, hogy azon a bizonyos autópályán az lenne a belső sávban repesztő Porsche.

Nem arról akarok most beszélni, hogy vajon hogyan passzolt ez a tudományfelfogás az akkoriban a bölcsészkaron számos kontextusban kötelezően előkerülő Martin Heidegger technológiakritikájához, amelyet az előadó a mélyen megszívlelendő bölcsességnek kijáró átszellemültséggel ismertetett velünk tíz perccel később. Inkább megemelem sosemvolt kalapom a professzor előtt: annak idején (nyilván a félig-meddig értett Heidegger szellemétől áthatva) hisztérikusan reagáltam a lőerő-problémaként felfogott tudományfelfogásra. A hasonlat a kilencvenes évek elején azonban még messze nem volt olyan fenyegetően igaz, mint amilyen azóta lett. A professzor autóverseny-hasonlata által felvetett kérdés ugyanis még nem az volt, hogy kinek mire futja, hanem az, hogy ki milyen szemfüles. Hogy Porschével vagy kerekklámpás Ladával jár valaki, az ebben az összefüggésben (életünkben talán utoljára) ízlés és választás, nem pedig pénz dolganak tűnt. A kihívás az volt, hogy ki milyen elméleti fegyvertet tud elsajátítani: erről pedig akkor úgy gondoltuk, hogy stílusérvék, helyzetfelismerés, meg esetleg tehetség és szorgalom dolga lenne, a többi aztán jön magától.

Azokról a változásokról, közelebről az anglistikában, és ezen belül is a reneszánsz avagy kora újkori angol irodalom tanulmányozásában beállt változásokról szeretnék itt beszélni, amelyek tovább csökkentették mindig is korlátozott választási lehetőségeinket. Arról, hogy miként alakítja a médium a teóriát, a médium hozzáférhetősége a lehetséges kutatási módszereket, hogy aztán visszatérhessek arra a kérdésre, hogyan evickélhetnénk a gyorsabb sávba anélkül, hogy lenne pénzünk arra a bizonyos Porschére.

(*A savak és a dolgok*) A következőkben a szöveg materialitásáról lesz szó, az irodalomtudományban dívó újabb historizmusokról, és arról, hogy a médium, amelyben a reneszánsz

irodalom megjelenik számunkra (legyen az a médium 16–17. századi nyomtatvány, kritikai kiadás, olcsó modernizált válogatás a szerző műveiből, szöveggyűjtemény, mikrofilm vagy épp valamilyen digitális szövegforma), miként befolyásolja kérdéseink irányát és olvasataink mozgásterét. A reneszánsz szövegek materialitásával kapcsolatos teoretikus felismerések jelentőségéről és forrásairól szóló vázlatos beszámolómat azonban nem a reneszánsz nyomdáknál vagy kézirattömlesztő-műhelyeknél kezdem, és nem is a 21. századi reneszánszkutatás állapotainál, hanem a 19. századi papíriparnál.

A könyvnyomtatás 19. századi gépesítése csak a papíripar modernizációjával együtt tette lehetővé a nagy példányszámú, olcsó, sokak számára hozzáférhető könyvek és sajtótermékek mindennapivá válását. A papíripar modernizációja pedig azt jelentette, hogy a fából nyert cellulóz lépett az addig legfontosabb alapanyag, a rongy helyébe. A *Gondolatok a könyvtárban* Vörösmartyjának számára még olyan közhely a rongyból készült papír, hogy arra bátran építhette a modernitás politikai eszményei és realitása közötti feszültségről szóló 1844-es költeményét. Az atlanti világban azonban ekkor már javában dolgoztak a rongy más anyagokkal való helyettesítésén, aminek eredményeképpen a 19. század utolsó harmadában általánosan elterjedtté vált a nagyipari mennyiségekben gyártott, növényi, elsősorban fa-cellulózából készült papír.¹ Ennek az új anyagnak számos előnye mellett volt egy csak hosszú távon megmutatkozó hátránya is: a gyártási eljárásból adódó savtartalom, amely évtizedek alatt barnává, törékennyé, mállékonnyá teszi a papírt. A maradandónak szánt könyveket ma már savmentes, tartósnak remélhető papírra nyomják, de van a könyvtárainkban egy nagyjából száz év nyomdatermékeit kitevő állomány, amely a lapjait emésztő lassú tűzben porlad a polcon – legalábbis a közvélekedés szerint.²

A huszadik század végén aztán lehetővé vált a régi könyvek savmentesítése: eleinte munkaigényes, lassú eljárásokkal, majd a kilencvenes években nagyobb volumenű állagmegóvást is lehetővé tevő technológiákkal.³ Ám a könyvtárakat nem csak a könyvek pusztulása szorongatja, de azok megléte is: nincs hová tenni őket. Nem utolsósorban ez volt az oka annak, hogy az Egyesült Államok nagy könyvtárai kapva kaptak a lehetőségen, hogy mikrofilmre vigyék pusztuló állományait – hogy aztán megszabadulhassanak maguktól a könyvektől. Könyveket ezerszám természetesen csak ipari, vágóhídi módszerekkel lehet mikrofilmezni (le a kötéssel, levágni a gerincet, hogy a lapokat egyenként, tökéletesen vízszintesen lehessen a tárgylemezre fektetni) – így a mikrofilm áldozatául esett kötetek sorsa eleve meg volt pecsételve. De nem csak a lefényképezett példányok ítéltettek pusztulásra, hiszen ettől fogva a sokszorosított mikrofilmet beszerző bármely könyvtár megválhatott a kérdéses papírtömegektől, ha épp útban voltak.

¹ Lásd erről Frédéric Barbier: *Histoire du livre*. Armand Colin, Paris, 2000, a könyv második forradalmáról szóló negyedik részt, különösen a 14. és 15. fejezeteket a 219–239. oldalakon. Barbier erősen eurocentrikus megközelítése következtében elhanyagolja az amerikai papíripar teljesítményét. (Magyarul: *A könyv története*. Osiris, Budapest, 2005, ford. Balázs Péter.)

² Ezt sugallta a nagy hatású *Slow fires: On the Preservation of the Human Record* című dokumentumfilm (rendezte: Terry Sanders. American Film Foundation, 1987) – és egyebek mellett ezt a közvélekedést kérdőjelezte meg még nagyobb hatású *Double Fold: Libraries and the Assault on Paper* című könyvében a regényíró Nicholson Baker (Random House, New York, 2001). Az itt vázlatosan elmesélt könyvmegóvási projektről és annak kritikájáról lásd a szövegkritika és a könyvtörténet legnagyobb amerikai alakjainak terjedelmes recenzióit Baker könyvről: G. Thomas Tanselle, „The librarians’ double-cross”, *Raritan*, 21 (2002), 245–265, illetve Robert Darnton, „The Great Book Massacre”, *New York Review of Books*, 48:7 (2001. április 26.)

³ A savmentesítési projektről lásd a Library of Congress weboldalait: <http://www.loc.gov/preserv/deacid/massdeac.html> (letöltés: 2005. május 19.), illetve Kastaly Beatrix: *A papír savtalanítása és fehéritése*. OSzK, Budapest, 2002. (A könyv- és papírrestaurátor szakképzés jegyzetei.)

A mikrofilmről azonban kiderült, hogy gyakran a legrosszabb minőségű papírnál is romlandóbb, hogy a terjesztésbe került felvételsorozatok nemegyszer hibásak, hiányosak, éleetlenek, maszatosak, nehezen olvashatóak. És ha ezek a problémák talán mind kiküszöbölhetőek lennének is, a mikrofilmre történő adatmentés okozta igazi veszteség akkor is felmérhetetlen. A mikrofilm nemcsak az információkezelést és -hozzáférést forradalmasította, de felhívta a figyelmet a médiumok közötti átmenet során eltűnő információra, és ezzel a szöveges dokumentumok információtartalmának médiumspecifikus voltára is. A mikrofilm fekete-fehér, képfelbontása véges, az illusztrációkat rosszul adja vissza, nem lehet belőle képet alkotni a kötésről, nyomdai eljárásokról, papírminőségről, vízjelről. Mikrofilmen élvezhetetlenek a 20. század elejének képes magazinjai, a szecessziós reklámgrafika esetenként lenyűgöző szín pompája. A könyvek és sajtótermékek példányai között gyakran vannak kisebb-nagyobb különbségek: nem csak a könyvek és napilapok egyes kiadásai között (gondoljunk például a *Népszabadság* regionális kiadásaira), de nem egyszer az azonos kiadás elvileg változatlan utánnomásai, sőt egyetlen nyomtatott példányai között is. Ha egy könyv egy adott kiadásának különböző könyvtárakban fellelhető példányait az egyikről készült mikrofilm példányaival helyettesítjük, nyomtalanul eltűnik minden információ, ami csak a többiben lenne fellelhető. Mikrofilmre nem alapozható sem kritikai kiadás, sem tipográfiai analízis. Mikrofilmen minden fekete pötty fekete pötty: a nyomdai eredetű pont, a könyv lapján száradó légy piszok és a mikrofilm hibája megkülönböztethetetlen egymástól. A mikrofilm tőrhetően közvetíti a könyvek által hordozott alfanumerikus jelek sorát, de csak megbízhatatlan és hézagos információt nyújt a könyvről mint tárgyról, és ezzel kizárja a vizsgálódás köréből mindazokat a kérdéseket, amelyekre a könyvek egyes példányai anyagi formájának tanulmányozása adhatna választ. A mikrofilm radikálisan textualizálja a könyvet, amelyet megörökíteni hivatott, miközben annak materialitását csak esetleges és megbízhatatlan nyomok formájában őrzi meg. A mikrofilmre vitt dokumentumok a mikrofilmolvasó képernyőjén a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt önmaguk árnyképeivé válnak.

A saját savaik által mardosott könyvekből a mikrofilmes mentőakció eredményeképpen por se marad, csak szöveg.

(*Szövegek, művek és dokumentumok*) Nem mintha a mikrofilmnek és az olvasóberendezésnek ne lenne saját materialitása. A nyomtatványokat mikrofilmen megörökíteni és mikrofilmmel helyettesíteni igyekvők tévedése éppen az, hogy úgy vélik: a filmfelvétel áttetsző médiumában a lefényképezett nyomtatványok összes megőrzendő jellegzetessége megmutatkozik, anélkül, hogy a mikrofilm saját materialitása interferenciába lépne velük. Azaz a nyomtatott szövegekről készült mikrofilmfelvételt nem képalkotási eljárásnak tekintik, hanem olyan semleges, transzparens közegnek, amelyen keresztül (paradox módon) közvetlenül férhetünk hozzá valamihez.

Ez a félreértés egy a nyomtatott szöveg materialitásától eltekintő szövegfelfogás következménye, amely a nyomtatást is ilyen transzparens, a jelentésképzésben semmilyen szerepet nem játszó közegnek tekinti. E felfogás szerint a mikrofilm materialitása azért nem interferálhat a leképezett nyomtatvány jelentésével, mert már magának a nyomtatványnak az anyagi vonásai sem játszanak semmilyen szerepet a jelentésképzésben. A szöveg (vagy egyenesen a jelentés) halhatatlan és változhatatlan lélek gyanánt vándorol mindig újabb testbe. A mikrofilmre került dokumentumoknak az új közeg által nem közvetített aspektusai és a velük együtt odavesztett információ az idealista szemiotikán alapuló szövegfelfogás e vakfoltjára hívták fel a figyelmet.

Az „idealista” és az anyagi forma jelentőségét hangsúlyozó szövegfelfogások különbségét sokan megfogalmazták már. Amikor Nelson Goodman szembeállítja egymással az allografikus és az autografikus művészeteket, akkor ezt a különbséget egyes művészeti

ágak közötti különbségtételre használja fel. Ha megkérdezik, hol található a *Mona Lisa*, meg tudjuk mondani, hogy a Louvre melyik termében keressük, mint ahogy azt is, hogy a trafik falán látható reprodukció nem azonos a *Mona Lisával*: ám ha valaki azt kérdezi tőlünk, hogy hol található a *Hamlet*, feltehetőleg furcsán nézünk az illetőre. Goodman azokat a művészeteket nevezi autografikusnak, amelynél a konkrét példány anyagi létrejöttének folyamata szerves részét képezi a mű jelentőségének, és ennek megfelelően különbség tehető másolat, hamisítvány, reprodukció és eredeti között. Ilyen művészeti ág a festészet. Ezzel szemben az allografikus műalkotások, így például az irodalmi művek esetében a műalkotás és a műalkotás másolatai között nem tehető értelmes különbség: ha a jelek sora változatlan, a *Hamlet*, a *Hamlet* másolata és a *Hamlet* „reprodukciója” azonosak egymással, nincs értelme anyagi értelemben vett eredetiségről beszélni, a mű minden teljes szövegű példánya egyenértékű egymással.⁴ Csak a helyesírás (*spelling*) azonossága számít, lényegtelen viszont az írás vagy nyomtatás stílusa, a papír vagy a tinta minősége stb.⁵ Azaz Goodman szerint minden művészeti ág feltételez egy vele adekvát azonosítási- és látásmódot, és viszont.

Az allográf művek példányainak azonosságát illető állítás azonban csak akkor tartható fenn, ha valóban *művekről* beszélünk. Míg egy irodalmi mű betűhív másolata közmegegyezés szerint maga a mű, amit ennek megfelelően lehet használni, értelmezni, bemaagolni, meghatódni rajta stb., addig egy vényköteles gyógyszer receptjének betűhív másolata nem maga a vény, és nem használható fel a gyógyszer kiváltására: egy dokumentum másolata nem ugyanaz a dokumentum, hanem csak egy másik dokumentum. A Goodmanétól lényegileg eltérő intellektuális hagyományokhoz kapcsolódó szövegkritikus, G. Thomas Tanselle így tesz a Goodmanéra sokban emlékeztető különbséget művek és dokumentumok között, az előbbit a nyelv absztrakt közegében létező megfoghatatlan dologként, az utóbbit fizikai léttel és történettel bíró tárgyként értelmezve. Goodmannel szemben Tanselle számára a különbség nem művészeti ágak vagy szövegfajták, hanem a szövegek létmódjai, azaz olvasásmódjai között húzódik. A *Hamlet* egy mű, de a *Hamlet* egyes példányai dokumentumok.⁶ Ha a *Hamletet* mint irodalmat olvassuk, akkor az anyagi forma, amelyben a darab megjelenik, irreleváns – ezzel szemben ha történeti dokumentumként tanulmányozzuk, akkor a szöveg konkrét megjelenési formája lehet a kapocs, amely a szöveget egy történeti világba horgonyozza azáltal, hogy árulkodik annak keletkezési körülményeiről, befogadási, használati viszonyairól.

Tanselle dualizmusa, az, ahogyan a két látásmód alkalmazását egymástól ilyen világosan elválaszthatónak tartja, a kultúratudományok egy olyan felfogását tükrözi, amely mű és történeti kontextus, mű és háttér (szellem és anyag) elkülönítésén alapul. Nyilvánvaló, hogy számos olyan helyzet létezik, ahol ez a megkülönböztetés hasznos, sőt szükséges lehet. Irodalomórán, „műelemző” szemináriumokon célszerűbb a *Romlás virágait* ideális tárgynak tekinteni, mint belebonyolódni a könyv produkciója és reprodukciója kulturális felhangjainak taglalásába. Ám e sorok írójának sokakkal egyetértésben az a

⁴ A distinkció a hamisítás-lehetőségek eltérését is implikálja – pontosabban Goodman a különbségtételt éppen a hamisíthatóság kérdése köré rendezi. Nelson Goodman: *Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols*. Indianapolis/Cambridge: Hackett, 1976, 99–123. Lásd minderről Radnóti Sándor: „A tökéletes hamisítvány”, in: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest: Atlantisz, 1993, 387–388, illetve e tanulmánynak Radnóti *A hamisítás* című könyvének fejezeteként megjelent változatát.

⁵ Goodman, 115.

⁶ Tanselle: *The rationale of textual criticism*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1989, és ut: „Libraries, museums, and reading”, illetve „Textual criticism and deconstruction”, in: *Literature and artifacts*. Charlottesville: The Bibliographical Society of the University of Virginia, 1998, 3–23, illetve 213–235.

meggyőződése, hogy bármilyen hasznos is a szöveget kontextusától, illetve médiumától elválasztó dualizmus, bármennyire célszerű lehet a szöveg és médiuma, illetve kontextusa közötti összefüggést taktikus, pragmatikus megfontolásokból zárójelbe tenni, a jelentésképzés szigorúbb elvárásoknak is eleget tevő elmélete ugyanezt már nem teheti meg.

Az Újhistorizmusnak nevezett, elsősorban a reneszánsz stúdiumok terén eredményeket felmutató irodalomtudományi irányzat legfontosabb elméleti javaslata a mű és kontextus közötti határ átjárhatóvá tétele, megkérdőjelezése volt. Az újhistorista elemzések egyfelől a történeti valóságnak a jelentésképzésben játszott szerepével, másfelől az irodalmi jelentésnek a történeti valóság formálásában betöltött szerepével foglalkoznak.⁷ Ezt a meglátást oly módon szeretném kiterjeszteni, illetve bonyolítani, hogy a figyelmet az általában vett (általában politikaiként, illetve társadalmiként értett) kontextus részének tekintett kommunikációs médium felé fordítom. Az irodalmi mű médiuma az a materiális, történetileg meghatározott közeg, amelyen keresztül a (csak utólagos absztrakcióként létező) „mű” részt vesz a történelmi világban. Az pedig, hogy a mű csak valamely médiumban létezhet, de-mediatizálva nem, egyúttal azt is jelenti, hogy mindig csak valamely történetileg specifikus világba ágyazottan, azzal folytatólagosan képzelhető el. A szöveg és a kontextus a médiumon keresztül érintkezik egymással, és mivel a szöveg nem létezhet médiumán kívül, ezért a médiumban mutatkozik meg (szinte allegorikus tisztasággal) a szöveg elválaszthatatlansága mindenkor történeti kontextusától. Ami nem jelenti azt, hogy a szövegek rendelkeznének egy adekvát, elsődleges anyagi formával, amely más formákhoz képest valamilyen elsőbbséget élvezne: azt viszont igen, hogy a médium változásai és a hatástörténet szoros kapcsolatban állnak egymással.

A médium konkrét vonásai iránti érzékenység általában véve a szöveg és az olvasás történetiségére, társadalmi, politikai, kulturális meghatározottságaira irányuló érdeklődés egy formája. A kérdés most már az: milyen történelmet produkál, milyen interpretatív belátásokat eredményez egy adott médiumelmélet?

(*Médiumok és olvasásmódok*) A könyvek és újságok radikális „újraformázása” (a mikrofilmre való „áttétel” jelentő „reformatting” kifejezés a könyvtárosok zsargonjának része), az eredetiek mikrofilmmel történő *helyettesítése* mára lekerült a napirendről, nem utolsósorban a technológiai furortól hajtott nagy könyvmészárlás nem kevésbé szenvedélyes kritikusaiknak, így például a több esszében és egy könyvben is megszólaló Nicholson Bakernek köszönhetően. És kiderült közben az is, hogy a savaktól mardosott könyvek halálhírét erősen eltúlozták. Viszont a szövegek médiumváltása körüli, különböző formában folyton megújuló perpatvar (legújában a Google nagy könyvdigitalizálási projektje borzolta fel a kedélyeket) nem csak ahhoz járult hozzá, hogy a könyvtárosok újragondolják a gondjaikra bízott állományok természetét, de ahhoz is, hogy az irodalmárok és történészek komolyabban vegyék a könyv- és olvasástörténetnek a szöveg materialitására szóló belátásait, és túllépjenek Ong atya irodalmi berkekben igen népszerű, szóbeliség és írásbeliség oppozícióján alapuló médiumelméletén.⁸

Ong és az általa közvetített információ-, illetve kommunikációtörténeti hagyomány megszabású, episztemikus törésekben, illetve átmenetekben gondolkodik. Az oralitást

⁷ Lásd erről magyarul: a *Helikon* 44. (1998) évfolyamának „Újhistorizmus”-számát, szerk. Szőnyi György Endre és Kiss Attila; továbbá Kiss Gábor Zoltán „Az újhistorizmus etikája” című cikkét in: *Irodalom, nyelv, kultúra* (Sensus füzetek 1, szerk. Kálmán C. György, Krommer Balázs, Orbán Jolán) Pécs: Jelenkor, 1998, 133–158.

⁸ Walter J. Ong legismertebb könyve a munkássága eredményeit összegző *Orality and literacy: the technologizing of the word*. Methuen, London and New York, 1982. Magyarul részletek a Nyíri J. Kristóf és Szécsi Gábor szerkesztette *Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig* című kötetben.

jellemző gondolkodásmódról az írásbeliségre történő átmenet elemzése és az elektronikus médiumok világának a „másodlagos szóbeliség kora”-ként való leírása spengleri ívelésű kultúraelméletet eredményez. Ez az oka annak, hogy miközben Ong oralitáskonceptiója erősen támaszkodik Milman Parrynak és Albert Lordnak az orális költészetre vonatkozó vizsgálataira, gondolkodása nem hatott igazán megtermékenyítőleg az irodalomtudományra, illetve irodalomtörténet-írássra. Médiumelmélete olyan léptéket alkalmazott, amely az irodalom (különösen a modern, nyomtatásban forgalomban lévő irodalom) mezején belüli különbségek, egyes írott szövegfajták, történeti pillanatok stb. jellegzetességeinek megragadásához kevés segítséggel szolgált. Ong a filozófusok médiumteoretikusa maradt: irodalmár alkalmazói többnyire Ong meglátásainak újramondására, illetve e meglátások érvényességének konkrét szövegek vagy szerzők példáján történő igazolására szorítkoznak.

Ong szempontjából teljesen mindegy, hogy Shakespeare 116. szonettjét az 1609-ben megjelent első kvartókiadás eredeti példányából, annak facsimiléjéből, mikrofilmre vitt változatából, egy kritikai kiadásból, Shakespeare verseinek modernizált helyesírású puhafedélű kiadásából, egy iskolai antológiából, esküvői meghívó hátlapjáról, online hozzáférhető html kódolású fájlból vagy az eredetiről, illetve annak mikrofilmjéről készült, előfizetők által hozzáférhető elektronikus adatbázisban tárolt képfájlból olvassuk. Ong írásbeliség/szóbeliség paradigmája nem teszi lehetővé, hogy különbséget tegyünk az írott szöveg különböző megjelenési formái között, s még kevésbé a különböző szövegmédiumok által implikált, azok által támogatott olvasásmódok között.

Pedig a kézzel, mechanikailag vagy elektronikusan sokszorosított, illetve forgalmazott szövegeknek, és így a kora újkorban keletkezett irodalmi műveknek is számtalan, egymástól szembeötlően eltérő alakja lehetséges. Shakespeare korának könyveit még fa-mentes papírra nyomták, ezért lapjaik kevésbé sárgulnak, mint, mondjuk, Dickens vagy akár Thomas Mann korai kiadásainak papírja, arról nem is szólva, hogy nem törnek, nem mállanak, és általában sokkal jobban bírják a gyűrődést, mint egy 1965-ben megjelent papírfedélű zsebkönyv. Ezt azonban keveseknek van módjuk a gyakorlatban is megtapasztalni: Shakespeare kortársait csak ritkán, Shakespeare-t magát pedig (a könyvek piaci értéke miatt) a legkritikább esetben forgatja bárki „eredetiben”. De akár ilyen, bibliográfiai értelemben „eredeti” példányból, akár valamilyen újabb szövegből olvassuk, az irodalmi művel mindig valamilyen anyagi forma közvetítésével, valamilyen mediáción keresztül találkozunk. Ez a közeg, amelyben a szöveg megjelenik, nem pusztán a szövegnek ad anyagi formát, hanem ezáltal a szövegérzékelés, azaz az olvasás formájaként is működik. Marshall McLuhant követve úgy is fogalmazhatunk, hogy ha a médiumok az emberi érzékek kiterjesztései, és az érzékelési formák alapvetően meghatározzák az emberi kogníció szerkezetét, akkor az érzékek kiterjesztéseiként felfogott médiumok szintén hatással vannak a gondolkodásra.⁹

A továbbiakban úgy próbálok a kritikai gondolkodás és a szöveghez való hozzáférés

⁹ Marshall McLuhan: *Understanding media: the extensions of man*. New York: McGraw-Hill, 1964, különösen 19–35. A médiumelméletnek a kommunikációs médiumokra szűkített felfogása következtében gyakran megfeledezzünk róla, hogy az ember kiterjesztéseiről gondolkodó McLuhan számára a vasút és a villanyvilágítás éppúgy médium, mint a televízió. Magyarul McLuhantól lásd: *A Gutenberg-galaxis: a tipográfiai ember létrejötte*, ford. Kristó Nagy István, utószó Bencsik Vilmos. Budapest: Trezor, 2001, továbbá a *Vége a Gutenberg-galaxisnak?* című kompilációt (vál., szerk., a bevezetőt és az összekötő szöveget írta Halász László), Budapest: Gondolat, 1985. Az *Understanding media* alapkonceptiójának jó (bár a szerzők célkitűzésének megfelelően szöveg-, illetve szűken kommunikációcentrikus) rekonstrukciója magyarul Bednancs Gábor–Bengi László: „In rebus mediorum: amikor az írástudó McLuhant olvas”, in: Kulcsár Szabó Ernő–Szirák Péter (szerk): *Történelem, kultúra, medialitás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003, 174–190.

formái közötti összefüggésekről beszélni, hogy közben igyekszem nem belekeveredni a Gutenberg-, McLuhan-, Turing-, Internet- stb. galaxisokról szóló korszakelméletekbe.¹⁰ A könyv- és olvasástörténet gyakorlatában megszokott módon konkrét, lokalizált, történeti kontextusokban vizsgált olvasásmódokról szeretnék beszélni, nem pedig galaktikus birodalmakról, korszakokról, kulturális monászokról.

(Az *értelmezés formái*) Vannak, akik John Locke munkásságát a tipográfiai formában megjelenő írásbeliség által a gondolkodásra gyakorolt befolyás legkézenfekvőbb példájának tekintik. Az emberi értelemnek az írás-olvasás színtereként, textualizált eszmék mechanikus lenyomataként, tipografikus impressziókként való megjelenítése kétségkívül szuggesztív kapcsolatot sugall a kommunikációs médiumok és a gondolkodás között – a kapcsolat azonban elég kevésbé specifikus, mondhatni: majdhogynem Ongra emlékeztetően általános.¹¹

Am éppen Locke az, aki egy kevésbé ismert helyen roppant tanulságos észrevételekkel szolgál a szöveg megjelenésének a gondolkodásra gyakorolt hatásáról. Pál apostol leveleihez készített parafrázisát és értelmező kommentárját Locke a levelek által támasztott hermeneutikai kérdésekről szóló esszéjével vezeti be.¹² Az értelmezés nehézségeit számba véve megemlíti itt a levelek eredeti kommunikációs közegéből való kiszakíttóságát: azt, hogy nem ismerjük az alkalmat, amelyből íródtak, az eredeti üzeneteket, amelyekre Pál válaszol. Beszél az újszövetségi görögben tapasztalható héber és arámi interferenciákról, illetve Pál cikázó gondolatmenetéről is, külön kitérve a személyes névmás jelöltjének mozgására: „[Pál] az 'én' névmás alatt néha saját magát érti, néha bármely keresztyént, néha egy zsidót, néha bármely embert stb. Ha ennyiféle jelentése van annak, ahogy egyes szám első személyben magáról szól, akkor a többes szám első személyű névmás használata még szélesebb skálán mozog...”¹³

Az olvasási nehézségek efféle belső okait Locke megkülönbözteti két, egymással szorosan összefüggő külső októl. A szöveg igaz értelmét (vagyis Locke szerint azt, amit Pál az első évszázad közepe táján valójában mondani akart) eltorzíthatják az olvasóknak a szövegre kényszerített, a szövegbe vetített vélekedéseit.¹⁴ A szöveget az attól idegen elvá-

¹⁰ Lásd különösen Manuel Castells: *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press, 2001, illetve Castells *Information age-trilógiáját: The rise of the network society, The power of identity és End of millennium*, Oxford: Blackwell, 1996–1998.

¹¹ Demeter Tamás: „Locke és az eszmék tipográfiája”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1997, 787–803. Demeter Tamás cikke a tipográfiának a filozófiai metaforikára és ezen keresztül a filozófia fő kérdésirányaira gyakorolt hatásáról szól. Demeter gondolatmenete kapcsán felmerül azonban néhány kérdés: vajon miért éppen a 17. század második felében hagyott a tipográfia ilyen látható nyomot egy filozófus metaforáin? A könyvnyomtatás technológiája ekkor már aligha nevezhető forradalmi újdonságnak: a kérdés tehát az, hogy milyen, a könyvnyomtatásban beállott változás gyakorolt hatást Locke-ra? És hasonlóképpen: ha a tipográfia valóban meghatározta a filozófusok eszméit, úgy vajon a tipográfiai univerzum milyen belső sokfélesége magyarázza a Locke és kortársai episztemológiája közötti, esetenként nem elhanyagolható különbséget? Miért éppen Locke-ra gyakorolt ilyen hatást a tipográfia?

¹² „An essay for the understanding of St. Paul's epistles, by consulting St. Paul himself”, in: John Locke: *Writings on religion*, szerk. Victor Nuovo. Clarendon Press, Oxford, 2002, 51–65. Az eredeti könyv, amelynek az esszé a bevezetőjét képezi: *A paraphrase and notes on the epistles of St. Paul ... To which is prefix'd, An essay for the understanding of St. Paul's epistles, by consulting St. Paul himself*. London, 1707. Elektronikus formában: Eighteenth Century Collections Online. Gale Group. <http://galenet.galegroup.com/servlet/ECCO>. Gale Document Number: CW417997701. (Letöltve: 2005. június 17.)

¹³ *Writings on religion*, 51–53. ; *A paraphrase and notes*, v-vi.

¹⁴ 56–57.; x-xi.

rásokhoz igazító olvasást Locke szerint nagyban elősegíti a másik külső tényező: a bibliai szöveg sajátos megjelenítési módja.

A 16. században terjedt el a szokás, hogy a Biblia szövegét az egyes helyekre való utalás megkönnyítése érdekében nemcsak részekre (fejezetekre), hanem azokon belül versekre is tagolták. Az eleinte csak a margón megjelenő, a szöveg folytonosságát nem megszakító számolás hamarosan a bibliai szövegek tördelésének megváltoztatásához vezetett: a 16. század végétől a 20. századig általános volt a Biblia minden egyes versének külön bekezdésként nyomtatása. Locke szerint a részekre és versekre osztás egyet jelent a szöveg „felvagdolásával”: „abban a formában, ahogy ma szokták őket nyomtatni, [Pál levelei] olyan töredezett és elaprózott képet nyújtanak, hogy nem csak a köznép véli az egyes verseket különálló aforizmáknak, de még a tanultabb emberek számára is elvész a koherencia ereje és a belőle sugárzó világosság.” Locke szerint a szöveg versekre bontásával megbomlik az érvelés íve, Pál apostol szövegei bárki által kontextusukból könnyen kiragadható és tetszés szerint kicsavarható gondolatokká válnak, amelyeket így a legkülönbözőbb vélekedések alátámasztására lehet felhasználni. Értelmünk olyan gyenge, mondja Locke, hogy szükségére van az érvelés egységét (és így „a szerző valódi értelmét”) megmutatni képes minden segédeszközre, ugyanis „ha a szem minduntalan magukban álló mondatokba ütközik, amelyek különállásuk és elválasztottságuk okán megannyi önálló töredéknek tűnnek, akkor az elmének nem egykönnyen sikerülhet, hogy egy összefüggő érvekből álló egységes gondolatmenetet befogadjon és emlékezetében rögzítsen”. A darabokban való olvasás viszont nem csak megnehezíti a megértést, de ugyanakkor megkönnyíti a szöveg szektás, pártos olvasatok általi kisajátítását is: éppen ezért – Locke szerint – ha a Bibliát végre úgy nyomtatnák, ahogy valójában kellene, összefüggő gondolatmenetek formájában, akkor ez ellen sokan hördülnének fel egyszerre, veszedelmes újítást emlegetve, mert meg lennének fosztva álláspontjuk védelmét szolgáló „egész tűzértségüktől”.¹⁵

A páli levelek epigrammatikus olvasásának hatásairól gondolkodó Locke nem általában az írás vagy a nyomtatás médiumát használja érvelését támogató metaforaként, hanem egy konkrét szöveg konkrét szöveg megjelenítési módjának konkrét interpretációs, illetve politikai hatásaira hívja fel a figyelmet, amikor a szöveget dezintegráló tipográfia és az appropriatív interpretáció közötti kapcsolatról beszél. Hermeneutikája az eredeti szerző eredeti szándékainak, eredeti mondandójának rekonstrukciójára irányul, de a szöveg elrendezése, anyagi megjelenési módja és az ez által lehetővé tett interpretációs eljárások kapcsolatát illető megfontolásai akkor sem érdektelenek számunkra, ha előfeltevéseink eltérnek az övétől. A szöveg elrendezése, megjelenésének formája egyúttal az értelmezési lehetőségeknek is formát ad, sőt bizonyos értelemben ez az anyagi forma maga lesz az értelmezői szemléletet, az értelmezés lehetőségeit, az értelmezői játéktér kereteit nagy mértékben meghatározó, de konkrét értelmezéseket természetesen elő nem író forma – vagy másképpen: az a bizonyos, a belátást lehetővé tévő vakfolt.¹⁶

(*Olvasatok és olvasnivalók*) A huszadik századi irodalomkritika és irodalomelmélet történetét sokféleképpen megírták, hol az ész kissé kacskaringós diadalmeneteként, hol értelmezői trükkök barkácsboltjaként, hol kultúra-, vagy esetleg paradigmaváltások soraként. Érdekes történetet eredményezhet az is, ha az értelmezői tevékenység anyagi kereteit – Locke példáját követve – e tevékenység formaadó lehetőségfeltételeiként értelmezzük, azaz a kritikusok anyagi körülményeinek és a gondolkodás intézményeinek történetét

¹⁵ 53–55.; vii–x.

¹⁶ Locke szövegére D. F. Mackenzie előadásszövege hívta fel a figyelmet: *Bibliography and the Sociology of Texts* (The Panizzi lectures, 1985). London: The British Library, 1986, 46–47.

nem a kötelező doxográfiai beszámolót kiegészítő, az eszmék világához merőben esetlegesen, külső burokként illeszkedő tárgynak tekintjük, hanem (Bourdieu kultúraszociológiáját ebben a tág értelemben mintául véve) a kritikusok választásait, cselekvési mintáit, érdeklődését meghatározó, az eszmetörténeti változások megértését nagyban elősegítő keretként.¹⁷ Az angol reneszánsz irodalom tanulmányozását az utóbbi néhány évtizedben meghatározó „irányzatok” jellegzetes értelmezési eljárásait így megvizsgálhatjuk például abból a szempontból, hogy ezek miként függenek össze az irányzat jellemző kutatási, szöveghasználati módjával.¹⁸

Az anglistikában szokásossá vált módon kezdhethénk történetünket az Új Kritikával. Az Új Kritika *close readingre* és a szövegek értelmezését a történeti kontextus, a szerzői intenció és az olvasóra tett hatás vizsgálatától való elválasztásra alapozó interpretációs gyakorlatának futótűzként való elterjedése az Egyesült Államokban a második világháború után egyebek mellett annak volt köszönhető, hogy a leszerelő katonák – a reintegrációjukat, illetve munkanélküliségük elkerülését célzó törvéncsomag keretében – továbbtanulhattak. A világháború és a koreai háború veteránjai közül összesen több mint tízmillióan vettek részt a „GI Bill of Rights” adta lehetőséggel elve felső- vagy szakoktatásban. Az oktatásba áramló tömeg és az újonnan alakult, egyre könyvtári adottságokkal rendelkező kis főiskolák új helyzet elé állították az egyetemi stúdiumok egyik sarkkövének tekintett, valamilyen formában mindenki számára kötelező irodalomórák oktatóit. Ilyen viszonyok között nem lehetett a 19. század végén a Johns Hopkins Egyetemen és nyomában a többi nagy amerikai kutatóegyetemen meghonosított német kutatószemináriumi modellt alkalmazni. A kontextusából kiemelt szöveg struktúráira koncentrááló elemzési technika szinte kínálta magát a pusztán egyetemi szöveggyűjteményekkel,

¹⁷ Rortynak a filozófiatörténet-írás tipológiáját és kritikáját nyújtó vázlata jól alkalmazható (persze mutatis mutandis) a kritikátörténetírás problémakörére is: „The historiography of philosophy: four genres”, in: Richard Rorty, J. B. Schneewind és Quentin Skinner (szerk): *Philosophy in history: essays on the historiography of philosophy*. Cambridge: Cambridge UP, 1984, 49–76. (Magyarul: „A filozófiatörténetírás négy fajtája”, ford. Fehér M. István, *Magyar Filozófiai Szemle*, XXX, 1986/3–4, 495–519.) Az irodalomkritika és irodalomelmélet történeti általában doxográfiai jellegűek. A Rorty által szellemtörténetinek nevezett változat ritkább, kontextuális rekonstrukcióval pedig csak ritkán találkozunk. Ezért is különösen fontos számunkra Dávidházi Péter kritikátörténeti munkássága, aki René Wellek iránti minden tisztelete ellenére lassan mesterétől merőben eltérő irányba fordult.

¹⁸ Az alábbi, bevallottan sematikus kritikátörténeti áttekintést részletesebb kidolgozásban lásd András Kiséry: „The critical media of early modern texts”, *European Journal of English Studies*, 4/2 (2000) 125–139. Ong idézett könyvének utolsó, 7. fejezetében (156–179) felvázol egy ilyen történetet: ám az ő fókusz az oralitás/írásbeliség törésvonalra fókuszál, és megfigyelései az ennek megfelelő általánosságok szintjén maradnak. Csak nagyon absztrakt értelemben mondható például, hogy az Új Kritika más irányzatoknál erősebben koncentrált volna az írott szövegre. Akár az ilyen diskussziókban madárijesztökként használt 19. századi „pozitivisták” filológusok, akár a különböző historizmusok gyakorlatát vetjük össze az Új Kritikusokéval, nem világos, mennyivel kevésbé szövegközpontúak az előbbieké az utóbbinál – kivéve természetesen Ong bináris opozícióba rendezett gondolkodási struktúráinak értelmében, de ennek a belátásnak számomra vajmi kevés értelme van. A romantikusok valóban magasra értékelték az oralitást, de ez saját tényleges, könyvalapú irodalmi gyakorlatukkal kontrasztban értelmezhető. A romantikus költészet gyakorlata aligha írható le orálisként, legfeljebb orálisnak képzelt struktúráknak a 19. század eleji könyvnyomatás és folyóiratkultúra jellegzetes közegében történő imitációjaként. A kérdés tehát nem az, hogy az írásbeliség vagy a szóbeliség, hanem hogy az írásbeliség mely formája hagyta rajta a nyomát valamely írásmódon, illetve hogy ebbe milyen módon szűrődik be a szóbeliségnek milyen formája. Bár nagyobb léptékű kultúratisztopológiaként kétségkívül tanulságos, az Ong írásbeliség-szóbeliség ellentéteire épülő irodalom- vagy kritikátörténetből csak a történelem hiányozna.

illetve olcsó zsebkönyvkiadásokkal felfegyverzett hallgatóság oktatására. Az egyetemi irodalomoktatást a nagyközönségnek szóló irodalomkritikai beszéddel összekapcsoló, és ha az általa közvetített értékek szempontjából nem is, de ebben az értelemben mégis demokratikusnak nevezhető új kritikai gyakorlat arra az előfeltevésre alapult, hogy a kritika dolga a történelem iránt kevésbé érdeklődő, a klasszikusokkal és a kortársakkal egyaránt olcsó zsebkönyvkiadásban található modern olvasóközönség irodalomértésének fejlesztése. A két világháború között megszületett puhafedelű zsebkönyvpiac termelte ki azt az irodalomfelfogást, amely az Új Kritikának nevezett antiprofesszionista gyakorlatot eredményezte.

Cleanth Brooks a *Well-wrought Urn* című esszéfüzérében¹⁹ az angol költészet különböző korszakaiból választott remekműveket elemez, Shakespeare-től Yeatsig. Esszéi a versek időrendjében sorakoznak, de akár ABC-rendben is állhatnának, a történeti időnek ugyanis semmi szerepe nincs az olvasatokban, a szövegek maguk pedig egy szöveggyűjtemény homogenizált megjelenésű darabjai. Hogy az elemzett Shakespeare-sorok egy drámából származnak, amelynek sajátos előadási módja, közönsége, megírásának politikai kontextusa meghatározhatta az itt kiemelt, eleve nem olvasásra, hanem színpadra szánt sorok értelmezési lehetőségeit, vagy az a tény, hogy John Donne költeménye egy szűk társaságban, kézirat formájában való használatra volt szánva, nem befolyásolják Brooks értelmezéseit. Olvasatának tárgyai a modern olvasó előtt megjelenő, modernizált helyesírású, dekontextualizált, az esztétikum modern terébe projektált szövegek.

Bár az angolszász világban mindmáig az Új Kritika *close reading*-je az irodalomoktatás koinéja, a hatvanas évektől más kritikai irányzatok is megjelentek a színen. Szemben az Új Kritikával, a különféle strukturalizmusokra és posztstrukturalizmusokra egyként jellemző volt a fokozódó professzionizmus, és (szemben az Új Kritika meglehetősen alulteoretizált diskurzusával) az interpretációs és tanítási gyakorlat alapjául szolgáló formalizált és továbbadható irodalomelméleti tudásanyag kodifikálása. Szövegkezelésük ugyanakkor nem különbözött jelentősen az Új Kritikától. Jakobson és Riffaterre, de Man és Bloom, Barbara Johnson és Gayatri Spivak, bár különböző módokon, de egyaránt és mindannyian remekül elboldogulnak a legolcsóbb zsebkönyvkiadással, a tanításban csakúgy, mint a kutatómunkának számító publikációk írásakor. Nem arról van szó, hogy kifejezetten az olcsó zsebkönyvkiadásra lenne szükségük, hanem arról, hogy mindegy, milyen kiadást használnak: a szöveget dematerializált jelsorrá absztrahálják.²⁰ Ebből az absztrakcióból származnak az „elméletnek” nevezett műfaj nagy belátásai, és ez jelenti annak legnagyobb korlátját is.

Stanley Fish 1975 körül állítólag úgy nyilatkozott, hogy ahhoz, amit ő csinál, nincs szüksége könyvtárra.²¹ Ez a könyvtartalanság, archívtartalanság jelenti a teória egyik legnagyobb vonzerejét, ez adja földrajzi, kulturális, diszciplináris mobilitását és mobilizálhatóságát. A hetvenes-nyolcvanas-kilencvenes évek teóriadömpingjének a piacot, a terjesztést, a hozzáférhetőséget illető jelentőségét csak mostanában kezdjük megérteni.

¹⁹ *The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry*. New York: Harcourt, Brace and Co., 1947. A kritikátörténet számára Brooks gyakran tölti be a az Új Kritika színekdochikus kulcsfigurájának szerepét: ezért esett választásom az ő könyvére.

²⁰ Félreértések elkerülése végett itt tisztáznunk kell, hogy de Man beszél ugyan a szöveg (pontosabban a betű) „prózai materialításáról”, de az ittenitől annyira eltérő értelemben, hogy gondolatmenete nem is érintkezik az enyémmel. Lásd Paul de Man: *Aesthetic Ideology*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, 90, vö. Rodolphe Gasché: *The Wild Card of Reading: On Paul de Man*. Cambridge, MA and London: Harvard UP, 1998, 66-83.

²¹ Jerome J. McGann: „Radiant Textuality” (1995), <http://jefferson.village.virginia.edu/public/jjm2f/radiant.html> (letöltve: 2005. június 18.)

Az angolszász világ irodalomtudományát a 21. század első éveiben a hanyatló szakmai könyvkiadás fölötti gyászhangulat ülte meg. A nagy kiadók rohamosan csökkentik a kiadott irodalomtudományi munkák számát. Az ok: a csökkenő kereslet miatt már nem éri meg kiadni őket. Az irodalomtudósok és modern filológusok nagy észak-amerikai szakmai szervezete, az MLA 2003-as kongresszusán nemcsak külön fórum foglalkozott a könyvkiadás helyzetével, de az ott elhangzott hozzászólások egybegyűjtve megjelentek a társaság *Profession* című éves kiadványában is. Az egyik hozzászóló szerint egyebek mellett arról van szó, hogy az irodalomtudósok által termelt szövegek olyan szofisztikált, olyan részletgazdag és ennek következtében olyan korlátozott érvényességigényű olvasatokat tartalmaznak, amelyekre – azok minden kifinomultsága ellenére – maguk az irodalomtudósok is sajnálják a pénzt. Ha veszünk valamit, akkor elsősorban olyasmit, amit a szövegek vagy kulturális objektumok egy viszonylag széles tartományára tudunk *alkalmazni*. Ezért voltak olyan kelendők az úgynevezett „elmélet” vagy „irodalomelmélet” műfajába tartozó könyvek – már amíg azok voltak.²² A teoretikus beszéd absztrakt szövegfeldolgoása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megnyilatkozásai viszonylag széles körű alkalmazhatóságot ígérő, és ezért szélesebb körben érdeklődésre és vásárlóerőre számot tartó belátásokat eredményezzenek. Ma az irodalmárok történelemtudományokat, valamint szociológusok, esztétikustörténészek és esetleg egyes filozófusok munkáit vásárolják, irodalomtudományos munkákat csak a közvetlen szakterületükről.

A teória diadalmas korszakának mára nagyjából vége. Az irodalomtudomány történeti/kulturális fordulata a szöveg másfajta medializációjából kiindulva, másfajta célkitűzésekkel operálva egy olyan irodalomtörténeti beszédmódot eredményez, amely elődeinél sokkal nagyobb figyelmet fordít a tárgyalt irodalmi megnyilatkozások történeti-kulturális kontextusára.

A fordulat a nyolcvanas évek elején a kortárs kultúra vizsgálatának közegében és a reneszánsz stúdiumok terén indult meg, egymással párhuzamosan: az előbbi területen a „cultural studies” néven emlegetett transzdiszciplináris képződmény, a kora újkor irodalmának vizsgálatában pedig az Újhistorizmus jelentette a könyvtárba, a kultúra emlékeinek archívumaiba való visszatérés ideológiáját. Sokféle előadásban sokszor hallottuk már az Újhistorizmus Foucault-tól és Geertz-től eredő genealógiáját:²³ Locke-tól eredeztetett érvelésem szerint azonban Greenblatt és kollégái munkáját nem csak az eszmék, de az eléjük kerülő szövegek formái is meghatározták.

Kanyargós gondolatmenetünkbe itt lép be újra a mikrofilm transzparens médiuma. A könyvtári állományok mikrofilmezésének a 19–20. századi periodikumokon kívül más célpontja is akadt, és ez a projekt mára többé-kevésbé be is fejeződött. A *Régi Magyar Könyvtár*, illetve a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című bibliográfiai kézikönyvek angol megfelelője, a Pollard és Redgrave által jegyzett *English Short Title Catalogue* (STC)

²² Judith Ryan: „Publishing and purchasing: the great paradigm shift”, *Profession*, 2004, 7–13, a 9. oldalon.

²³ A Szőnyi és Kiss által szerkesztett *Helikon*-szám mellett lásd még Jean E. Howard: „The New Historicism in Renaissance Studies”, *English Literary Renaissance*, 16 (1986), 13–43, Joel Fineman: „The History of the Anecdote”, in: Aram Veaser (szerk), *New Historicism*, Routledge, New York, 1989, 49–76. és Steven Mullaney: „After the new historicism”, in: *Alternative Shakespeares*, Vol. 2. (szerk. Terence Hawkes), London és New York: Routledge, 1996. Részben épp az efféle, az újhistorizmust kanonizáló és formalizáló elméleti kísérletekre adott válasz Stephen Greenblattnak és Catherine Gallaghernek az Újhistorizmus gyakorlatát végiggondoló közös munkája, a *Practicing New Historicism* (Chicago: University of Chicago Press, 2000), amely az „irányzat” pluralitását és programnéküliségét is hangsúlyozza; lásd különösen az 1–74. oldalakat, amelyek egyúttal a ma hozzáférhető legjobb (és legolvashatóbb) bevezetést is nyújtják az Újhistorizmushoz.

1640-ig tartalmazza az összes ismert, a későbbi Egyesült Királyság területén vagy a világon bárhol angol nyelven megjelent könyv rövid leírását.²⁴ A bibliográfia elkészülte után, 1938-ban a University Microfilms International nevű cég nekifogott, hogy az amerikai kutatókönyvtárak piaca számára elkészítse a katalógusban szereplő valamennyi nyomtatvány mikrofilmjét, beleértve ebbe természetesen az összes külön tételként szereplő kiadást, utánnyomást és variánst is. A több tízezer kiadványt megőrkítő, sok száz mikrofilmtekercsből álló sorozat 1988-ban lett közel teljesnek mondható, bár a kilencvenes évektől újra adnak hozzá tételeket, elsősorban olyan kiadványokról, amelyeknek addig mikrofilmzés céljára egyetlen példánya sem volt hozzáférhető.

Az UMI mikrofilm-sorozata csak a részletes indexekkel együtt használható. Az *STC*-vel szemben a tételek nem szerzői betűrendben, hanem a mikrofilmzés helyszíneinek és előrehaladásának véletlen logikája szerint vannak elrendezve. Azaz mondjuk Spenser munkái nem egy mikrofilmtekercsen találhatók meg, hanem sok különböző tekercsen, mindegyik tekercsen sok egyéb nyomtatvány társaságában – hiszen egy tekercsre sok ezer oldal anyaga fér el, ezért nem egy, hanem gyakran több tucat könyv és pamflet található egymás mellett. Formáját tekintve a mikrofilm archaikus információhordozó: a lapozható kódex-formával szemben a tekercs hátránya, hogy a tekercs egy adott helyére csak az összes megelőző „oldal” keresztül juthatunk el: nem lehet a 123. kockát az előtte lévő 122 kikerülésével megnézni. A könyvvel ellentétben a tekercs nem lehet a közepén felütni. Végig kell pörgetni, és azt, hogy ott vagyunk-e már, ahová készültünk, csak úgy tudhatjuk meg, ha időnként megállítjuk a képernyőn villódzó kockákat, és megnézzük. És akkor valami egészen mást látunk, mint amire számítottunk.

Az angol reneszánsz irodalom kutatói így a régi könyvek mikrofilmjeinek tanulmányozása közben a „nem-irodalmi” könyvek tengerén kényszerültek keresztülgázolni. A könyvtárban a régi nyomtatványokat kikeressük a katalógusból, kiírjuk, kihozzák, megnézzük, majd visszaküldjük őket, anélkül, hogy akár a leghalványabb fogalmunk lenne arról, milyen könyvek vannak még a gyűjteményben. A mikrofilm olvasója ezzel szemben akarva-akaratlanul szembesül a fennmaradt szövegvilág sokféleségével, a kánonból kihullott, sőt az irodalmiságnak a közelébe sem igyekvő könyvek: herbáriumok, prédikációk, szörnyszülöttekről hírt adó rölapok, anatómiai kézikönyvek, útirajzok, kalendáriumok, tankönyvek, balladák és történelemkönyvek sokaságával, amelyek között egyszerre fény derül az irodalom és nem-irodalom közötti határ bizonytalanságára. A szövegekből a mindennapi és a nem mindennapi élet részét képező, ám mára egyaránt csodálkozást kiváltó tevékenységek, tudásformák, meggyőződések rajzolódnak ki. Az irodalom olvasása során ezek eddig pusztán mint magyarázatra szoruló korabeli obskuritások, maguk a nem-irodalmi szövegfajták pedig csak mint az irodalmi szöveg értelmezési nehézségeinek feloldására felhasználható források jelentkeztek: a hirtelen kitárgult szövegvilág olvasója számára viszont antropológusi olvasást igénylő, gazdag és bonyolult kulturális szövevényt jelentenek, amely önmagáért is figyelemre érdemes, és amelynek ismerete az irodalomnak nem önmagában, hanem a keletkezése és egykori felhasználása kulturális közegében való megértésének ígéretét hordozza.

A mikrofilm-olvasó berendezés szürkésen világító képernyője előtt ülve a kora újkori kultúra egésze egyetlen összefüggő szövegmezőként jelent meg, amelyből immár nem emelkedett ki az irodalmiság kitüntetetten kezelt halmaza.²⁵ A hirtelen kitárgult kulturális

²⁴ A. W. Pollard and G. R. Redgrave: *A Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, & Ireland and of English Books Printed Abroad, 1475-1640*. Second edition, Revised and Enlarged. Begun by W. A. Jackson and F. S. Ferguson; completed by Katharine F. Pantzer. London: The Bibliographical Society, 1976. Az első kiadás 1926-ban jelent meg.

²⁵ Lásd erről (a mikrofilm említése nélkül, de a dekonstrukciós kritika irodalmiság-orientáltságára kitérve) Greenblatt és Gallagher, i. m., 9–17.

kontextus gazdagsága láttán egyszerre úgy tűnt, „maga az irodalom” nem egyéb, mint az az erő, amely ezt a miénkhez képest idegen kultúrát a kortársak számára mozgásba hozta és esetenként problematizálta. A kora újkori szövegektől bennünket elválasztó kulturális távolságot már nem úgy értettük, hogy a kor kultúrája egyszerűen az az idegen anyag lenne, amelynek idegenségétől a tudós magyarázatok segítségével az irodalmat valamiképpen meg kellene tisztítani, hogy így eljuthassunk „magához az irodalomhoz”. E korábbi felfogással szemben kezdtük inkább úgy vélni, hogy az elmúlt korok irodalmi mindeme számunkra idegenszerű szokásokból, tudásokból és formákból építkeztek, hogy az irodalom nem csak a nyelv, de a kultúra adott állapotát is retorikai nyomás alá helyezi, és hogy ezért az irodalom értelmezése ezeknek az értelmezését is jelenti.²⁶ Nem megszabadulni kell tehát a kulturális távolság nyomaitól, mondták az újhistoristák, hanem teljes idegenségükben bevonni őket az olvasásba.

Az újhistorista értelmezőknek gyakran vetették szemére, hogy véletlenszerűnek tűnő, egymástól távolinak látszó, különböző diskurzustartományokból származó szövegdarabok összeszikráztatásából csiholnak ki a vakszerencse szülötteinek tűnő belátásokat. Az újhistorista anekdota, az irodalmi mű valamely aspektusának megvilágítására, kiemelésére felhasznált, bizarrnak tűnő, számunkra idegen gondolkodásformákat megmutató történetdarab nem feltétlenül véletlenül kerül az értelmező keze közé, hogy aztán az irodalmi szöveget önmagához lényegítve megvilágítsa: de a jól sikerült újhistorista esszé gyakran mégis mintha ilyen talált tárgyak megtisztításával foglalkozna. Az UMI mikrofilmgyűjtemény (amely kb. az 1960-as évek végétől tartalmazott már annyi anyagot, hogy megbízható forrásként lehetett használni) a véletlenül rájuk bukkanó, filmcsévéelő kutatóra váró szövegek tárháza.

Az „irodalom kívüli” tudásanyag hirtelen bezúdulása az irodalomba nem lett volna lehetséges a UMI STC mikrofilmek nélkül. A mikrofilm nemcsak a véletlenszerű felfedezések terepe: a minden nyomtatványt magába foglaló gyűjtemény már szerkezete által felszámolja az irodalom és nem irodalom közötti határt – úgy, ahogy semmilyen katalogizált, szakkatalógusba szedett könyvtár soha nem tudja ezt megtenni. A mikrofilm-olvasó képernyője egyformán, válogatás nélkül tesz láthatóvá minden könyvet, megnyitva az utat a reneszánszkutatás különféle, azóta is sorjázó új historizmusai előtt, amelyek (a mikrofilmhez hasonlóan) műfaji szempontból homogén mezőként olvassák a kora újkori kultúra történetét.

Hangsúlyoznunk kell, nem pusztán analógiáról van szó: a mikrofilm nélkül az újhistorista gyakorlat (a kultúra működésébe bepillantást ígérő, csillámló szövegdarabok hiányában) nem válhatott volna a régebbi irodalmak tanulmányozásának meghatározó formájává. A mikrofilmsorozat ott van minden nagyobb amerikai egyetem könyvtárában – miközben modern könyv alakban ugyanezen régi kiadványok túlnyomó többsége nem hozzáférhető.

Az Újhistorizmus nyomában haladó kora újkori kultúrakutatás a kilencvenes években újabb tendenciával gazdagodott. A mikrofilmes közvetítés korlátainak felismerése által is motivált olvasástörténeti fordulat, az egyes olvasók, olvasói közösségek tényleges szöveghasználati gyakorlatának vizsgálata a kora újkori nyomtatványok és kéziratok eredeti (értsd: nem a mikrofilm közegén keresztül megtapasztalt) példányainak vizsgálatából indul ki. A klasszikus újhistorista gyakorlat (éppen a mikrofilmes szövegbázis következtében) szinte kizárólag a kultúra nyomtatott nyomainak vizsgálatával foglalkozott: ez jelent meg az UMI mikrofilmekben. A kora újkori észjárások olvasói margináliákra alapozott olyan rekonstrukciói, mint Bill Shermannak a John Dee köré

²⁶ A kultúra persze nyilván a nyelven keresztül jelentkezik: mégsem lehet a kulturális problémák vizsgálatát egyszerűen elintézni azzal, hogy az is csak nyelvi probléma.

szerveződő tudáshálózatokról vagy Anthony Graftonnak és Lisa Jardine-nek a Liviust olvasó Gabriel Harvey gondolkodásáról²⁷ írott, mára klasszikusnak számító munkái azonban a dolog természetéből adódóan nem hogy modern kiadásból, de mikrofilmből sem készülhettek volna el. A legújabb historizmus a levéltárakba, kéziratárakba, régikönyv-gyűjteményekbe: a klasszikus filológia terepeire való visszatérést hozta magával, bár ezúttal nem a szövegprodukción, hanem a recepció és reprodukció nyomai után kutatva. Szemben az újhistorizmus klasszikus formájával, ez az olvasástörténet már nem a kora újkori kultúra sokak által osztott diskurzusainak antropológusi rekonstrukciójára törekszik, hanem az írás és olvasás konkrét olvasói közösségekre jellemző gyakorlatainak feltárására. Ennek az új (a régivel szemben nem a produkcióra, hanem az olvasás- és felhasználástörténetre fókuszáló) filológiának az kölcsönöz egyfajta arisztokratizmust, és művelőinek kivételezett helyzetet a doktorandusz-túltermeléssel küszködő munkaerőpiacon, hogy olyan munkára alapul, amely csak a Folger Shakespeare Libraryban, a Huntington Libraryban, a British Libraryban, az oxfordi és cambridge-i könyvtárakban és néhány más, komoly 16–17. századi könyv- és kéziratgyűjteménnyel rendelkező kutatóhelyen végezhető el, ami ezért a rossz intézményi és anyagi háttérrel rendelkező (így például kelet-európai) tudósok számára szinte áthághatatlan akadályt jelent.

A mikrofilmolvasókat a kilencvenes évek vége óta egyre ritkábban kapcsolják be. Mostanra a UMI mikrofilmjeinek túlnyomó többsége hozzáférhető elektronikusan, képfájlok formájában, és készül a kereshető szövegű változat is.²⁸ Az elektronikus hozzáférés azonban nemcsak hogy mindenkinek a számítógépe képernyőjére teszi a teljes angol régikönyv-állományt (az EEBO-nak és néhány egyéb adatbázisnak köszönhetően mostanra 1800-ig nagyjából minden fennmaradt nyomtatvány hozzáférhető, Oszakából csakúgy, mint Londonból, az amerikai középnyugatról csakúgy, mint Göttingenből), de megszünteti a mikrofilm-tekercseken való keresés esetlegességét, a véletlen találatokat is. Célravezetőbb, de éppen ezért nem kérdőjelezi meg előfeltevéseinket, nem kínál ugyanazon az írott kultúrán belül kacskaringózó, gyümölcsöző tévutakat. Még nem tudjuk, ebből az olvasási rendből milyen historizmus kerekedik ki. Azt viszont tudjuk, hol.

A teljes elektronikus hozzáférés utópiáját ugyanis korlátozza az adatbázisok előfizetési díja. A UMI hosszú távú befektetésként filmezett le, majd szkennelt be sokmillió érzékeny, óvatos bánásmódot igénylő nyomtatott oldalt. Az 1475–1700 közötti könyvállomány jelenleg 106.000 tételét tartalmazó, több tulajdonosváltás után ma a Proquest tulajdonában lévő adatbázis éves előfizetési díja az induláskor intézményenként harmincezer dollár körül volt.²⁹ Nincs olyan kelet-európai könyvtár, amely ezt megengedhetné magának, még akkor sem, ha vannak már német és angol példák olyan nemzeti kutatói informatikai konzorciumokra, amelyek nem csak az állami szubvenciónak köszönhetően, de azért is, mert óriási közösséget kapcsolnak be az előfizetők sorába, sokkal kedvezőbb előfizetési feltételeket képesek kialakítani az egyes intézmények által elér-

²⁷ William H. Sherman: *John Dee: The Politics of Reading and Writing in the English Renaissance*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1995, illetve Anthony Grafton és Lisa Jardine: „‘Studied for action’: How Gabriel Harvey Read His Livy”, *Past and Present*, 129 (1990. november), 30–78.

²⁸ <http://eebo.chadwyck.com>.

²⁹ 12.500 dollár, ha az intézmény már rendelkezik a mikrofilmes változattal. Az adatbázis korlátlan időre szóló használati joga 300.000 dollár, illetve 93.750 dollár a mikrofilmmel már rendelkező intézmények részére. (1999-es adatok, lásd Thomas Peck: „Bringing literature alive: Early English Books Online reshape research opportunities”, *EContent Magazine*, 1999. december, 26–30.)

hetőeknél.³⁰ Ezen a ponton a médium minden eddigénél világosabban szabja meg, hogy egy-egy olvasó számára milyen értelmezési eljárások hozzáférhetőek.³¹ *(A kutyán belül)* A kérdés számunkra tehát az: mit tegyen a kora újkori angol irodalom kutatásának nemzetközi játszmájába egyenlő félként bekapcsolódni igyekvő kelet-európai tudós? A kutatási lehetőségeket korlátozó források nem múltó szűkösége ellenére hogyan tud figyelemre méltó eredményeket produkálni? Hogyan tud kikeveredni a szégyen rokon örökké ráosztottnak tűnő szerepéből? És ami talán a legfontosabb: hogyan tudja a felzárkózás, a lépéstartás igényét úgy megfogalmazni, hogy maga ez az igény ne kényszerítse bele az egyre kétségbeesettebben a centrumhoz való felzárkózásról ábrándozó figura önmagát provinciálissá tevő szerepébe?

Szemben a modern természettudományokkal, a humanióráknak egyszerre nem csak egy domináns paradigmája létezik: ami szigorú értelemben valószínűleg azt jelenti, hogy az irodalomtudománynak nincsenek paradigmái. Az irodalomtudománynak nincs normálverziója. Ami nem azt jelenti, hogy az irodalomtudomány amolyan vidám játszótér lenne, ahol mindenki azt csinál, amit akar: de azt sem, hogy csak egyféle játékszabály-rendszer szerint lehet játszani. Azon az alapon pedig, hogy „külföldön” vagy „nyugaton” mit csinálnak, aligha tudunk választani az egymással ott is vitában álló diskurzusmodellek között.

Az anglistika és közelebbről az angol (brit) reneszánsz tanulmányozásának lehetőségéről gondolkodva voltaképpen arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy mi a célja a magyar anglistika területén végzett kutatómunkának. A felmerülő számos lehetőség közül itt két lehetséges modellt szeretnék kiemelni. Az egyik szerint a magyar anglistika közvetítői szerepet vállal, és a magyar irodalomtudományhoz juttatja el a nemzetközi anglistika kurrens eredményeit – még ha nem is csupán szemlék és tematikus áttekintések formájában –, hogy a régi magyarosok a tanulságokat beépíthessék eszköztárukba. A másik modellben a magyar anglistika feladata ugyanaz, mint az amerikai vagy a holland vagy a japán anglistikáé: új eredmények felmutatása e nemzetközi diskurzushalmaz valamely területén. A két modell közötti választás tudományfelfogás és szemlélet kérdése is: ám akárcsak a természettudományos kutatómunka iránya, ez a választás is függ a rendelkezésre álló kutatási feltételektől és infrastruktúrától.

A kora újkori angol irodalmának kutatását ma Amerikában és Nagy-Britanniában az Újhistorizmus nyomában fellépő kontextualista, historista, illetve kultúratudományi megközelítések uralják. Ezeknek nagy a könyvtár- illetve adatbázis-igénye: a kanonikus szövegek modern kiadásaiból kiindulva ebbe a vonulatba illeszkedő eredeti teljesítményeket aligha lehet elérni. A reneszánsz stúdiumok ezen ágának művelése szükségképpen közvetítő szerepet oszt a magyar anglistára, míg a régi magyar irodalom hasonló irányultságú kutatója egyenlő félként kapcsolódhat ebbe a diskurzusba.

Ennek alternatívája az, ha magyar anglistaként olyan kutatási paradigmát választunk, amely a hazai feltételek között is jól művelhető. Az *ItK* hasábjain is megjelent, magyar irodalomtudósok között zajló vita egyik szövegében, Szilasi László előadásában olvasható a

³⁰ Az EEBO idézett tarifái nyilvánvalóan az amerikai egyetemekre voltak szabva. A német, illetve brit egyetemek konzorciumain keresztül szerzett adatbázis-használati jog ennek tört részébe kerül, részben azért, mert a Proquest ma már figyelembe veszi az adatbázis várható kihasználtságát is. Az Egyesült Államokon, az Egyesült Királyságon és a többi angol anyanyelvű országon kívül az EEBO kihasználtsága nyilván jóval kisebb lenne, ezért feltehető, hogy a Proquest speciális, kedvezményes konstrukcióban is hajlandó lenne hozzáférést biztosítani kelet-európai felhasználócsoporthoz számára. Nem tudok azonban arról, hogy ilyen irányú kezdeményezések történtek volna.

³¹ Hosszabb távon a helyzet mégsem reménytelen. Az „open access” mozgalom (részben épp Budapesti megfogalmazott) törekvései csakúgy, mint az adatbázisok tarifáinak piaci okokból bekövetkező csökkenése várhatóan előbb-utóbb elvezetnek a szélesebb körű hozzáféréshez. De hogy mikor, azt bajos lenne megjósolni.

Stanley Fish már idézett kijelentéséhez nagyon hasonló megfogalmazás. A régebbi magyar irodalom kutatásának Takáts József (és mások) által felvázolt,³² Quentin Skinner kontextualista politikai-eszmetörténeti programjához kapcsolódó változatával szemben Szilasi egy, a dekonstrukció örökségéhez is kapcsolódó, az önmagát értelmező szöveg előfeltevésére alapuló, retorikai-poétikai irányultságú irodalomtudományos modellt körvonalaz, amelyhez, mint mondja, (neki legalábbis) nem kell könyvtár, csak a *Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára* meg Lausberg retorikai kézikönyve.³³ Szilasit választásában elsősorban nem az erőforrások szűkössége, hanem saját intellektuális fejlődéstörténete motiválja: vitapartneri más megfontolásoktól és érdeklődéstől vezetettve egy, a Szilasiéval szemben kettőnél sokkal több könyvet igénylő, kontextualista, interdiszciplináris irodalomvizsgálat mellett érvelnek, és saját gyakorlatuk is ennek sikeres megvalósíthatóságát mutatja. Ám Szilasi anglista kollégáinak választási lehetőségei az övénél jóval korlátozottabbak. Az irodalomtudományban gyakorta visszatérő, a kontextus vs. immanencia, a historizmus vs. prezentizmus; kultúra vs. formalizmus; interdiszciplináris kultúrákutató vs. tárgyát szigorúan konstruáló irodalomtudomány stb. jelszavak által artikulált vitákban³⁴ a magyar anglista, és különösképpen a régebbi angol irodalommal foglalatoskodó anglista döntése gyakorta a helyzet által eleve meghatározottnak tűnik.

A tanulmányozott irodalmak anyaországaitól, illetve a nyugati világ nagy kutatókönyvtáraitól távol dolgozó tudós híres példája Erich Auerbach esete, aki a huszadik század

³² Lásd Takáts József: „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett”, *ItK*, 105 (2001), 316–324, illetve a „Mi, filológusok” kollokvium anyagát Bene Sándor vitaindító dolgozatával és az azt követő felszólalásokkal: *ItK*, 107 (2003), 628–759.

³³ Szilasi László: „Nem ma.’ Az irodalom külgügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól. (Válasz Takáts Józsefnek)”, *ItK*, 107 (2003), 742–755; illetve <http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/filologia/nemma.html>. Ha valóban csak ezt a két könyvet használja, akkor felteszem, hogy azóta legalább az utóbbit már kívülről tudja; de már csak a lábjegyzetei alapján is megkockáztatnám, hogy még Szilasiénak is elég sok mindenre szüksége van, ha talán nem is egyes versek elemzéséhez, de ahhoz biztosan, hogy a verselemzésről beszéljen. Másfelől én persze úgy gondolom, hogy van különbség kontextus és kontextus között, és hogy például a nyakvers intézményének az általa Balassi-olvasásra használt kontextusa (lásd Szilasi: *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömeit?*, JAK-Pesti Szalon, 1994, 57–67.) valamiért összehasonlíthatatlanul érdekesebben és meggyőzőbben hat, ha a Balassival kortárs angol költészet olvasására használjuk. (Mint ahogy Szilasi legjobb írásában maga is különböző történeti kontextusok beható, bár talán impliciten hagyott ismeretére támaszkodik, még ha ezek a kontextusok nem is mindig a szöveg keletkezésével egyidősek – de a keletkezés kori kontextus bármiféle elsődlegessége mellett itt mégsem próbálnék meg érvelni: az egy külön probléma. A nyakvers intézményéről egyébként épp Stephen Greenblatt írt az irodalom és alfabetizáció összefüggéseiről szóló esszéjében, de „műelemzésben” még nem találok e kontextus érdemi kiaknázásával.) Szilasi esszéje kétségkívül szórakoztató: de bajos egy diszciplínát úgy legitimálni, hogy a keretein belül felhozható érvek és állítások tetszőlegességét hangsúlyozzuk. Azaz nem hiszem, hogy tényleg bármilyen kontextus hasznosan felhasználható lenne az olvasásban, kivéve persze, ha az értelmezést teljesen privát aktusnak, illetve a képzelőerő valóban szabad játékának tekintjük. „Normális esetben” általában így olvasunk, de lehet, hogy lenne, aki azt mondaná, felesleges tanszékeket fenntartani a saját adófilléreinkből arra, hogy ott azt csináljuk, amit a buszon olvasgatva amúgy is szoktunk.

³⁴ Lásd például a Willamowitz-Moellendorf és Nietzsche, Cleanth Brooks és Douglas Bush, J. Hillis Miller és Adrian Montrose közötti pengéváltásokat. Az utóbbiak vitája közvetlenül kapcsolódik az újabb historizmusok és a (dekonstrukciós) teória különbségeinek kérdéséhez. J. Hillis Miller: „The triumph of theory, the resistance to reading, and the question of the material base (Presidential address 1986)”, *PMLA*, 102 (1987), 281–291., illetve Adrian Montrose: „Professing the Renaissance: the poetics ad politics of culture”, in: H. Aram Veese (szerk.): *The New Historicism*. New York: Routledge, 1989, 15–36. Utóbbi magyarul: „A reneszánsz mint hivatás. A kultúra poétikája és politikája”, *Helikon*, 44 (1998), 110–132. (ford. Bagi Zsolt)

zad egyik legtöbbet forgatott irodalomtudományos munkáját a világháború alatt írta meg Isztambulban. A *Mimézi*s epilógusában Auerbach azt mondja, hogy a könyv talán nem is született volna meg, ha a kutatási feltételek nem lettek volna olyan korlátozottak, amilyenek: ha módjában állt volna mindennek egy jó szakkönyvtárban utánanézni, akkor talán el sem jut addig, hogy a könyvnek egyáltalán nekifogjon.³⁵ Szemben azzal, amire Auerbachnak ebből a megjegyzéséből következtetnénk, az isztambuli romanisztikai szeminárium Leo Spitzer által összeállított könyvtára korántsem volt rossz, mint ahogy Isztambul sem volt híján, ahogy máskor, úgy a negyvenes években sem, odalátogató vagy ott élő európai és amerikai értelmiségieknek.³⁶ Ám lehetett az isztambuli könyvtár bármilyen jól összeválogatott, arra biztosan nem volt alkalmas, hogy Auerbach a művek eredeti kontextusára vonatkozóan új eredményeket produkálhasson. A kurrens szekunder irodalom jó része kéznél volt ugyan, de Montaigne-ről írva aligha volt esélye arra, hogy a 16. századi Bordeaux szellemi viszonyairól, Montaigne olvasmányairól vagy az esszék egykorú fogadtatásának körülményeiről újat mondhasson. Gyakran esik szó arról, hogy az amerikai komparatiztika a száműzetés állapotában született: a német Auerbach Isztambulban írta meg azt a könyvet, amellyel aztán (Spitzer mellett) a háború utáni amerikai összehasonlító irodalomtudomány egyik alapító atyja lett. Mint arra fentebb már hivatkozott esszéjében Emily Apter rámutatott, az isztambuli tartózkodás egymástól nagyon különböző tudósi magatartásformák kibontakozását segítette elő; Apter azonban arról már nem szól, hogy ami Spitzer és Auerbach teljesítményében, metodológiájában közös volt, az éppen az, ami transzplantálhatóságukat, amerikai befogadhatóságukat is lehetővé tette. Mindketten olyan tanulmányok szerzőiként lettek ismertek, amelyek lenyűgöző filológusi tudást és elemzőkészséget párosítottak a kanonikus szövegekre koncentráló olvasás és a végső soron Vicótól és Hegeltől eredő filozófiai történetírás eszméivel: olyan munkákról van szó, amelyeket meg lehetett írni Isztambulban, és amelyeket (már ami a könyvtárigényt illeti) minden további nélkül meg lehetett volna írni Debrecenben vagy Pécsen, sőt Egerben, akár könyvtárközi kölcsönzés vagy a JSTOR immár nagyobb magyar kutatókönyvtárakból is hozzáférhető online cikkarchívuma³⁷ nélkül.

Az idegen nyelvek filológiájával foglalkozó magyar tudós a szövegek hozzáférhetősége szempontjából mindig az Auerbach és Spitzer isztambuli éveikhez hasonló környezetben dolgozik. Elsősorban a kanonikus szövegeket van módja tanulmányozni, modern kiadásokból – olvasatait ezek a feltételek fogják meghatározni. A 21. századi kelet-európai anglisták (és germanisták, romanisták, művészettörténészek stb.) közül mindazok, akik régebbi korok nem-magyarországi kultúrájával foglalkozunk, Auerbach pincéjében ülünk: itt kell okosnak lennünk. Az irodalomtudományos és eszmetörténeti munkában a szövegimmanens, illetve kanonikus szövegekre koncentráló módszertan, illetve tudományfelfogás számunkra nem intellektuális döntés kérdése, hanem adottság.

Ha pedig így áll a dolog, akkor kifejezetten törekednünk kell arra, hogy az irodalom-, illetve a kultúra tanulmányozásának olyan változatait részesítsük előnyben, ahol egyenlő félként rúghatunk labdába: ne olyan kulturális képződményekről beszéljünk, amelyeket itthon csak másodkézből tudunk tanulmányozni. Nyilvánvalóan nem jut eszünkbe külföldi költők eredeti kéziratainak vizsgálatát igénylő textológiai munkát végezni: ugyanígy el kell tekintenünk a kora újkori kultúra világának sűrű leírására törekvő, erősen

³⁵ Erich Auerbach: *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendlaendischen Literatur*. Bern: A. Francke, 1946, 497–98. (magyarul: *Mimézi*s: *A valóság ábrázolása az európai irodalomban*, ford. Kardos Péter, Budapest: Gondolat, 1985, 545), illetve uő: „Epilogomena zu Mimesis”, *Romanische Forschungen*, 65 (1954), 1–18.

³⁶ Emily Apter: „The ‘invention’ of comparative literature, Istanbul, 1933”, *Critical Inquiry*, 29 (2003), 253–281.

³⁷ <http://www.jstor.org>

könyv-, mikrofilm-, illetve (újabban) adatbázis-igényes újhistorista gyakorlattól. A magyar anglista választása ezért, és nem intellektuális meritumai miatt fog Terence Hawkes és David Scott Kastan nem túl mélyenszántó vitájában³⁸ Hawkes prezentizmusára esni, mint ahogy az angol-amerikai irodalomtudományban a fejét újabban felütő „új esztétizmus”, illetve az eszmetörténet kanonikus szövegekre koncentrááló formái is ezért állnak úgy nyitva előttünk, mint Szilasi előtt az ő kedves Lausbergje.

*

A fentiek nem valamiféle új irányt kívántak javasolni, csak azt, hogy vegyük észre: elméleti választásaink gyakorta származnak olyan materiális, illetve mediális helyzetből, ahonnan valóban nem lehet „kirefektálni”, elméleti Münchhausenként a teóriánál fogva kiráncigálni magunkat. Ha pedig már benne vagyunk, kezdjünk vele valamit. Aligha meglepő hát, ha azt tapasztaljuk, hogy a nemzetközi anglisztikába sikerrel bekapcsolódó fiatal magyar koraújkor-kutatók mind ilyen irányokban indultak el.³⁹

Hogy egykori professzorom hasonlatára visszatérjek: Porschére (vagy dzsipre) nincs pénzünk, az irodalomtudomány országútjain egyelőre a külső sávban kell maradnunk azzal a bizonyos kerekklámpás Zsigulival (vagy tizenegy éves Opel Astrával). Az irodalomtudománynak azonban van vasúthálózata is. A vonatok a kánon nagy csomópontjai között járnak: rajtuk utazva nem fogunk járatlan utakon csavarogni, mint az újhistoristák terepjáróin tehetnénk. Viszont olcsón eljuthatunk a nagyvárosi katedrálisokhoz, és ezeket hosszan, figyelmesen nézegetve sok mindent észrevehetünk, ami elkerüli a dzsip idegesen a parkolóórát leső tulajdonosainak figyelmét. Esetleg olyasmit is, amit ők még oly figyelmesen nézve sem látnának meg.⁴⁰ Az egyik fontos esélyünk éppen az, hogy olyat mondunk, amit csak mi mondhatunk, de ami mások számára nem csupán azért érdekes, mert pont mi mondjuk.

³⁸ Kastan erőteljesen historista, a művet keletkezésekor átható kontextusok rekonstrukciójára irányuló igyekezetével szemben Hawkes meglehetősen szofisztikálatlan, a múltbeli viszonyok alapvető visszanyerhetetlenségét hangsúlyozva mindenféle történelmi érdeklődés hiábavalóságát és frivol konzervativizmusát hangsúlyozó támadást intézett. Lásd Kastan: *Shakespeare after theory*. London: Routledge, 1999, illetve Hawkes: *Shakespeare in the present*. London, Routledge, 2002. Lásd még R. Headlam Wells: „Historicism and presentism in early modern studies”, *The Cambridge Quarterly*, 29:1 (2000), 37–60.

³⁹ Lásd Iván Nyusztay: *Myth, telos, identity: the tragic schema in Greek and Shakespearean drama*. Amsterdam, New York: Rodopi, 2002; Zsolt Almási: *The problematics of custom as exemplified in key texts of the Late English Renaissance*. Lewiston, Queenston, Lampeter: Edwin Mellen Press, 2004; vagy Ittész Gábor teológiai hátterű Milton-elemzéseit, és (a kora újkorba a 18. század második felét is beleértve) Komáromy Zsolt tanulmányait az emlékezet eszmetörténetéről, illetve Hartvig Gabriella recepciótörténeti munkásságát. A kora újkor irodalommal is foglalkozó anglisták közül Kállay Géza és Dávidházi Péter azok, aki a fentiek közül a legtöbb kutatóra hatottak, nem utolsósorban azzal, ahogy megmutatták a kelet-európai tudományos kontextusból következő, de nem pusztán receptív, nem csak ismertető jellegű kutatási irányok termékenységét. Dávidházi széles körben ismert munkái mellett lásd Kállay *A nyelv határai: Shakespeare-tanulmányok* című legújabb könyvét (Liget, Budapest, 2004).

⁴⁰ Jan Kottnak a kelet-európai rezsimek abszurdításain edzett Shakespeare-olvasatai például sokak Shakespeare-képen hagytak nyomot, nem csak kelet-európaiakén. Ám bármilyen ennyre kovácsolható is a kelet-európaiságból, és mégsem jelentheti azt, hogy bele kellene nyugodnunk a felsőoktatás és a kutatás krónikus (még GDP-hez viszonyítottan is jelentős) hazai alulfinanszírozottságába, és hogy akkor most örvendeznünk kéne könyvtárszegénységünk felett: hiszen – nézzük csak meg Szilasi lábjegyzeteit – a kis primér könyvtár- és archívumigényű olvasásmódok is megkívánják a szakirodalomhoz való hozzáférést.

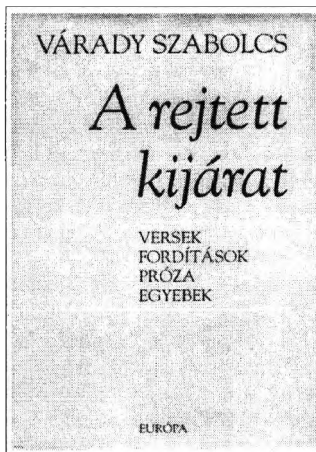
SZÁMADÁS

Várady Szabolcs: *A rejtett kijárat*

Hatvanadik születésnapja adott alkalmat Várady Szabolcsnak arra, hogy összegyűjtse és egy reprezentatív kötetben kiadja életműve legjavát: verseket, esszéket, versfordításokat vegyesen. A kritikai kiadások jól bevált szerkezetét követő könyv a maga majd hatszáz oldalával már önmagában is jelentőségteljes, és miközben orvosolja a korai publikációk hozzáférhetetlenségét, az alig titkolt kanonizációs igényt is maximálisan kiszolgálja. Az összegzés és az egész megmutatásának gesztusa pedig szinte kihívja az olvasót a teljes életmű értékelésére, súlypontjainak kijelölésére és a kortárs irodalomban elfoglalt helyének meghatározására. Kár lenne kitérni e kihívás elől.

Várady rejtett, ritkán megmutatkozó, és a kritikai diskurzusokban érdemeinél kevesebb szerepet kapó költészetének első – azóta szinte minden kritikában, sőt a későbbi kötetek fülszövegében is idézett – méltatója, Vas István, „elegáns”, „mindent elmondani nem akaró” költőről beszélt, és ezek a – kicsit tehát közhelyszámba menő, és Várady számára talán terhes – jelzők máig őrzik érvényüket. Elsősorban azért, mert a Várady-költészet alaptémái és meghatározó struktúrái máig nem változtak lényegesen. A hatvanas évek elején indult, ironikusan szomorkás, néhol kicsit depressziós költészet alig több mint száz verse általában leírható az elégedetlenség és a rosszkedv szavaival, a színházak és a kávézók, vagy tágabban a körúton belüli Budapest hangulataival, illetve a gondosan megformált, belsőleg is reflektált, párbeszédképes szövegek jelzőivel. A szilárd, biztos lábakon álló verstestre jellemzően az apró megfigyelések, a hétköznapi létproblémák és az ezekben rejlő szándékoltan lapos, mégis meghatározó misztikum elindította szövegek épülnek, amit a lírai tradícióval szembeni feloldhatatlan, de ezzel együtt is termékeny bizalmatlanság színez igazán változatosra. Műveltség, igényesség, kedvetlenség és ironia – talán ezek a fogalmak lehetnek e költészet megértésének sarokpontjai.

A költői életmű egysége furcsa módon annak is köszönhető, hogy Várady Szabolcsnak mintegy húsz évet kellett várnia első „érvényes” verseinek megszületésétől bemutatkozó kötetének, az 1981-es *Ha már itt vagynak* a megjelenésig. Így aztán a korai versek nagy része már e későn megjelent kötet esztétikai tapasztalata felől lett megszűrve, és többségük a mostani „mindent” bemutatni szándékozó gyűjteményből is kimaradt, végérvényesen az életmű perifériájára kerülve ezzel. Néhány kivételtől eltekintve így jártak Várady első igazán fontos publikációjának darabjai, az 1968-as, irodalomtörténeti szempontból is oly jelentős *Első Ének* című antológiában megjelent, egyébként egyáltalán nem vállalhatóan versei. Holott leginkább ezek dokumentálhatják, hogy

Európa Könyvkiadó
Budapest, 2003
566 oldal, 3200 Ft

Várady feltétlenül a hatvanas évek végén indult, a kultúrpolitika apró változásainak köszönhetően akkoriban kötethez jutó népes generációhoz tartozik, még akkor is, ha az ő kötetére momentán fájóan sokat kellett várni. A Váradyval együtt induló költők közül az obligát Petri–Tandori–Oraveczi hármastól Takács Zsuzsától, Beney Zsuzsától vagy Utassy Józsefet említhetjük, a neveikkel egyben azt is jelezve, hogy az elsősorban az illyés-i, Juhász Ferenc-i és Nagy László-i költői paradigma ellenében kialakuló költészetek mennyire más irányba fejlődtek és más eredményekre jutottak a későbbi évtizedekben.

Az első Várady-kötet versei – a fentiek közül leginkább Petri György törekvéseivel párhuzamosan – elsősorban a szerelmi költészet nehézségein keresztül, a szakításokkal terhes én-te viszonyok képeivel illusztrálva szólnak egy új költői beszédmód szükségességéről, illetve megérkeztéről. Az érzelmek visszafogásának, a költőszerep leértékelésének és ezzel együtt a versbeli én esetlegességének hangsúlyozása a szöveg mélyéig ható változásokat indította el – és bár Várady korántsem tabudöntőgető, avantgárd szellemiségű költő, a szerepek korlátozásának és iróniájának terén, illetve az ezzel is kapcsolatos formai megoldásokban már ekkor nagyon is radikális és eredeti volt. Jellemző például, hogy miközben az első versekben Pilinszky hatása határozottan érezhető, épp a címével Pilinszkyre utaló *Négy sor* az, mely már ennek az örökségnek a távolításáról tanúskodik:

*Csöngess be hozzám, bárki vagy,
szobámat megosztom veled.
Nézd: mint lakatlan romváros, az ágyam.
Mint kilőtt tankok, levetett cipőim.*

Az első három sor az ötvenes évek Pilinszky-költészetének dikcióját, képeit és hangulatát idézi, konkrétan a *Négy soros* „plakátmagányát”, szaggatottságában is zenei ihletettségét, ám a negyedik sor kitör erről a pályáról. A vers zárása ugyanis nem az elődöknél megszokott megoldást hozza, nem válaszol a második sor rímhívó jambusára, ehelyett széttöri a dallamot, amitől a vers amúgy is nyomasztó világa még sötétebb és merevebb lesz. Várady egyébként pályája elején gyakran él ezzel az eszközzel, tehát az utolsó akkordok lassításával, kidőccentésével, a töredékességben vagy ennek látszatában rejlő játéklehetőségekkel. Annak beláttatásával tehát, hogy a verset nem feltétlenül kell végigmondani, a formát nem feltétlenül kell lezárni ahhoz, hogy a szöveg „kész” legyen. Az efféle versépítés jelentőségét jelzi, hogy Várady mellett például Tandori is már pályakezdésénél megírta a maga töredékeit, csak míg ő Hamletnek, addig Várady Senecának dedikálja a *Töredéket*, avagy a rá oly jellemző *Roszkedvű töredék* címet adja neki. Más kérdés, hogy később ő maga is visszatért a szigorúbb, lekerékített strófákhoz, illetve a jól csengő, finoman kidolgozott rímekhez, csakhogy akkor már ehhez egy lazább, a hétköznapihoz közelítő nyelvet használt. Azaz a forma újra megtalált ünnepélyessége mellől elhagyta az emelkedett, patetikus hangzást és témákat, amire talán a legjobb példa a *Katéterre várva* iróniájában is mesteri szonettje, mely azt is megmutatja, milyen poétikai következményekkel jár, ha a szerelemtől beteg szív mint toposz a sebészi értelemben vett beteg szívvel íródik felül, ha a szenvedély átalakul a váróterem szorongásává:

*Most épp a szív, a szív ügye.
Katétert dugnak majd bele,
mert elvászott valamije,
vagy elhalt, vagy mi a fene.*

Az első kötet másik említést érdemlő újdonságai a hatvanas-hetvenes évek egyetemi életét és értelmiségi házibulijainak hangulatát megidéző szövegek voltak, mint például a

Székek a Duna fölött vagy az *Egy születésnap örvéin* címűek. Füstös szobák, a világot megváltani igyekvő, magukat és érveiket a legkomolyabbnak gondoló bölcsesek jelennek meg ezekben a szövegekben, olyasfélék, akik kíváncsian kóstolgatják a nyugatról becsempézett Coca-Colát, miközben öltönyben-nyakkendőben táncolnak a rock and rollra. Mindenki költő és filozófus, és mindenki szerelmes, kapcsolatok fájdalmas sokszögeit hozva létre: „G. elhagyta A-t / (P. feleségét), aztán M. (B. felesége) / szakított velem, majd G.-től elvált a másik / M. (G. felesége) és hozzám jött (közben B.-ék / is különváltak)” (*Székek a Duna fölött*). De a versek e csoportjába sorolhatók a politikai utalásokkal játszó szövegek is, mint például a *Rádiózás lecsószезonban*, mely az 1968 augusztusi prágai eseményekre reflektál, vagy *A nagy kapocs*, mely az akkori cseh helyzetre utal, meglepő nyíltsággal: „A gúzs / rajtunk és rajtuk”.

De az is feltűnő, milyen árnyaltan van jelen Várady költészetében is a hol direkt, hol ironikus ideológiakritika, mely elsősorban az egységképző világmagyarázatok belső el-lentmondásait értelmezi, azokat saját feltevésrendszerükkel ütközteti. Ez a magatartás-forma a „hatvannyolcas” nemzedék filozófiai beállítottságára volt jellemző, csak hogy Várady ezt az attitűdöt, finomabb és körültekintőbb formában, a kilencvenes években is megtartotta. Ennek jellemzője a világ retorikailag tudatos olvasása, azaz a jelenségek és történések mögötti motivációk keresése, amihez a másik oldalon olyan nyelvi elemek kapcsolódnak, melyek a korábbi, avagy hagyományos lírai kereteken kívülre szorultak. De az elhatárolódás része volt az is, hogy bizonyos retorikai díszítőelemektől látványosan idegenkedett ez a költészet – kimondva: „soha a kristály szépsége szerint” (*Verses levelezőlapok*). Ezzel együtt Várady számára, különösen a második kötetig, természetes, hogy a vers nem mond le az esztétikai síkon túli funkciókról, például a „közéleti”, avagy „közösségi” líra lehetőségéről sem, és nem vonul vissza egy afféle magánvilágba – ahogy például az egyébként hasonló kiindulópontból induló Tandori. Ennek pedig már etikai vetülete is van, hiszen miközben elutasítja az illyési váteszszerepet, nem zárkózik el a közös élmény kimondásának felelősségétől. De az sem mellékes, hogy a Várady-versek beszélője már nem hisz feltétlenül saját álláspontjában, folyamatosan korrigálja önmagát, egymással versengő értelmezési felületeket hoz létre, sőt az intertextuális technikákkal gyakran tolja a szavak súlyát a nem közvetlen elődökre, leginkább Aranyra, József Attilára és Kosztolányira. Ahogy ugyanezt a tapasztalatot Petri megfogalmazta: „Szörnyű vendégszöveg reng araszos vállamon” (*Őszi nagytakarítás*).

Mint már erre utaltam is, Várady Szabolcs költői pályájának első két évtizedében elsősorban Petri György líranyelvi törekvéseivel tartott, hol előtte járva, hol követve őt. A hosszú együttgondolkodás és egymásra figyelés különösen értékes és termékeny volt, és bizonyos fontos szerepet játszott a ma kétségkívül többre tartott Petri-költészet kiteljesedésében. Várady Szabolcs barátként, szerkesztőként és kritikusként sokat tett a Petri-életműért, talán tudatosan alárendelve saját munkáit az általa is korszakosnak ítélt Petri-verseknek. A hatás azonban kétirányú volt, ami a versbeli üzenetekből, az egymásnak dedikált versekből és a kölcsönös idézetekből is látszik. Ezek közül említsük meg a *Válasz Petri verses levelére*, a *P. Gy*, a *Petris* és a *Petri sírjánál* címűeket, vagy a másik oldalról a *Szabolcshoz* és a *V. Sz.-hoz* című verseket. Petrihez hasonlóan Várady is elutasítja a költői és a nem-költői nyelv szembeállítását, a költői tevékenység misztifikálását (mondván, a költészet is csak egy a hétköznapi cselekvések között), és nála is alapkérdés a hagyományos költőszerepek ironikus elutasítása. Ez utóbbi szempontból Várady legfontosabb verse *A költő, a kultúra papja, új életet kezd* című, mely Petri jóval későbbi, *A delphói jó hamiscsődöt jelent* című alapversét is előlegzi. Nincs isteni ihlet, nincs fontoskodás, nincs váteszi hang. Az is igaz ugyanakkor, hogy Várady mindeközben mégis csak használja az elit belterjes utalásrendszerét, főként a költőtársakhoz és a barátokhoz írt versekben, azaz a virtuális vagy néha nagyon is valós irodalmi szalon díszletei között megszólaló szövegekben.

Várady második kötete, a *Hátha nem úgy van* (1988) című, az eredetileg is erős szkepsziszt és a mindennel szembeni gyanakvást még tovább mélyítette, de ehhez itt a költői játék adta a lehetőségeket. A kötet huszonegynéhány új verséből látszik, hogy gyakorlatilag mindenből lehet viccet csinálni, még ha aztán keserű is a nevetés. A versritmus, a verszeneiségének fontossága és a szójátékok előtérbe kerülése mellett a ritka és nehéz versformák a legszembetűnőbbek ezeken az oldalakon, illetve az, hogy Várady keze alatt milyen magától értetődően fonódnak egybe ezek az amúgy nem feltétlenül összetartozó költői eszközök. Az önmagától is távolságot tartó beszéd eközben megtartja bölcséleti ihletettségét, ám az ironia komor humorának köszönhetően nem válik ködösen elvonttá. A korábbi témák mellé eközben a lírai emlékezet és a hagyományhoz való viszony problémája sorakozik fel, mely még inkább kidomborítja Várady Szabolcs széles költészettörténeti ismereteit, aminek fordításában is, esszéiben is számos megerősítést találhatjuk.

Ennek az aktívan kezelt műveltséganyagának egyik külön fejezetét jelentik a limerikék, melyeket Várady csak egy afféle függelékben közöl, pedig több okból is előtérbe állíthatná őket. Egyrészt feltétlenül jól sikerült, és költészetének alapcéljaitól sem távoli szövegekről van szó, másrészt ezek a limerikék a műfaj hazai sikerdarabjai közé tartoznak, harmadrészt sokan épp az ő felkérésére kezdtek el limerikeket írni a *Magyar Badar* című antológia (2002) számára, majd, ettől nyilván nem függetlenül, saját kötetükbe is. Nem beszélve arról, hogy Várady költőként és szerkesztőként is milyen sokat tett azért, hogy a „komoly” és a játékos versek közti éles, néhány évtizede még lebonthatatlannak látszó határ elmosódjon, hogy egy vers könnyedsége ne jelentse egyben leértékelését is. Így aztán az ő kötetében különösen furcsa látni, hogy a „főszövegektől” nem is jelentősen különböző rövidke versek a utolsó lapokra, az „egyebek” közé kerülnek.

Nem mondható el ugyanez a különböző alkalmi versekről, melyek játékos klubdélutánokon, szerkesztőségi multságokon születtek, netán balatoni képeslapok hátoldalára vagy születésnapi ajándékkísérőként íródtak. Ezek némelyike kifejezetten gyenge, de a sikerültebbek sem kíváncsoznak a szélesebb olvasói körök elé. Talán a jövő Várady-filológusai találnak ezekben később felhasznált ötleteket, rímeket vagy szóalakokat, és ilyenformán fontossá válhatnak, de itt, azon kívül, hogy jelzik, hogy kikkel áll a költő személyes, baráti vagy bensőséges kapcsolatban, azaz valamelyest kirajzolják Várady szellemi kapcsolatainak térképét, nem találok a szerepüket. Mint megőrzésre érdemes versek, ezek nem jöhetnek számításba – esetleg majd a Várady levelezését összegyűjtő könyvben.

Prózák cím alatt alapos, körültekintő esszék, hírlapi cikkek, naplóbejegyzések és interjúk kerülnek egymás mellé, vegyes színvonalon, de ezek legalább ezzel együtt is ellátják egyik lehetséges funkciójukat: kiolvasható belőlük, mit gondol Várady a költészetéről, a jó, sőt a szép versről. A saját költői műhely szempontjából, azaz a versek megértése felől fontosak a *Hogyan készült a vers?* és a *Vers tiszta, kancsal rímekre és asszonánkra* című esszék, melyek a költői gyakorlatba, illetve a *Változatok egy Larkin-versre* című, mely a fordítói gyakorlatba enged bepillantást. Utóbbiban Várady előbb Philip Larkin *This Be the Verse* című versének öt fordítását hasonlítja össze és elemzi fordítók és fordításokat olvasók számára is rendkívül tanulságosan, igen magas színvonalon, majd saját magyarázatát közli a meglepő, de filológiailag is indokolt *Ez álljon majd a sírkövön* címmel.

Az elemző esszéiben gyakran érződik elragadottság, sőt hódolat egy-egy pályatárs teljesítménye előtt, bár Váradyra egyébként is jellemző, hogy nem állítja magát a szövegek előterébe. Tanulságos végigkövetni, ahogy egy-egy versben vagy kötetben az egyedi, csak a vizsgált szerzőre jellemző megoldásokat keresi. E technika leginkább az idézés gyakorlatában látható, mert bár Várady kritikusként nem sokat, és akkor sem hosszan idéz, mindig jó okkal és megvilágító erővel teszi. Nem az érvek helyett, nem bizonytalanságát leplezendő, hanem mintegy következtetésként, vagy még inkább: evidenciaként. Ugyancsak fontos kiindulópontja, hogy a kortársi verset nem tekinti véglegesnek, vala-

milyen lezárt tárgynak, hanem alakítható, netán javítható szövegváltozatnak, így aztán sokszor szedi szét a vizsgált szöveget, majd költőként, alternatívákat vázolva rakja össze. De az is nagyon szimpatikus, hogy miközben a költészet „lényegét” keresi, mindig fenn tartja azt a lehetőségét, hogy ilyesmi talán nincs is, vagy ha van, nem megragadható. Eből következően nem szabályokhoz vagy kánonokhoz ragaszkodik, nem ezekből vezeti le – egyébként sohasem éles – ítéleteit, és talán ennek köszönhető, hogy nincsenek felróható tévedései. Még ha túlértékelései és félreértései akadnak is. De ezek Várady kritikusi értékhorizontjának és költői törekvéseinek párhuzamosságából adódnak, ami voltaképp természetes. Az itt olvasható esszék azonban ezzel együtt sem alkotnak koherens anyagot, nem egy kritikusi életmű részei, hanem nagyrészt alkalmi, sok évi szünetekkel született írások. Így nem is kérhetők rajtuk számon az efféle következetlenségek.

Mindezekkel együtt is kijelenthető, hogy a kötet megjelenése kiemelkedő eseménye a kortárs magyar irodalomnak, azon belül is elsősorban a költészetnek. Hiszen Várady Szabolcs verseinek eddigi legteljesebb gyűjteménye kiválóan igazolja, hogy újjító szerepű és hatásában is jelentős lírikusról van szó, aki bár továbbra is keveset ír, és még kevesebbet publikál, a jelenkori magyar költészetben sokkal fontosabb helyet foglal el, mint azt a munkáival foglalkozó írások csekély számából gondolhatnánk.

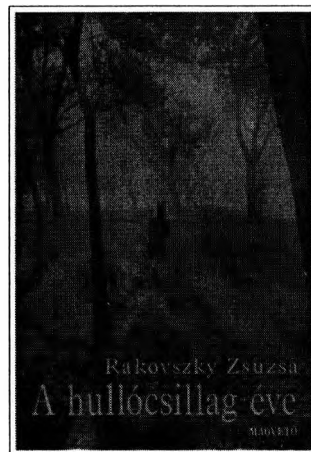
KI(SZABADULNI)! – HONNAN IS? HOVÁ IS??

Rakovszky Zsuzsa: A hullócsillag éve

A költőként jól ismert és nagyra tartott Rakovszky Zsuzsa első, a 17. századba helyezett cselekményű s én-elbeszélő gyanánt egy hányatott sorsú, megkérdőjelezett identitású patikáriuslányt felléptető regényének, *A kígyó árnyékának* 2002-es megjelenése *esemény volt*; a művet a kritika szinte egyöntetű lelkesedéssel fogadta, írója meg is kapta a megjelenés évében a Magyar Irodalmi Díjat. Ilyen ítéleteket a szerző következő művének szentelt „ismertetésben” egyébként sem szokás ugyan vitatni, mégis hadd hangsúlyozzam itt külön is: véleményem szerint méltán. *A kígyó árnyékát* minden bizonnyal visszatekintve is az utóbbi, jelentős próza-teljesítményekben korántsem szűkölködő (és Nadas Péter több mint másfél évtizede formálódó nagyregényének megjelenése például még előttünk van!) évtized legemlékezetesebb és legidőtállóbb prózaművei között fogjuk számon tartani. (Vagy legalábbis kívánatosnak látszik, hogy így legyen.)

Radics Viktória *Holmi*-béli kritikájában (2002/12.) felhívja a figyelmet arra, milyen markáns egyértelműséggel jelöli ki *A kígyó árnyékának* már a kezdőmondata a fiktív világ koordinátáit s ezáltal az olvasás alapvető játékszabályait. *A hullócsillag évében* ez a rögzítés, az olvasónak az illetén tájékoztatása retardáltabb: a regényben elbeszél-„dokumentált” tulajdonképpeni történet előtörténetének rendkívül sűrített „elbeszélését” a szerző néhány kommentár nélkül idézett (1950. újev napjától kezdődően 1952. március 8-áig datált) levélre bízta; a narratív főszólam csak a (sokatmondó) *Határok* című fejezetben, egy semleges-elvont mondattal indul. Ez a domináns szólam ugyanakkor a maga módján nem kevésbé meglepő vagy „egzotikus”, mint egy 17. századi fiktív regényhősnő szereplő-narrátorként való beszéltetése: az elbeszélésnek ebben a szálában egy alig több mint egyévesen elárvult, anyja és egy nagymamakorú öregasszony, Nenne által nevelt, iskolába még nem járó kislány, Kürthy Piroska szemén keresztül látjuk s fülével halljuk, orrával-gyomrával-bőrével érzékeljük (színleg, mert valójában természetesen nem ilyen egyöntetű az imitáció) a világot. Ez a világ – és hogy ez *ennyire* érzékelhető, az egyúttal arra is utal, hogy Rakovszky *ebben az elbeszélőszólamban sem* szorítkozik pusztán a Piroska által észlelhető-felfogható dolgok, valóságmozzanatok megjelenítésére – az 50-es évek első felének, a (Sztálin halálát követően) puhuló, ám a társadalmat továbbra is jócskán át- meg átszövő és rettegésben-tartással kormányozó rákosizmusnak a tudathasadt világa. A valaha jobb napokat látott, most vadidegenekkel (s egyben persze más hátterű, más

Magvető
Budapest, 2005
402 oldal, 2690 Ft

kultúrájú bérlőtársakkal) társbérletekbe kényszerített családok és csonka családok részben dacos-sértett, másrészt a nélkülözéseket enyhítő bámulatos *modus vivendit* kidolgozó világa, a minden-en-mindenkin átgázoló pártkarrieristák világa, az örökös zsíroskenyérmenüt csak a disszidált rokonoktól érkezett csomagok kiárusításával változatosabbá-tennitudás, nemkülönben a „szakszervezet által támogatott tarhonyáshús” – no és persze a paletta-becsukás, az obligát *kettős beszéd* világa.¹ (Lásd a katakomba-egyház torz, szálnalmas, s mégsem egyszerűen lesajnálható karikatúrájaként a rendszer és a kor sírva-vigadó opponálását – a kispolgári mulatónótáktól a „Krasznahorka büszke várát”-ig és a *székely himnuszig* [337–339. o.].) Ráadásul a regény túlnyomórészt az egyik legpolgárosodottabb országrész egyik legerősebb patríciushagyományokkal rendelkező városában, Sopronban (Rakovszky Zsuzsa szülővárosában) játszódik; így annál eklatánsabban tárul fel, milyen mérhetetlen pusztítást volt képes véghezvinni a (nyilván szintén nem etalonizálандó) polgári hagyományokban-kultúrában a létező szocializmus alig több, mint fél évtized alatt...

Mielőtt számba vennénk a történetmondás médiumait vagy másként: a regényben föllelhető narratíva-típusokat, majd pedig egy erősen tömörített cselekményvázlatot nyújtánánk, indokolt megállnunk az imént már külön említett, kétségkívül kitüntetettnek mondható elbeszélői szólamnál, amely tehát (látszólag) a cseperedő, elsősorban az anyjába fogódzó, de természetesen a világban egyéb tájékozódási pontokat, hiteles ismeretek egyéb forrásait is igénylő és kereső Piroska szemszögéből láttatja a világot illetőleg mutatja be (még hangsúlyosabban: *látszólag*, hiszen annál nyilvánvalóan többet) a cselekménynek a számára megélni-megfigyelni adatott szálát. Ha nem is mondható, hogy a gyermekkor mint téma soha nem látott népszerűségnek örvendene mostanság prózaíróink körében, azért többen is felidéztek illetőleg megalkották képzeletükben egy-egy központi regényalak gyermekkorát az utóbbi évtized irodalmában. E témákhoz különböző narratív megoldások/eljárások társultak – csupán néhány példára emlékeztetnék: Garaczi László első „lemúr-regényében”, a *Mintha élnél* címűben (1995) világos utalásokkal „megengedi” az olvasónak a könyv én-elbeszélőjének a szerzővel való azonosítását (természetesen a szöveggel játszható játék részeként), a folytatást jelentő *Pompásan buszozunk!*-ban (1998) már gyengíti (ha föl nem számolja is) ezen azonosítás lehetőségét, egyzersmind azonban bizonyos Lemúr Mikit is fölléptet én-elbeszélő gyanánt, s nem mindig dönthető el, melyiküktől halljuk, egyes szám első személyben, a beszámolót a különféle iskolai-iskoláskori élményekről. Rakovszky Zsuzsa előző regényének hősnője részletesen² számol be – egyes szám első személyben természetesen – viszonylag sok

¹ No, és nem utolsó sorban, a (maholnap) osztályok nélküli társadalom álcája alatt, a bosszú, a törlesztés világa. A háború előtti rendszer kismimizettjeinek, „páriáinak” feloldhatatlan, elhalványíthatatlan sérelemtudatából fakadó bosszú ez, igen gyakran (vagy egyenesen: többnyire) az akkori helyzetükben vétkelen vagy legalábbis semmiképp sem fő-vétkesek ellen intellektuálisabb-adminisztratív (miként alázta meg Erzsébet, Bartha kvázi-menyasszonya a hozzá protekcióért forduló hajdani osztálytársnőjét) és brutális-fizikai változatával (a nép sorából kiemelkedett főnővér minden gátlás nélkül nyilvánosan megpofozza a nála minimum egy nemzedéknyivel idősebb nőbetegét, Piroska „nagyamáját” [aki, nem egészen mellesleg, társbérletje e tirannikus és „főmufti” férje révén védett státuszú kórházi alkalmazottnak]) egyaránt találkozhatunk a regény lapjain.

² Több elemző által zavarónak mondott, mert bő hét évtized távlatából el-nem-hihető részletességgel. Általam nem osztott kifogásaik arról árulkodnak, hogy nyilván megfeledeztek róla vagy nem vették kellő súllyal tekintetbe, hogy Orsolya *nem* emlékeztető-följegyzéseket készít, tehát nem holmi „efemer” naplót vezet, hanem a regényfikció által ráruházott szerepe szerint valómástevő *írónő*, aki ugyan támaszkodik az emlékeztetőre is, ám *épp* az *írás*, a *megfogalmazás aktuása révén teremti meg* („űjjá”) ezeket az élményeket. Ugyanakkor egyet lehet érteni Hajdu Péterrel is,

(kis)gyermekkori élményéről is, *Mordecháj könyve* című kisregényében Schein Gábor egy (vélt)jónéhány önéletrajzi koordinátával, élménnyel-emlékkel fölruházott) P.-nek nevezett fiút állít a történet középpontjába, akiről az elbeszélő harmadik személyben beszél, s az egyik legérdekesebb megoldást Németh Gábor választja *Zsidó vagy?* című regényében. Ő tudniillik újra meg újra akként zsugorítja, ha nem is feltétlenül nagymértékű azonosulást lehetővé tevően, de mindenképp az eredetileg idegen, a más intenzív átélésére mozgósítóan csekélylé a távolságot az olvasó és a regényben eléje állított gyermek között, hogy egyes szám második személyt használ, a befogadó számára így végső soron a külvilágot és saját magát így-úgy megélt gyermek pozícióját, környezetérzékelését (s részben – interpretációját) kínálja föl. (Van a regénynek ennél egyszerűbb-szokásosabb, egyes szám első személyben emlékező-reflektáló narratívája is.) Rakovszky *A hullócsillag évében* minden bizonnyal el akarta kerülni azt a csapdát, hogy egy öt-hat éves gyermek tudatába próbáljon (alkalmasint ennek megfelelő, szándékos-mesterkélten önkorlátozó nyelven) bepillantást engedni, így azután az érzékeltek fókuszában, érzékelő, elszenvedő, illetve a benyomásokra rezonáló szubjektumként Piroska áll, ám hallani nem az ő hangját halljuk: egy majdnem-átlátszó, semleges (bár, mint beszédmódjából kitűnik, nem szenvtelen, hanem vele a szónak több értelmében is együtt-érző) elbeszélő lesz a „szóvivője” (egyfajta „fordítás”, felnőtt-nyelvre-szinkronizálás tehát, amit ez az elbeszélői szólam kínál). Így is feltűnő marad, hogy ez a „kölcshang” számos olyan észleletet is rögzít, amelyekre egyszerűen nem terjedhetett ki az adott helyzetben a rá, magára vonatkozó, saját primér észleletei által „fogva tartott” Piroska figyelme, érzékelő-rádiusza, továbbá olyan, a közvetlen érzékelhetőség határán kívül eső részletekkel szolgál, amelyek csakis felnőtt-tapasztalatokat mozgósító értelmező-, összeillesztő-munka eredményei lehetnek³ – mindez, mondom, így is szembeötlő, ám nem feltétlenül érezzük úgy, hogy (következetlenség gyanánt) föl kéne rónunk a regénynek, hiszen ez az idegen, ez a felnőtt elbeszélői hang eleve kiterjedtebb és differenciáltabb horizontot vindikál magának, mint amilyen egy öt-hat éves leánykéé volna. Együtt jár – mintegy óhatatlanul – ezzel az elbeszélő-technikával egy másik sajátosság is, amely egyébként ritkaság az elbeszélő művek narrációjában (de például a Németh Gábor által választott egyes szám második személyű elbeszélés-

aki (*A férfitörténelem árnyékában*. In: *Literatura* 2004/3–4.) a „hihetőség” vagy „valószerűség” követelményét mintegy zsinórmérték gyanánt alkalmazó kritikákkal szemben úgy vélekedik a furcsa, a referenciális-történelmi olvasásmódot kisiklató elemekről, hogy „mindez a fikcionalitás folyamatos jelzésként is értelmezhető, amely aláássa a valószínűség és korhűség követelményét, a múlt ábrázolhatóságának illúzióját”. (399. o.)

³ Csak kettőt a számtalan kínáló példa közül: „Atomok... kockáztatja meg Piroska, csak hogy hallja, mit felelnek rá. A két vendég előbb döbbenet órá, aztán jelentős, sokat tudó pillantással egymásra néz, az anyja pedig gyámoltalan kis fintort vág, és megrázza a fejét, jelezve, hogy nem tudja, hol csepegtethették leánya lelkébe a mérget.” (60.o.); „Akácós út... Ezt az ősz bajuszú kezdte, indulatosan: mintha valamilyen vitában vagy versenyben állna a vörös nyakúval, és ebben a vitában szánta volna megsemmisítő érvnek az »akácósutat«. A vörös nyakú azonban nem semmisült meg tőle, hanem azonnal lecsapott rá, és siströgő s betűkkel átvette az irányítást. A férfiak komor, kihívó szenvedélyességgel énekelnek, mintha az éneklés szembeszegülés lenne valamilyen láthatatlan hatalommal, a nők áhítatos, kötelességtudó buzgalommal, mintha támogatni akarnák őket ebben az egyenlőtlen küzdelemben.” (337–338. o.). Angyalosi Gergely egyébként kitűnő értelmezésének (*ÉS*, 2005. június 17., 25. o.) számomra kétségtelven vitatható passzusa az, melyben a szerző úgy véli, „ennek a hangnak a megszólaltatója érzékelhetően arra törekszik, hogy lehetőleg ne tudjon többet annál a gyereknél, akinek a szemével próbálja látni és látatni a világot”. Tény, hogy az elbeszélői hangját Piroskának „kölcshang” *mindentudó* narrátor nem bölcsekedik, nem analizál, ám miközben a gyermeki *érzékenység, fogékonyság* imitálását valóban ambicionálja, tudósításából nem próbálja kiiktatni – erről fogalmazásmódja egyértelműen tanúskodik – a felnőtt-tudást.

alakításnak ugyanolyan logikus korrelátuma, mint ennek a Rakovszky-féle megoldásnak): a Piroska nézőpontjához rendelt elbeszélő *jelenidőt* használ. Funkcióját tekintve ez a *praesens historicum* vagy *imperfectum* (Angyalosi Gergely; *ÉS*, 2005. június 17.) természetesen megfelel a jól ismert elbeszélő múltnak (amely csak látszólag múlt: az olvasó számára minden az olvasás, a dekódolás, illetőleg a képzeletben való konkretizálás pillanatában bomlik ki, történik meg).

A történet közlésének-közvetítésének a regény három módjával él: a Piroska által megélt világról tudósító narrátor „életkép-füzére” mellett rokonok és ismerősök leveleiből (továbbá az anya két leveléből) értesülhetünk a történet bizonyos szegmenseiről, valamint részleteket olvashatunk a már özvegy Flóra egyik „udvarlójának”, illetve szeretőjének, a figyelemre méltó műveltségű, ám bizonyosan nem vonzó személyiségű Barthának a naplójából (egy erősen naplószerűtlen, nagyon is nyilvánvalóan irodalmi igényrel és ehhez mért részletességgel írott naplóból). A „Piroska-féle” történet-mozaikok kockák nem folytatják egymást, sorozatukból mindazonáltal „kikerekedik” a cselekmény megfelelő szála, amely azután kiegészül a két másik történetközvetítő instancia révén megtudottakkal. Az ekképpen összeálló történet csupa valószerű, sőt hétköznapi elemből áll, és szövevényesnek sem nevezhető. – Kürthy Piroska még másfél éve sincs, amikor édesapja meghal. Ettől fogva édesanyja, Flóra és Nenne (Flóra egykori dajkája?) nevelik. Óvodába csak akkor, már ötévesen kerül, amikor az anya sógornője kórházba kerül, majd meghal, s Piroska asszonyi gondoskodás (ingyencseléd...) nélkül maradt nagybátyja bejelenti igényét Nenne szolgálatára a háztartásában. A kispolgári-középpolgári családi háttérű, jelenleg gépíróként irodában dolgozó anya szívesen van a lányával, elfogadta és megszokta, hogy ők egy háromfős család; sokáig nem gondol új házasságra. Megvan a maga helybéli ismeretségi köre (amelyben – amint ezt bátyja gúnyosan szóvá is teszi – túltengenek a háború előtt tekintélyes posztot betöltött férfiak deklasszálódott özvegyei, illetve egyáltalában a környező lepusztult, felborult értékrendű világot mélységesen lenéző magányos nők), akikkel összejárnak; ha a szomszédságban nem volnának ott a megállapíthatatlan társadalmi státuszú, ám lezüllöttségével, lomposságával egyértelműen ellenpólust képviselő Hajnalné meg a bőséges gyermekáldást igencsak szabadosan „nevelő” Holpárék, Piroska végképp sajátosan egyoldalú merítést kapna a felnőtt-világból. – E történetszálhoz egyelőre csak nagyon lazán kapcsolódva belép a cselekménybe a színkritikus-újságíró Bartha, Flóra leánykori gavallérja (szerelemről, amennyire megállapítható, nem volt szó), akivel az asszony újra összefut egy pesti kiküldetése alkalmával. Barthát közvetlenül és bőségesen mutatják be naplójának a regénybe épített részletei: maga a megtestesült döntésképtelenség és felelősségelhárítás. A Flórával való találkozásnak mindazonáltal folytatása lesz: bizonytalan, tétova kezdetek után viszony szövődik köztük. – Közben Flóra Nenne tartósan megürült szobájába albérlőt fogad: a hadifogságból, illetve oroszországi munkatáborból épp hazatért, egyelőre megélhetési forrást is kereső Bérese Pista maga a megtestesült szerénység, figyelmesség és pedantéria. Úgy tűnik, saját gyereke nincs (felesége időközben összeállt valaki mással), óvatos-elfogódott, de minden jel szerint őszinte szeretettel fordul a főbérlőnő kislánya felé (érdekes módon inkább Piroska a kezdeményező, és – alighanem éppen, mert önként teheti – azonnal elfogadja pótapának a férfit). Pista, bár leveleiben, kivált az első néhányban, tartózkodóan, visszavonulásra készen beszél erről, egyre nyilvánvalóbb módon gyengéd érzelmeket kezd táplálni Flóra iránt. Közben Piroska – és ez nyilván csak növeli ragaszkodását „a lakó” iránt – óvodába kerül, hiszen nincs már velük Nenne. Keserves időszak veszi kezdetét a kislány számára: amit a kis Évával játszva-érintkezve sokkal védettebb körülmények között, háterszágába bármikor visszavonulhatva tapasztalhatott meg, tudniillik önön másságát, azt az óvodában nap mint nap keményen megtorolják. Az egyik drabális és rosszindulatú óvónő perverz örömét leli abban, hogy kényszeretetéssel kínozza és

más, félreérthetetlen gesztusokkal alázza meg. – Tovább sodródni a „szerelmi szálak”, bár meglehetősen késleltetetten: hogy az *irritálóan* pedáns, nagyon tisztességtudó, ám sóltan-unalmas Pistával komolyra forduljon a dolog, annak Flóra áll ellen, hogy a Barthával kezdett viszony (amely, legalábbis Flóra részéről s legalábbis attól a pillanattól, amikor úgy döntött, a szakszervezeti beutalót elfogadva elutazik a Balatonra a lánya nélkül, határozottan szerelemnek⁴ tűnik) révbe érjen, annak a férfi alkata, döntésektől való iszonyodása, gyávasága az akadály. Eljön az ősz, 56 forrongó, reményeket szító ősze; valamit Piroska is érzel a világ felbolydultságából – anyját többen gyözködik, hogy disszidáljanak, aki meg is kérdezi leányát, mit szólna hozzá, Piroska azonban báránymillővel ágynak esik, s mire fölgyógyul, helyreáll a határzár, „kitör a konszolidáció”. Ez a „rendeződés” új szakaszt hoz a család életében is: Béres Pista immár ostromolni, de legalábbis erőteljesen sürgetni kezdi Flórát, aki először kiadja az útját, azután azonban megadja magát (ellenállásának feladásában az a hír is szerepet játszhatott, mely szerint Bartha is kiment Nyugatra): győz a gyermeke jövőjére gondoló anya kötelességtudata, és egybekelnek a józan életű, volt hadifogollyal. (A szabadságra vágyó, saját boldogságához még reményeket fűző én ezzel, minden jel szerint, végleges vereséget szenvedett a léte értelmét kizárólag a szolgáltatban-önfeláldozásban megtalálni akaró és tudó énnel szemben. A Piroska új apjának kimondott „igen”-nel Flóra régi, függetlenség-, önállóság-tudatán alapuló önérzete is összeomlott, a leendő, majd tényleges új férj ezzel párhuzamosan egyre diktátoribb allűröket kezd fölvenni kettejük kapcsolatában.) – S itt az addig minden töredezettség ellenére meglehetősen aprólékosan, jelentősebb időbeli hiátusok nélkül elbeszélte történetben váratlanul csaknem egy éves ugrás következik⁵ – expressis verbis nem esik szó róla, de a „nagyamama” nyilván meghal. Piroska egy nyári napon a reggel nem mutatkozó Nenne nélkül indul az óvodába; el is téved és csak hosszú, kalandos (szimbólumokat nem nélkülöző, s nyilván külön is elemezhető) úton, estére ér (lázasan beteg) haza. Kiderül (persze rögtön sejthető volt), hogy azon a bizonyos napon Nenne nem véletlenül nem jelent meg érte, hogy az óvodába induljanak, tudniillik meghalt. Az iskola előtti utolsó nyár maradéka gyorsan elröppen, ám még mielőtt elsőként látnánk viszont Piroskát és búcsúznánk el tőle Pászlerék konyhájában, ahol a lelkes materialista Pászler bácsi Lajka kutya 1957 novemberi úrutazása kapcsán a (természetesen teljességgel transzcendenciamentes) tudomány megállíthatatlan diadalútjáról áradozik neki, a regényben *Szökés* címmel egy igen érdekes, a történethez *abból markánsan kilógva* hozzátartozó fejezet következik, erre azonban később fogunk majd visszatérni.

Hálás és kézenfekvő téma Rakovszky (költői) epikájának költészetével, kiváltképp az utóbbi bő másfél évtized-béli költészetével való összefüggéseit kimutatni. Nemcsak a két regény között mutatkozik (minden különbözőségük ellenére) szerves kapcsolat; feltűnő az átjárás a szerző versvilága, -szcenikája, a verseiben felléptetett/megszóllaltatott alakok és a regények között is. E kapcsolatot-folytonosságot az elemzők közül megemlíti Szilágyi Ákos a 2000 *„Margináliái”*-ban (2002/9.), Gács Anna meglehetősen részletességgel szól róla *A kígyó árnyéka* kapcsán (*Jelenkor*, 2003/9.), ám még szembeötlőbbek az egymásra-rímelések a versek és *A hullócsillag éve* vonatkozásában. A *Hangok* című kötetből (1994) az azonos című ciklus szerepverseinek szinte mindegyike beillik „előtanulmánynak” illetőleg variációnak az új regény alakjaihoz, élethelyzeteihez avagy enteriőrjeihez (különös-

⁴ Mindazonáltal sajtóságos szerelemnek, ám erről később még lesz szó.

⁵ A cezúrát, finoman bár, de egy közbeékelte másik, még radikálisabb időbeli ugrás is jelzi: anyjának a halálosan beteg „nagyamamánál” a kórházban tett látogatásról szóló beszámolója hirtelen megszakad, és a narrátor (amire az egész műben mindössze két példa van) a *fejnőtt* Piroska szemzőgéből idézi fel anyja húsz évvel későbbi haldoklását ugyanabban a kórteremben.

képpen a *Jób*, az *Öregasszony*, a *Narkomán*, *A hetedik év*, a *Négy sör után*, *A trónfosztott királynő* [alakja és környezete egyértelműen a regénybeli Hajnalné előképe] és a *Nők egy kórteremből*.) De ebbe a sorba kívánkozik a *Fekete-fehér* című ciklus *Gyerekkori öreg nők* című darabja is – költői mikrokozmoszban még soha ennyi reményvesztett, fonnyadt, elhízott, vagy az öncsaláshoz görcsösen ragaszkodó vagy tárgyilagos (lesújtó) önképpel bíró, ám lepusztultságukért mást-másokat felelőssé tevő s illetéknéppen megátalkodottan bosszúszomjú, maskarává kifestett vagy még csak ki sem festett, lompos, sőt nem egyszer visszataszító nőt, mint nőtársuk, Rakovszky Zsuzsa költészetében, utóbb pedig prózájában is! Ugyanakkor a *létező szocializmus* sivár, talmi díszletei és rekvizitumai sem *A hullócsillag* évében örökítették meg először Rakovszkynál – mindnyájan emlékezhetünk arra a bőséges inventáriumra, amelyet nagy verse, a *Decline and fall* kínál.

Ez a formai tekintetben merészen kísérletezőnek aligha nevezhető (mindazonáltal a narrációt illetően akár „újításnak” is nevezhető sajátosságával, az öt- illetve hatéves Piroska szemzőgének dominanciájával azért mégiscsak kitűnő) regény nem vonakodik magára venni a műfaji konvenciókat. Aligha kétséges ugyanakkor, hogy íróját a legelőnkebben, mondhatni a legmakacsabban (belső és külső) *szabadság* kérdése foglalkoztatja.⁶ *A hullócsillag* éve, az én olvasatomban, a(z imaginárius) *szabadság*, erkölcsi és cselekvési szabadságot is értve ez alatt, valamint (az annál valóságosabb) *kényszerek/szerepkényszerek*, *kiszolgáltatottság*, a *különböző autoritásokkal szembeni* (többnyire fogyatékos) *emancipáció*, az emberi *játszmák*, az *öncenzúrázott*, a „megvalósuláshoz” közelítve mindinkább önön karikatúrájukká váló *vágyak* által kijelölt térbe kívánkozik: ez az a tér, amelyben szereplői (hogy jobbra kényszerpályákon, inkább öncsalások és megalkuvások, semmint pusztá kompromisszumok pályáján, azt ezek után már mondani sem kell) éreznek-szenvednek-mozognak-cselekszenek-színlelnek.

Esetleges reflex-szerű föltételezésünk, hogy a *szabadság* megkérdőjelezhetetlen, axiomatikus érték volna, mely minden további nélkül a „jó” pólusának, míg a *korlátozottság*, a másoktól, az írott és íratlan törvényektől, szabályoktól való *függes* automatikusan a „rossz”-nak felelne meg, már a „Piroska-történeteszál” első két fejezetében megdőlt. Piroskában, amikor nemszeretem-helyzetekbe kényszerül, amikor korlátozzák a döntési,

⁶ Több értelmező is szöveget (a leghangsúlyosabban talán Márton László [*Magyar Narancs*, 2002. június 20.]) *A kigyó árnyékának* szimbólumokkal átszőtt voltáról. Nem kevésbé áll ez a jelen regényre; természetesen nem egyedül a *szabadság* fogalmához társulnak metaforák, (helyenként allegóriába hajló) szimbólumok, ám egy a szabadsághoz köthetővel különösen jól szemléltethető, milyen váratlan helyeken-helyzetekben is fölbukkanhatnak ilyen szimbólumok: [Piroska anyjával a pesti állatkert madárháza előtt áll] „Ha valaki nyitva hagyná az ajtót, kirepülnének? Talán, de nem biztos... Ezek már nem tudnák megszokni a szabad életet... Nem találnának ennivalót maguknak. És nem bírnának visszajutni oda, ahová valók? Az nagyon messze van, talán Afrikában... Ezek már itt nőttek fel a kalitkában, nem tudnak rendesen repülni. / (Nagy, színes madarak a villanydrótokon, az utcai lámpák tetején, a szobrok fején. Lámpától szoborig repülnek, ügyetlenül verdesve, nekivágódnak a villamosoknak, a házak ablakának. Egy nagy, türkizkék madár, úgy látszik, végleg föladta a repülést merev lábbal, peckesen gyalogol a járdán sáros félcipők és csizmák között Afrika felé.)” [250. o.] A mögöttes jelentés túlságosan is nyilvánvaló, tulajdonképpen épp a felbukkanás említett váratlansága menti meg a szimbólumot az elcsépeltség-től/szajbarágósságtól. Ez a „paraszthajszál” alighanem már nincs meg a valóban túlságosan toladó léggömb-szimbólum esetében: a május 1-jei felvonuláson föleresztett léggömbök madzagja belegabalyodik a fák ágaiba, egyiküknek, egy kék színűnek azonban sikerül kiszabadulnia és föllebegnie a határtalan kétségbe... (255. o.) Nem hat ilyen szájbarágósnak, viszont a maga szépségében is a giccshatáron egyensúlyoz (talán a *Kis herceg*-asszociáció miatt?) a(z álom)kép a faágak közt foglyul esett hullócsillagokról, amelyek „úgy tűnik, szeretnének fölrepülni, vissza oda, ahonnan jöttek, de sehogy se bírnak”. (321. o.)

illetve mozgásszabadságát, amikor valamely nyomasztó fensőbbség a (nem ritkán meg-
alázó) helyéhez-helyzetéhez szegezi, természetszerűleg fölbred a menekülés ösztöne.
Ellenőztőnei viszont arra tanítják, hogy a szabadság birodalma, az egyénként való kü-
lönállás birodalma veszélyes, mert egyszersmind a védtelenség, a kitaszítotttság birodal-
ma is. Lehetne vitatkozni azon – különösebb tanulságok nélkül alighanem –, hogy ez
mennyiben a szenzibilis, a saját korosztályához tartozó gyermekek közt magát újra meg
újra idegennek érző, félárva kislány speciális tapasztalata,⁷ mindenestre tény az, hogy
Piroskának alapvető élménye a világ egyensúlyának billenékenysége, épségének töré-
kenysége: lehet, hogy a határok korlátoznak, de védenek s így biztonságot is nyújtanak.
Az otthonos világ határán túl mindenütt az ismeretlen (fenyegető) birodalma terül el:
egyetlen óvatlan lépés-mozdulat, és valamely (korábban föl sem ismert) határ túloldal-
án találhatjuk magunkat, *kiszolgáltatva* a szabadságnak, ami nem más, mint: kiszolgál-
tatva az ismeretlennek, a kételyeknek, az apróbb és a fundamentális, egzisztenciális
félelmeknek.⁸ „Ha átlépünk egy határvonalat, mindenestül átlépjük. Ha csak a térdét
nyúzza is le, attól fél, meg fog halni, mert már nem tökéletes – átlépte azt a határvona-
lat, amely a jót a rossztól, az épet a tönkrementtől elválasztja. Mert nemcsak a dolgok –
ő maga sincsen biztonságban, övele is bármikor történhet valami visszafordíthatatlan.
A teste az, ami kiszolgáltatja a véletlennek, az elromlásnak és a halálnak – a lelke szaba-
don járkal ide-oda a részekre szabdalt világban, egyszerre lehet minden, minden törté-
net minden szereplője. De a teste odaszegezi a nevéhez: Piroska –, az életkorához: öt év,
a szőkésbarnaságához, a szemüvegességéhez [...]” (12. o.) Ám az idézet egyszersmind
félrevezető is: a lélek szabadon-kószálását a világban értéként tételezi, szembeállítva
az őt konkrét koordinátákhoz, helyhez-időhöz-tulajdonságokhoz bilincselő test nyűgé-
vel. Ezzel szemben az értelmezőnek – ismervén Piroska saját maga valós (egy és osztha-
tatlan, önazonos) voltára, tényleges létezésére vonatkozó kételyeit⁹ – lehetetlen nem
gyanakodnia arra, hogy például a *Ketten* című fejezet végén Piroska önfeledt ujjongása
(„Mossál körbe, mossál körbe!” – 176. o.) nem csupán az anyai harag közös játékká eny-
hülése fölötti megkönnyebbülése, hanem arról is szó van, hogy ez a *körbemosás* is kijelöl
egy biztonságérzetet nyújtó határt: mintegy kétségbevonhatatlan tényné teszi Piroskát a
létezők világában. Az sem véletlen, hogy tisztázatlan és tisztázhatatlan, azaz ambiva-
lens a viszonya Piroskának a korlátatlan, tobzódó szabadságot mintegy megjelenítő,
„neveletlen”, a nyers, való világot illetően nála összehasonlíthatatlanul tájékozottabb
Holpár-gyerekekhez, jelesül is a „kis Évá”-hoz.

⁷ Talán még vitatkozni sem lehetne rajta, mert ugyan Piroska kitüntetetten az a szereplő, aki a sza-
badság fenyegető voltával kiélezett, példaszerű helyzetben is szembesül (óvoda helyetti elcsa-
vargásából először ártatlan tapasztalatszerzés „Alice csodaországban”, ám mihamar veszedel-
mes kaland lesz), de például Bartha is fenyegető, menekülési ösztönt előhívó izolációként, hor-
ror vacui-ként éli meg még azt a korántsem abszolút „végtelenséget” is, amelynek élményével
számára, fölötte a sötét égbolttal, az éjszakai Balaton szolgál. (331. o.)

⁸ Ha az „enyém” és az „idegen” közt, lét és nemlét közt, földi és égi között bizonytalanná válik va-
lami módon, vagy sosem volt megnyugtató határozottsággal megvonva a határ (márpedig a
csak részben értett, ám általa is érzékelt konkurrens, egymást kizáró és egyforma vehemenciá-
val képviselt világmagyarázatok, az atomokkal operáló materialista [55–58. o.] és spiritiszta-
transzcendens [53–54. illetőleg 57–63. o.]; megfejelve még a lélekvándorlással is!) egyértelműen
akadályai a világszférák biztonságos elkülönítésének), ha tehát nem élvezhetjük gyanakvás nél-
kül a birtokon-belül-lét védettségét, akkor nem oktalan és gyermeces kényszerképzet attól félni,
hogy a hullócsillagok ránk eshetnek (79–80. o., ahol Piroska félelméről, illetőleg 218. o., ahol az
anyja félelemmel vegyes csodálkozásáról esik szó), hanem a legtermészetesebb folyamánya a
biztonságosan szeparált zónákra/felségterületekre föl nem osztott világ élményének.

⁹ Amelyekben mintha *A kigyó árnyéka* Orsolyájának szerföliött hasonló kétségei élnének tovább.

Amikor az elbeszélő „Piroska szemével” egyszer lehajtott fejű áldozatnak (21. o.), másszor valamely, a régi világból, lányságának világából való emlék, déja vu hatása alatt nosztalgikusan lelkendező illetőleg ábrándozó, visszafiatalodott már-már bakfisnak (120–124. o.), megint máskor tétovázó-riadozó szerelmi konspirátornak (247–248. o.) lát-tatja az anyát, akkor annak szinte mindvégig erőnek erejével elfojtott (ám teljességgel el-fojtani nem tudott) belső konfliktusát jelzi: az erősebb gravitációs tér, a kötelesség, alapvetően fogva tartja Flórát, innen az áldozat-identitás, ám a (néven természetesen nem nevezett) kanti kötelességetikával természetes késztetések állnak szemben (egy harminc év körüli vonzó nő esetében hogy’ is lehetne másként?), kvázi a „lázas parazsa” gyanánt. A morál a kötelességteljesítés már-már apácai étellel párosuló „szabadságát” írja elő a leányáról gondoskodni köteles ifjú özvegy számára, az ösztönök (köztük a szabadságvágy) azonban a huzamos és jószerével teljes elfojtottság következtében Flóra esetében is kiválóan némi kukta-effektust. Az egyik szelep a balul kiütött Bartha-epizód, a másik, ettől nem független, a nyugatra szökés ugyancsak tétova képzelgésnek megmaradó (illetőleg a regény utolsó előtti, a *Határok* című fejezettel egyfajta keretet alkotó, *Szökés* című fejezetében vízióvá transzformálódó) terve (322–323. o.). Hasonlóképp antipódusa Flórának saját, erkölcsi skrupulusokat, önkorlátozást, lemondást nem ismerő bátyja, mint ahogyan Piroskának a vadóc kis Éva (a Holpár-lány). De inverze Flóra józanságának, már-már az aszkézissel határos fegyelmességének a boldogságvágyát (szerelemhétség?) ismétlődő kínos, sőt megalázó helyzetekbe kerülés árán is kiélő szőke Médi is.¹⁰

Úgy vélem, torzítás vagy durva egyszerűsítés nélkül elmondható, hogy a regénynek három főalakja van: Piroska, az édesanyja és az utóbbi özvegykori „kalandja”: a nem mindennapi reflexiós képességgel bíró, ám a saját infantilizmusán való, meggyőzően deskriptív, ám végső soron meddő, sőt unalmas rágódáson túl soha nem lépő, saját negatív, többé-kevésbé önironikus énképébe magát befalazó színkritikus, Bartha. Az empatikus gyermeklélek-búvár (vagy a zseniális visszaemlékező?) hozzáértésével „megrajzolt” Piroska belső bizonytalanságairól, szorongásairól-félelmeiről, gyanakvásairól már szólunk. Egyoldalúan női környezetben, ráadásul, kettős-tudatú (a fennállót, a nap mint nap tapasztaltat alapvetően elutasító, ám vele nyíltan szembehelyezkedni nem tudó) környezetben cseperedő félárva leányként nincs könnyű dolga: szelíd-melegszívű „nagyanyját” túl ritkán látja ahhoz, hogy Mancsi egyike lehessen világa kulcsszereplőinek, a zsörtölődő, ám jólelkű Nenne sajnos ápolatlan, műveltségbeli fogyatékoságát még Piroska is érzékeli: a kislány világához szorosan hozzátartozó, mégis inkább taszító jelenség, az ismerős nénik közül egy sem tudja megnyerni a bizalmát, vagyis a rivális nélküli, kizárólagosnak mondható *Bezugsperson* Piroska életében: az anyja. (Első találkozásuktól fogva gyorsan erősödik a kötődése a „lakójuk”-hoz, ami félárva voltának nagyon is érthető folyomány, ám hogy ez a kötődés a regény által elbeszélte időben mélyé vagy meghitté is vált volna, arra nemigen utalnak jelek.) Piroska ragaszkodása az anyjához éppen ezért görcsös, anomáliás. Életkora rég nem indokolná ezt a kisajátítás-számba menő csüggést az anyján; élethelyzete s kettejük lelki alkata és viszonya (valamint az anyja választása, hogy magá-

¹⁰ Sajátos paradoxon: miközben Piroskára vonatkoztatva klasszikus/kvázi-klasszikus nevelődési-vagy fejlődésregénynek bajosan olvashatnánk *A hullócsillag évét*, mégis hordozza egy kettős (vagy két, összefonódón párhuzamos) fejlődésregény vonásait: a változások, az elmozdulás, amely(ek)et a leány is, az anyja is megél, személyiségükre és saját életükhöz való jelen- és jövőbeli viszonyukra sincs(enek) hatás nélkül. (Ez még akkor is igaz, ha személyiségük immanens alapkonfliktusa, az interiorizált megfeleléskényszer és az ennek ellene feszülő késztetés az idegen elvárások, kényszerek ignorálására a regénybeli történet során lényegében nem változik.) Velük szemben állnak a statikus, tömbszerű („reménytelen”) jellemeik: Bartha, Piroska nagybátyja és, többé-kevésbé, Béres Pista.

ra vette, sőt néha már-már mintha túl is teljesítené ezt a „rám minden körülmények között számíthatsz!” szerepet) annál inkább. Ugyanakkor Flóra mégiscsak társadalmi kötöttségek között él (s persze a biológiai meghatározottságnak sem híjával lévő) hús-vér ember, vagyis személyiségének szükségképpen van egy leánya számára fel nem deríthető része. Bár összetartozásukat és a maga védő-óvó szerepét az anya alighanem nap mint nap megpecsételi a leányának való énekléssel, Piroskát többnyire elfojtva bár, ám folyamatosan nyugtalanítja, kvázi készenlétben tartja annak tudata/sejtelme, hogy anya nem teljesen és egyedül az övé, legalábbis nem az abban az értelemben, hogy figyelmét, jóindulatát (szeretetét?) ne tudná hosszabb-rövidebb időre eljátszani. Magyarán: minden hiteles magyarázat, minden valóban megbízható, elernyesztő megnyugtató kútfeje az anyja, aki azonban Piroška számára újra meg újra maga is mint titok, talány jelenik meg. Mi sem természetesebb, mint hogy ez a Janus-arcú tapasztalat/megézés szorongást olt belé; nemcsak az apahiány, hanem ez a nyugtalanító bizonytalanság is oka annak, hogy úgyszólván odaköltözésének pillanatában kisajátítja magának jólelkű és megbízható, ám veszély- és szeszélyes személyiségzátonyokkal és személyiségörvényekkel mindenestre akár őt, akár más aligha fenyegető lakójukat, Pistát.

Az előző regény bírálataiban Radics Viktória megállapítja, hogy Orsolya anyjához való viszonya leírható „a Melanie Klein által hasításnak nevezett pszichikai jelenség”-gel. „A gyermek lelkében létrejön a »jó anya« és a »rossz anya« képzele – így Radics Viktória –, és küzd magával a »jó anya« megóvásáért, majd a két kép összeszereléséért.” Aligha szükséges részletesen érvelni amellest, hogy lényegében Piroskánál is ugyanerről van szó. „Ha/amíg az anyám fizikailag mellettem van, ha/amíg szorosan hozzásimulhatok, nem tud kihátrálni saját teste, arca mögül, nem tud megkettőződni illetőleg orvul átcsusszanni valamely olyan szférába/dimenzióba, ahová nem tudok vele tartani.” Pontosabban: tud; ilyenkor válik révedezővé a tekintete, fagy arcára az a bizonyos üvegmaszk; nincs fájdalommasabb büntetés, ámulás, mint amikor az anyja így szökik meg vagy zárkózik be előle.

Az anyáról, Flóráról nem sokat tudunk meg. Számos hozzá írott levelet olvashatunk, különböző személyek tollából; neki magának két puritán, de sima, gördülékeny stílusú (kifogástalan helyesírású) levelét ismerhetjük meg: egy a kórházi szülőosztályról a férjének írtat, valamint egy bizonyos, vele közelebről meg nem határozott viszonyban álló Lillynek szólót – az előbbi viszonylag szűkszavú, ám harmonikus és szeretetteljesnek ható levél; joggal feltételezhetjük, hogy Flóra boldog házasságban élt egyetlen leányának tragikusan korán elhunyt apjával. Az anya neve: Stark Flóra, rendkívül, már-már didaktikusan beszédes. A név is hordozza az alak (Piroška által, mint mondtuk, nem egyszer – ha nem is pontosan így, ám – igen erőteljesen érzékelt) ambivalenciáját: a „Flóra” szelíd-sége, hajlékony, sőt sebezhető lágysága, meghittsége forr össze ebben a névben a gyermekét egyedül eltartó és nevelő, céltudatoságra, pragmatizmusra, adott esetben keménységre kényszerített asszony *nolens-volens* erejével. Külsejében is hasonlóan kétarcú az anya: a bricsesz, az ormóftlan, télikabát puritán-férfias (de mindenképp aszexuális), már-már katonás külsőt kölcsönöz neki, sűrű fürtjei mégis mintha femme fatale-szerűek lennének, sőt, mihelyt víz éri ezt a haját: hajmosáskor (21. o.) vagy ha Flóra megázik (18. o. és 113. o.), még a Medúza-fő démonisága is földereng Piroška számára.

Az anya belső konfliktusairól, lemondásának, a leányáért való áldozatvállalásnak a (valamelyest önáltatóan ártalmatlanított, nevé-nem-nevezett) megéléséről már szoltam fentebb, amiként azt is megtudhattuk, miképpen s mely egyéb (már akár reális, akár csupán elképzelt) lehetőségekhez képest lett belőle Béres Istvánné. Nagyon valószínű, hogy minden olvasóból heves berzenkedést, elutasítást vált ki a regény legkidolgozottabb férfiszereplőjének, az „érdekesen csúnya”, ám arcán a „szellem jegyét” viselő Barthának az alakja. Ez a kétségbe nem vonható tehetségét, elemzőképességét és írás-

készségét gyakran (többnyire?) száználmas, amatőr-provinciális színelőadásokról tudósítva aprópénzre váltó humánértelmiségi irritáló figura. Már-már embertelen, de mindenképpen jellemtelen és férfiatlan emberre vall, hogy senki és semmi nincs olyan fontos számára, hogy érte/azért bármiféle konfrontációt vállaljon. Nem lehet annyira unt-utált számára egy játszma (pedig milyen ócska és csömörletes számára E. mintamenyjelölti buzgólkodása az apja körül és egyre ismétlődő ripacskodása, *nagyjelenetei* a kettejük kapcsolatában), hogy következményestül vállalja a tábla fölborítását. Ezt természetesen tudja is magáról (önismeretből, legalábbis alkatának e lényegi vonását illetően, alighanem jeles jár neki): passzivitását, meghunyászkodásra mindig kész voltát és a döntésektől való rettegő irtózását fel-nem-nőítségére vezeti vissza, puhaságát, akarategyengeségét önnön tekintélyfüggéséből eredezteti. Ám fel sem merül benne, hogy túl is lehetne, sőt kellene lépni a diagnózison, hogy e jellembéli hendikepjeinek ellensúlyozására tennie is kellene valamit. Önironikus auto-vivisekciója során ugyan nem kíméli magát, csakhogy ez az ön-kipellengérezés avagy -pocskondiázás mindennapos, tét nélküli rutinná vált, Bartha valósággal tetszeleg önmaga előtt ebben a szerepben, s a dolgot a maga részéről ezzel elintézettnek tekinti. De nemcsak ez taszító benne: a kéjes, „de” meddő önostorozás nagyszerűen megfér benne az intellektusához, kritikus önreflexiójához teljességgel méltatlan (inkább Ferikére, Flóra merőben más [vagy mégsem annyira más?] alkatú bátyjára hajazó) egocentrizmussal, sőt mondhatni akár: önhittséggel. Alkalmi szeretőjének, „Édi-Hédinek” az esetében inkább csak saját magával évdőve játszik el a gondolattal, hogy az aktus után faképnél hagyott kis vidéki színésznő netán „vízbe ölte magát” (150. o.), de E.-re vonatkozóan már hosszan-színesen és meggyőződéssel (!) fantáziál arról, hogy a nő az ő elvesztésének pusztá lehetőségével szembesülve kétes-veszélyes alakoknak adta oda magát vagy öngyilkos lett (282–286.; 291. o.), amiként azzal is teljességgel reális, sőt várható lehetőségként számol, hogy Flóra, ha hiába várja őt a Balatonnál, csapat-papot otthagya rohan hozzá, a távolmaradóhoz, sőt kvázi még botrányt is csap féltékenységében (vagy aggodalmában). Bartha üldözési mániája is egocentrizmusából fakad: van ő annyira fontos, hogy az egész világ, sőt adott esetben még a természet(felett)i erők is összeesküdjenek ellene (vagy érte) [290., 291. o.]. Ez valódi naivitásnak tűnik, amellyel ugyanolyan keveset tudunk kezdeni, mint önáltatásaival, álnaivitásával, a saját tudása előli bujkálásával. Kritikus helyzetekbe kerülve vagy azok felé sodródva előszeretettel kérdezetgi G.-t, szelíd, bölcs és tárgyilagoss (persze kevésbé kíméletes) barátját: mi is tulajdonképpen a helyzet, mit is tegyen. Ugyanakkor már az is gyávaság, hogy elhitei magával, szüksége van erre a külső instanciára, hiszen a naplója által tanúsított elemzőképessége ismeretében biztosra kell vennünk: a mégoly vesékbe-látó G.-től aligha tudhat meg bármi olyat, amit ne tudott vagy legalábbis tudhatott volna maga is.

Arra a voltaképpen korántsem természetes tényre, hogy megszökik Flóra, vagyis a lehetséges Flóra-szerelem elől, nagyjából három magyarázat képzelhető el. Naplójában egy helyütt (293. o.) arról ír, hogy Flóra milyen erős és önálló – nos, ha ezt ő is így látja, két kézzel kellene kapnia az alkalom után, hogy összekösse vele az életét, elvégre azt nagyon is jól tudja saját magáról, hogy neki, ezzel a gyámolításra és szülői tekintélyre szoruló gyermek képzetére fixált énképével, pontosan ilyen határozott, erélyes (s mind ezért csodálható) anyapótlékra van szüksége. Hogy mégsem Flórában véli megtalálni a megfelelő alanyt, illetőleg hogy ilyen igényeinek a kibírhatatlannak lefestett (ám szenvedélyes odaadással játszmazó) E.-t inkább megfelelőnek tartja, annak, mint említettem, nagyjából három oka lehet: az egyik, hogy – E.-vel ellentétben – Flóra, mint anya, foglalt; van egy leánya, ami akárhogy is, nyilván akadályos lenne, hogy (in praxi) a kívánt módon és mértékben a fiává fogadja Barthát (akinek, könnyen lehet, hogy nem is volna így, hogy osztozzék a „mamán” egy kvázi-testvérrel). Egy másik lehetséges ok Flóra

önállóságának, felnőtségének a természete. E.-vel tudniillik minden jel szerint ad infinitum játszhatják jól begyakorolt, meglepetéseket nem tartogató, unásig ismert forgatókönyvű játzsmáikat, amelyekhez Flóra – fölöttébb valószínű – nem lenne partner. Bartha ugyan visszatérő jelleggel azt állítja: elege van ezekből a kisded játzsmákból, ám a lelke mélyén nyilván nagyon is érzi: nem tudna meglenni nélkülük. A harmadik lehetséges ok, hogy Bartha érzi: Flóra igazán beleszeretett, s ugyanakkor automatikusan azt tételezi föl, hogy ez a szerelem nem a valóságos, gyarló Barthának, hanem e szerelem által megemelt, idealizált „javított Bartha-kiadásnak” szól, csak egy ilyennek szólhat, s ha idő és mámor múltán kiderül a „csalás”, ő hiábavaló igyekezettel lesz majd kénytelen megfelelni a Flóra lelkében, képzetvilágában addig őt képviselt, Barthának hitt ábrándképnek – mindaddig, amíg (várhatóan nem sokkal később) az asszony el nem hagyja. (Erről a jóslatáról a könyv 293. lapján olvasunk, amihez hozzájön a saját kijózanodásától-kiábrándulásától való anticipatív szorongása is [326–327. o.] Egy lehetőséggel azonban nem számol, amikor Flórával való kapcsolatát magában kettejük összebékíthetetlen ellentétével érvelve állítja lehetetlennek, jövőtlennek – s ez azt mutatja, hogy mégsem mindig és nem mindenkiel szemben olyan dörzsölt pszichológus, mint önmagára és megszokott játzstársnőjére, E.-re vonatkozóan –, avval ugyanis, hogy amilyenek ő az asszonyt látja (magabiztossága, céltudatossága, önállósága és erkölcsi feddhetetlensége), valójában könnyen lehet, hogy ha nem is kifejezetten maszk, de pajzs/páncél: Flóra önmaga elől is elfedi velük bizonytalanságát, kísértésbe-vihetőségét; egyszerűen azért, mert sem az egzisztenciális szorongás luxusát, sem – egy prüd, kárörvendő, ráadásul a spicliség szellemétől áthatott, viszonylag kis városban gyermeket egyedül eltartó fiatal özvegyasszonyként (aki „mellesleg” nyilván úgy érzi, neveltetésének, egykori szülői háznak is tartozik a makulátlan jó hírrel) – azt nem engedheti meg magának, hogy bárki kaján kibicnek támadási felületet nyújtson.

Bár a felelősséggel járó autonómia minden formájától, az integer személyiségtől „szűkölvé menekülő” Bartha Sándor afféle *Prügelknabeként* emeltetik ki a regénynek a maguk módján úgyszintén sunnyogó, erkölcsileg kétes magatartásukat külső körülményekből eredeztető figurái közül (Flóranak a felelősség elől a naiv-követelőző gyermek szerepébe zárkózó bátyja legalább nem analizál és moralizál folyton), benne csupán kulminál, illetve szabatos (bár nem egyszer a kelleténél szófecsérlőbb) mondatokra váltódik az a „Nem ér a nevem!” iránti hajlam, amely egyfajta *morbus hungaricus*-ként szippantja magába és tartja fogva *A hullócsillag évének* szinte minden szereplőjét. Annyira így van ez, hogy a regény alakjai által (s ez alól, ha van egyáltalán kivétel, egyedül Piroska „nagyanyja” és talán egy mellékszereplő, az „élesre vasalt nő” látszik annak) magatartásukban, tetteikben, reflexeikben lépten-nyomon elárult, ha nem is épp kiszolgáltatottság-igény, de *függésvágy*, azaz a függőséghez való – természetesen a legritkább esetben bevallott – ragaszkodás magát az ábrázolt korszakot, a késő-rákosiszmus jelentősen fölpuhult, ám továbbra is szigorúan ellenőrzött és az állampolgárok (a nép) folyamatos félelemben-tartására alapozott diktatúráját is más megvilágításban láttatja. Ennek a (legalábbis a magánszférában félreismerhetetlenül jelenlévő, sőt magatartásvezérlő) függőség-igénynek az infantilis gyökerei világosak. Nincs a regény részletezőbben megrajzolt figurái között olyan, aki ne igyekeznék a felelősséget, a meghozandó döntések, mindenekelőtt az adott helyzetekben a lehetséges ellenszegülés, a konvenció-, egyezményesség vagy a tabu-semmibevétel felelősségét valamilyen külső körülményre áthárítani. (Egymást pedig – ha valamely harmadik személy valaki olyanon talál erkölcsös magatartást, megbízhatóságot, egyenességet számon kérni, aki épp az ő függésvágyuk tárgya – még vehemensebben mentetik, mint saját magukat.) Nehezen lehetne hiteles szabadságigényről beszélni olyan emberek esetében, akik a számukra kínos-fájdalmas-megalázó helyzetekből avagy játzsmákból való szabadulásukat rendre vagy a helyzetek „spontán megoldódásától” vagy valamiféle

„Deus ex machiná”-tól várják.¹¹ Ez, vagyis a korból a szerző által exemplumként kiemelt alakoknak a felelősségtől való menekülése, illetőleg passzív csodavárása nyilván nem teszi elnézővé a mai olvasót sem az adott-kori, sem semelyik diktatúra iránt, de hogy olyan borzasztóan nagy erőszakszervezetre lett volna szükség a rezsim hatalmának fenntartásához, az íránt óhatatlanul kételyei támadnak. (S aligha indokolatlan, ha Madách szavai jutnak eszébe: „...a tömeg / A végzet arra ítél állata, / Mely minden rendnek malmán húzni fog, / Mert arra van teremtve. Már ma mentsd fel: / Amit te eldobsz, ő meg nem nyeri, / És új urat keres holnap magának. / Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán, / Ha a gazdának szükségét nem érzi? / Ha kebelében öntudat lakik?” [Egyiptomi szín])

Meglehetősen nyilvánvaló a regényben az utolsó két fejezet különleges státusza. Eleddig minden narráció-fajta és minden történéshordozó elem, levelekkel, „naplórészletekkel”, átomleírásokkal együtt, belesimult a cselekmény medrébe; semelyik váltás nem zökkenett ki önmagára külön magyarázatot követelő módon az olvasót. Mivel ez *A szökés* és az *Élet az úrben* érzékre nem áll, e kettőnél indokolt külön is elidőznünk. E két fejezetet annak ellenére érezzük elkülönülni a történetmondás végül is egységes folyamatól, hogy nagyon is megvannak a regényben a kapcsolódási pontjaik. Pászler bácsi fröccsös-harcos optimizmusa (*Élet az úrben*) mélységesen – ugyanakkor fájdalmasan – ironikus keretet alkot a regény legelejére iktatott „a ti Sándor bácsitok” aláírású, 1950-es újévi levéllel. Abban „szomorú ünnepről” esik szó, arról, hogy egy bizonyos Géza, akire tizenegy hónapos börtönbüntetést szabtak ki, „Karácsony estéjén az Ávó városházpincei fogdájában [...] hallgatta a toronyóra ütését”. Vajon milyen fénytörésben láttatja ez az emberi (jelesül a szovjet) tudományról és a határtalan fejlődésről szóló kaptatosan diadalmas mondatokat? Az ember aligha kérdezhet mást, fanyarul vagy keserű indulattal: Ennyi?! Kidugtuk a csápjainkat az úrbe, és már ragyog is ránk az üdvösség napja? Halleluja?! És a történelem szekrényében a hullahegyek? A földalatti fogdáknak, nemritkán veréssel, megfélemlítés-sel „átneveltek” igazában soha ki nem heverhető traumája?! A szovjetek fellőtték az úrbe Lajka kutyát, s ez egyben azt is jelenti, hogy nem voltak politikai perek, kirakatperek, deportálások, ártatlanul meghurcoltak?? (Külön tragikomikus adalék, hogy a fröccs mellé az ujjáról baracklekvárt nyalogató amatőr természettudós még 1957-ben is Rákosi elvtársat parafrázálja, majdnem idézet-számba menően: „az ember... [...] – vagyishogy a haladásnak... [ráadásul az úrkutatás, azaz az égbolthoz, a csillagokhoz igencsak szorosan kapcsolódó tudományterület apropóján mondja ezt], szóval nincsen határa!”)

Ám így együtt ez a két (természetesen erős kontrasztot alkotó) utolsó fejezet az első rész *Atomok és kísértetek* című fejezetével is korrespondeál. Bár *A szökés* című fejezet történéseinek – hiszen itt is realizisztikus aprólékossággal ábrázolják minden – „valóságstátu-

¹¹ Hiába az öngúny Bartha naplójának részletében, fokról fokra megismert személyiségéből tudhatjuk: nagyon is nyére volna, ha a konfliktusok-válsághelyzetek az ő szerepvállalása, állásfoglalása nélkül oldódnának meg: „Egy tébolyult pillanattig elképzelem, amint E. és F. találkoznak egymással, hogy megoldják a helyzetet én helyettem. [...] udvarias, gyöngéd komolysággal tárgyalnak egymással: föl-fölnevetnek, ahogy lassanként belemelegednek és a beszélgetés személyesebbé válik. [...] Időnként csúfondáros, de [...] végtelenül gyöngéd és megbocsátó mosollyal néznek felém, haszontalan, de elragadó fiacskájuk felé, akinek a sorsát ők ketten, komoly és felelősségteljes felnőttek, most szépen elrendezik egymás között...” (288. o.) Mondhatnánk, ez a példa azért ennyire eklatáns, mert Barthától nem is lehet mást várni; róla a jól fejlett apa-, pontosabban apa- és anya-komplexusából (pl. 142. és 272–275. o., lásd továbbá a hasonlóan erős *Bezugsperson*, a hallgatólagosan életkalauzzá kinevezett barát, G. alakját) meg a magában rendszeresen vizionált titokzatos-domináns „szellemalakból”, az „Anyaiszennő”-ből (140., 146–148. o.) is tudható, hogy nem sikerült felnőnie, de, mint említettem, a döntések, főként az úgynevezett sorsfordító döntések előli kitérés-re való hajlandóság jószerével mindahány regényalakra jellemző.

sza” egészen az évek óta halott apa felbukkanásáig nem igazán egyértelmű¹² (jóllehet a lineárisan elbeszélte történetben Nenne és a „nagyamama” ekkor már halottak, tehát rögtön gyanút kell fogunk, hogy nem az anyagi valóságban lejátszódó eseményekről olvasunk tudósítást) pontosan az „atomos-kísértetes” fejezetben ellentétbe állított két dimenzióban: a metafizikaiban és a konkrét-fizikaiban történik meg az egyik, illetve a másik fejezetben „ugyanaz”: egy ismert és behatárolt élettér elhagyása, a valahová való ki-, átszabadulás. Amint azt Angyalosi Gergely is megállapította: a szökés két szinten valósítatik meg – merész és sikeres akció ez a (valódi tervként elvetélt) szökés a villámgyorsan restaurált szocializmus, a kádári kollaboráns-konzolidációba süppedő ország elhagyásának értelmében, de metafizikai határátlépés is: a szükségképpen avagy végzetszerűen szétforgácsoló, megalkuvások malomkövei által morzsákká őrölt vágyak világaként leírható földi létezés elhagyása. (Hiszen lehet-e evilági túlpart, ahol egy halott apa vár ránk?) Annál is inkább ilyen, mindkét szinten (ha nem is az anyagi valóságban) megvalósuló eloldozódásnak kell tartanunk ezt a „szökés”-t, mert *másként* lehetséges volna-e vajon, hogy a szabadsághoz, megszabaduláshoz oly gyakran társuló fenyegetettség-érzés *helyett* ilyen soha-nem-tapasztaltan euforikus felszabadulás-, majdhogynem megváltottság-érzés kísérje? – „Hirtelen a félelmet mintha egyetlen, biztos mozdulattal kihúzta volna valaki a testéből, üres helyére ujjongó, bolondos öröm árad, amelytől hangosan föl kell nevetnie. Meghasadnak a felhők: a szürke foszlányok között kis, sötétkék tisztás támad, a résben saját fényének zöldes szirupjában ott úszik a gömbölyű, fehér hold.” (395. o.) Az utolsó fejezetben azután csak egy kutya hagyhatta el a sztratoszférát, mi – Piroskával – visszatérünk Pászlerék palacsintaszagú, Pászler bácsi haladáshítétől harsogó konyhájába, de ez nem tragikus: immár egy, gyakorlati hasznosságát tekintve talányos, ám nagyon is fontosnak sejtett lehetőség, egyfajta beavatási tapasztalat birtokában térünk vissza.

Óhatatlan, hogy még egy ilyen, viszonylag részletes értelmezésben is említetlenül, kifejtetlenül maradjon számos lehetséges interpretációs szempont. Azonban módfelett jogos hiányérzetet szülhet az olvasóban, ha – épp egy ilyen nyelvi teljesítményt nyújtó mű esetében – szó sem esik a szóról, azaz a stílus, a nyelv kérdései teljességgel kívül rekednek a bírálat horizontján. A helyzet azonban az, hogy vagy részletes tanulmányt, de legalábbis megkülönböztetett figyelmet szentelünk az ábrázolás eme médiumának, vagy nagyjából azt (az alapvetően elragadtatott kórust) tudjuk csupán ismételni, ami e költői telítettségű-gazdagságú stílusról *A kigyó árnyéka* kapcsán már napvilágot látott. A magam részéről annyival toldanám meg, pontosítanám az előttem szólókat, hogy ékítőnyesebb (tehát például a hagyományosan a költészet jellemzői közé sorolt hasonlatokban és szinesztéziákban bizonyosan gazdagabb) ez a prózanyelv, mint Rakovszky viszonylag puritán versbeszéde – noha kétségtelen, hogy az előző regényhez képest retorizáltsága mértéktartóbb. Szerzőnk prózanyelvének mindenképp méltatandó éré-

¹² Vágybeteljesítő vízióknak nevezhetnénk, mégpedig olyan vízióknak, amelyben boldogító, szinte mindenért kárpótló módon helyreáll anyja és leánya meghitt, ám az utóbbi időben elég erősen próbára tett, sőt kikezdett lelki és testi egysége (nem véletlen, hogy nemcsak az új apa, netalán Bartha, de anyjának egyik ismerőse, sőt négyükön és a váratlanul megkerült macskán kívül egyáltalán senki nem szerepel benne). Tudom, nagy szavak ezek, talán lesznek majd az olvasók között, akik szerint érzélgősséggel vádolom ezt a regényfejezetet, mégis úgy kell fogalmaznom: *A szökés* a regényben egyébként, hogy úgy mondjam, hírbe hozott, aláásott hitelű (ugyanis több, a „szeretet” nevét csak bitorló, egyértelműen ilyen-olyan szorongásokra, félelmekre visszavezethető ragaszkodástípussal egybemaszatolt!) *szeretet* rehabilitálása (ha nem egyenesen apoteózisa) is. Ám ugyanez a látomás alkalmasint egyben vég és kezdet: életszakaszhátár-jel: alighanem lényeges, hogy ez a teljesség, legalábbis ebben a formában, (már) csakis a vágyképzetek szférájában állhat helyre; a *szabadság* immár a saját útra lépés, a lassú leválás parancsát is tartalmazni fogja.

nye, hogy egyszerre tud gyönyörködtesen élvezetes, aprólékos és – ez ugyanis egy bizonyos határon túl egyáltalán nem következik az aprólékosságból, sőt inkább annak ellenére valósul meg – pontos lenni. Szinte lehetetlen nekünk magunknak is nem osztozni az élvezetben, amelyet Rakovszky Zsuzsa – biztosra veszem – egy-egy eredeti szökepeket, képzettársításokat fölvonultató, kibalanszírozott mondat leírásakor érez, így külön érdem, hogy ez az önmagát élvező, önmagában gyönyörködő (ami nem öntetszelgést jelent!) stílus ritkán szabadul ki – kivált ebben a regényben már ritkán szabadul ki – az ellenőrzése alól, s csúszik el a túlzásúfoltság irányába. A sok finom árnyalat nem stilisztai izmozás; szinte kivétel nélkül mindig a láttató erő szolgálatában áll. Ám aligha lehet meggyőzőbben méltatni ezt az irályt, mint ha őt magát hagyjuk beszélni: „Fényfoltok ugrálnak az anyja kardigános karján, az ő fűzős cipős lábán és lerágott körmű kezén: mintha a napsütést odafönn egészben gyömöszölnék bele az ágak darálójába, és ideleenn foltokra szakadozva esne ki belőle.” (20. o.) „Amikor újra fölriad, reszelős, vézna, valahogyan mégis támadó hangot hall: szünni nem akaró vékony sípólast, mintha hang-gumipertlit feszítenének ki mind hosszabbra és hosszabbra, minden pillanatban azt lehet hinni, mindjárt elszakad, de mégse. A hideg szemű egy szál alsónadrágban, szétvetett tagokkal, hanyatt fekszik a feldült duplaágyon, az ő nyitott szájából tör föl a homályos mennyezet felé a hang-szökőkút. Aztán amikor az ember már nem is várná, a hang-gumiszál rémisztő horkanással elpattan, pár pillanat szünet, aztán kezdődik az egész előlről.” (116. o.) „A fekete borostyánszőnyeg visszafelé borzolódik a szélben, a kerítésről maradék vadszőlőlevelek, sápadt, száraz szellemkezek integetnek, némelyik sárga kéz le is válik az indák rácsozatáról, és imbolyogva megindul utánuk a levegőben, de aztán kifogy belőle a maradék, síron túli lendület, és hangtalanul lehanyatlik a kavicsos útra. Egy koszorús nőalak csupasz, fehér márványkarjával nyáriasan öltözetlennek tűnik a sötét, télikabátos emberáradatban, Piroska egy pillanattig azon töpreng, vajon nem fázik-e. A rohanvást sötétülő ég, a lenyírt körömszilánk formájú hold, a fekete fák és a lángokkal teliszórt sötétség fenyegető szépsége úgy rázza, mint az áram.” (126. o.) (Csak helyszűke miatt nem sorolom tovább a példákat.)

Jelentem, Rakovszky Zsuzsa csalt. Nem mintha valami másodrendűvel szúrta volna ki a szemünket, ám az tény, hogy a *Magyar Narancs* riporterének válaszolva (2002. június 20. 27-28. o.) egy másik regény formálódásának lehetőségét sejtette: „...most egy másik, sokkal közelebbi korszak következik. A harmincas évek Sopronjáról olvasgatok.” Miért, miképpen alakult úgy, hogy mégis az ötvenes évek Sopronjáról kaptunk egy regényt, azt legfőljebb találgatni tudnám, fölöslegesen. Szerintem itt csak egyet lehet mondani: Kérjük a következőt! (*dr. König*)

A FIKCIÓ VADREGÉNYES ÚTJAI – AVAGY SZTORI, ELEJTETT FŐVAD ÉS HAPPY END NÉLKÜL

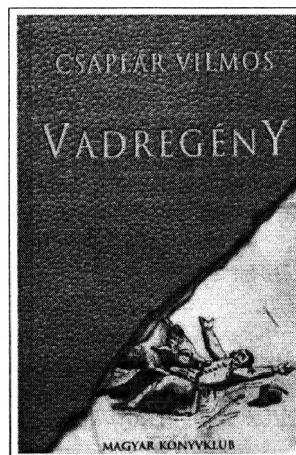
Csaplár Vilmos: Vadregény

Csaplár Vilmos regénye kalandokkal teli történetet jelenít meg, s ilyen értelemben a mű címe a *vadregényes* jelző irányába is jelentést nyit. A pontos kronologikus betájolás tekintetében igencsak szűkszavú szöveg egy kivételszámba menő, szinte véletlenszerűnek tűnő, elejtett évszám-meghatározása értelmében („Kilenc éve. Ezernyolcszázharmincban”) a történet ideje 1839-re tehető. A 19. században vagyunk hát, mely század – legalábbis a regény műfaján belül – (vadregényes) kalandok, cselszövések, politikai és szerelmi intrikák bő áradását rejti. (Az előbb említett évszám mellesleg Jósika Miklós *A csehek Magyarországon* című regénye megjelenésének éve is.) Kérdés azonban – s ez a *Vadregény* hangsúlyos kérdése is egyben –, mindebből mi marad meg, mi menthető át, mi és hogyan írható és olvasható az ezredforduló utáni regényben.

A történet időbeli meghatározására még néhány biztos támpont kínálkozik. Közöttük talán a legmegbízhatóbb (mert a történelmi narratívából a legegyszerűbben kikereshető és beazonosítható dátum) a Kossuth Lajos börtönbüntetésére, raboskodására utaló tény, amely szintén az 1839-es évrre utal. Az év februárjában ugyanis a Királyi Tábla háromévi fogságra ítéli Kossuthot, majd az ítélet márciusban négyévi fogságra módosul, mígnem 1840 májusában V. Ferdinánd utasítást ad a politikai foglyok szabadon bocsátására. Itt azonban már *regényen kívül* vagyunk. A műben mindebből az olvasható, hogy Kossuthot, a szólás- és sajtószabadság hőstét hűtlenség és felségsértés vádjával tartják fogva Ausztria egyik börtönében.

A regényen kívül- és belül-lét kérdése a *Vadregénynek* az olvasói értelemadásban igen lényeges kérdésévé lesz. S nemcsak az allúziók, a regény politikai s korabeli magyar valóságra vonatkozó utalásrendszere révén. A mű egyik leghangsúlyosabb irodalmi-történelmi utalása Zrínyi vadkan által okozott halálos balesetét idézi meg. Mivel maga a történet is végül egy vadászat, ezen belül is egy állítólag veszelény vadkan elejtési kísérletének epizódjába fut ki, a regénycím összetett szavának előtagja ezt a jelentést is rejti – azaz: az elejtendő *vad* regénye. Ami pedig a regényen való kívül-lét kérdését illeti: a *Vadregény* szereplői közül jónéhány valóságos személyek rejtett vagy leplezetlen regénybe-

*Magyar Könyvklub
Budapest, 2003
316 oldal, 2290 Ft*

li mása – pszeudo-valóságos hős vagy kulcsfigura. A szereplők között a legnyomra vezetőbb neve mindenképpen Idrányi Kálmánnak van, nem függetlenül a szövegben vele kapcsolatban elő-előbukkanó gyúlpálcikától. Aki némi jártassággal bír a magyar feltalálók és találmányaik terén, annak számára Idrányi neve olvastán minden nehézség nélkül felsejlik a foszforos gyufát feltaláló Irinyi János neve és személye (aki a „valóságban” épp a regénycselekményt jelölő 1839. évben alapít Pesten gyufafüzemet). S ha az olvasó számára túlságosan „valósággyanúsak” tűnik a regénybeli Miss Julie Pardoe *The City of the Sultan* című, 1836-os útikönyvének és első (verses)kötetének többszöri felemlítése, a *Világirodalmi Lexikon* megfelelő kötetében nyomban megbizonyosodhat afelől, hogy Pardoe kisasszony Csaplár regényében eredeti nevén szereplő pszeudo-valóságos hős, valóban az említett, valóságban is létező kötetek szerzője – s afelől is, hogy míg a hősnő a fikció szintjén szorgalmasan gyűjti adatait a magyarok élet-, gondolkodás- és viselkedésmódjáról, mentalitásáról, a „valóság” szintjén az útirajzírónő bibliográfiájában valóban ott található a regényfikció részét képező kutatásainak és felderítésének „eredménye” is, a *The City of the Magyars*, 1839–1840-ból.

Eddig tart a nyomozás könnyebbik része. A regényben nem kis számban szereplő országgyűlési képviselők nevének beazonosíthatósága már komolyabb kutatást igényel. Bodor Béla a Pardoe kisasszony útirajzírói vállalkozását komolyan vevő Zselényi „féligmegdig fikcionált” alakja és „felismerhető álneve” mögött Zsedényi országgyűlési képviselő regénybeli mására ismer, egy logikai művelettel (a fehér és fekete angol megnevezésének felcserélésével és behelyettesítésével) pedig a mű főhősének valóságos megfelelőjét is felfedi (Bodor Béla: „Mr. Black & White érzékeny utazása”, *Holmi*, 2004. 12. sz., 1532. o.). Be kell vallanom, soha nem jöttem volna rá, hogy Adam Whitewell annak a J. A. Blackwellnek regénybeli mása, aki angol diplomata volt, 1843 és 1849 között valóban Magyarországon élt, s tudósította a bécsi angol követet a pozsonyi országgyűlés eseményeiről. Mivel író és fordító is volt, a *Világirodalmi Lexikon* az ő nevét is jegyzi, sőt „szakirodalma” is van, magyarországi küldetéseiről ugyanis a *Budapesti Szemle* is tudósított – többek között Péterfy Jenő tollából. A lexikon szócikke szerint a valóságbeli Blackwell halála után „egy rokona az MTA-nak ajándékozta hivatalos és személyes leveleinek, megjegyzéseinek másolatait tartalmazó, négy részből álló gyűjteményét”, ám a diplomata magyarországi küldetéséről írott kötetét már nem jegyzi, hiszen ez 1989-ben, jóval a lexikon kiadási évét követően látott napvilágot (I. J. A. Blackwell magyarországi küldetése 1843–1851, gondozta és az utószót írta Haraszti-Taylor Éva, Bp., 1989 – az adatot szintén Bodor Béla jelzi említett kritikájának lábjegyzetében).

Csaplár a valóságból vett, átrajzolt (és költött) alakokból azonban nem dokumentumregényt, hanem szépirodalmi művet, fiktív történetet írt. Az előbbieken felsorolt megfelelések csupán az írói munka útjaira és módszereire vetnek fényt, miközben a referenciális háttérrel is rendelkező hősökkel összefüggésbe hozható előbbi tények és adatok halványan utalnak azokra a forrásokra, amelyekből Csaplár regényírói munkája során meríthetett.

A regénybeli Adam Whitewell a Bécs–Trieszt Vasútépítő Társaság mérnöke, akinek épp a történet indításakor ér véget a megbízatása, s aki Jack bácsikájának küldözgeti leveleit – vagy épp képzeletben „levelez” vele. A trieszti postakocsi-állomáson figyel fel egy hintó kék szemű és szőke hajú hölgyutasára, akinek szépsége elbűvöli. A nyomába ered, s így jut Pozsonyba, a Tarnai-palota közelébe. A hölgy ugyanis Anna Woleska, Tarnai gróf felesége. Útja során megismerkedik a vegyész Idrányi Kálmánnal, s mivel maga az angol mérnök is vegyész (vagy vegyész is), kísérleteik folytatása céljából közös laboratóriumot rendeznek be. A nagybácsinak küldözgetett levelekben, ezen egyoldalú levelezés során a történet e két száláról esik szó, míg a regény harmadik szálaként a Vörös Ökör vendégfogadóban gyülekező és vitázó országgyűlési képviselőket ismerhetjük meg. Egy ünnepsé-

get, egy színházi előadást, majd egy félresikerült Duna-parti találkozást követően azután Falussy grófék kastélya válik a történet azon gyűjtőhelyszínévé, ahol a regény minden szereplője s mindegyik szála összefut. A vendégség ürügye a vadászat, amelynek eredményeképpen egy veszélyes vadkant kellene kilőni, ám maga a vadászat az egyes szereplők egyéb céljainak és érdekeltségeinek is paravánjául szolgál. A történet bonyolítása közben ugyanis szerelmek és vágyódások bonyolult szövődéke jön létre, miközben Whitewell és Idrányi titokban faládákat cipelnek a Falussy-kastély pincéjébe, mert az angol mérnök Falussy bányájában szeretné kipróbálni robbanóanyagát. A vadászat ennek az ügyletnek is ürügye. A valóban vadregényesen bonyolódó történetnek – s ezen belül magának a vadászatnak – azonban két megfigyelőtábora is van (sőt, ha hozzászámítjuk Whitewell szemlélődéseit, amelyekről leveleiben számol be, akár három is). Egyrészt Pardoe kisasszony forgolódik szüntelenül és serényen a vendégek között, anyagot gyűjtve a magyarokról készülő útikönyvéhez, másrészt titkos megfigyelő bázisán ott látjuk a bécsi titkosrendőrt és századosát. A cselekmény tetőpontján azonban nem a vadkan kerül puskavégre, hanem Whitewell robbanóanyaga röpti a levegőbe tornyostul Falussy gróf kastélyának egyik szárnyát. A tragikus helyett parodisztikus kimenetelű esemény „indokoltan” aktivizálja a titkosrendőrséget, amely titokban, a jellemtelen Ürményit felhasználva, maga idézte elő a robbanást. A vendégek kihallgatása a mindenkori hatalmi játzmák demonstrálása, miszerint mindenki gyanús, mindenkire rásüthető a bűnösség bélyege, miközben maga a hatalom úzi álnok játékait. A történet során Whitewell nagybácsijának küldött levelei is módot adnak a hatalom bizalmatlanságáról való töprengésekre: a mérnök tudja, hogy leveleit felbontják, elolvassák, cenzúrázzák, épp emiatt álnéven nevezi bennük szerelmét. A jelenség Kossuth sajtó- és szólásszabadságért folytatott harcával egészül ki. Julie Pardoe kisasszony megfigyelései, folytonos sürgés-forgása a csetlő-botló mamával, a nyomozás egy másféle – ártatlanabb és ártalmatlanabb, ám igen csak ironikus-parodisztikus – változatát képezi. A parodisztikus hatást kirobbantó patronok egy része ott sül el, hogy a kisasszony olykor lényegtelennek tűnő részleteket jegyzetel, semmitmondó személyes összeütközésekből kísérel meg messzemenő, mentalitásbeli következtetéseket levonni, miközben olykor épp lényeges eseményekről marad le. Nála csak Zselényi öntetszelgő hiúsága parodisztikusabb, aki halálos komolysággal szolgáltat adatokat a kisasszonnak, arra számítván, hogy ezzel a magyarokról alkotandó méltó összkép kialakításához járul hozzá, miközben arra sem kevésbé számít, hogy az íródíj útirajzban őt magát is méltó hely illeti majd meg. („A képviselő Julie-t hallgatva nagyot sóhajtott, és maga előtt látta a majdani angol olvasót, aki őt, a távoli, ismeretlen sóhajtot látja maga előtt. Olyan volt a hangulat, hogy szinte biztosra lehetett venni, ezek a percek az útikönyv becses és emlékezetes részeivé válnak.”)

Bár utóbb kiderül, a robbanás mégsem okozta Tarnai gróf halálát, mint ahogyan hitték, az érzelmek és intrikák bonyolította történet mégsem zárul happy enddel: sem a vadkant nem sikerül elejteni, sem Whitewell Anna iránti szerelme nem teljesül be – s mintha ezt már maga a mérnök sem tartaná oly lényegesnek. „Nincs rendeltetés, nincs megírt sors, csak tévelygek, törvényem a véletlen...” – írja bácsikájának. Majd a levél (és a regény) legvégén: „Én pedig várok, mintha valaha is beteljesülhetne az emberi lelkek állítólagos tükréből egykor kiolvasott ígélet...”

Megtörténhet ez a mi csodálatos tizenkilencedik századunkban, az ész évszázadában?”

Hogy a célba vett 19. század csak felszínesen az ész s valamiféle racionális rend százada, a regény számos részlete bizonyítja. Az „értelmes” felszín alatt érzelmek, beteljesületlen szerelmek, vonzódások, a rációnak ellentmondó hallucinációk, képzelgések, köztük szexuális képzelgések és aberrációk kavarnak. Tarnai grótot gyermekkorától madárlátomások kísérik (látomásának „madarai” pedig más szereplők felett is ott keringenek), Whitewell valós és képzeletbeli leveleket ír, képzeletben a Vörös Ökör címerállatával tár-

salog, ájulása következtében víziókat lát, halott Corneliájának lesbikus-gyanús levelét hordozza magával, Falussy gróf mazochista képzelgések rabja stb. A felszínen pedig marad minden a régiben. Talán fárasztó is lenne mai olvasóként egy olyan regényt olvasni, amelynek sűrűre bonyolított szövedéke happy endbe torkollna, amely arról szólna, hogy a mindenen felülemelkedő (?) szerelem mindent megold. Csaplár „félreírja”, deformálja a *vadregényes* kalandokra alapozó regényhagyományt, romantizálás helyett *valóságossá*, hihetővé *torzítja* azt. Mint ahogyan az ilyen történetek interpretálására hivatott elbeszélés gondtalan, nyugodt áradását is felszaggatja. A regény szövegének többféle tipográfiája vizuálisan is leképezi a többféle elbeszélésmód sűrű váltogatását. Hol Whitewell levelét, hol csak képzeletben írt leveleket, hol a szerző-elbeszélő szövegét olvassuk. A történet szintjén elszórt apró részletek fénytöréséhez a felaprózott, részleteire hullott elbeszélés keltette fény(vagy hang?)törések járulnak. A világ apró történések bonyolult szövevénye, de nem feltétlenül célirányos – s a mű önreflexív vonatkozásainak értelmében a történetet megjelenítő regény sem lehet az. A történelem „fárasztó menetelés valahová, ahova nem is biztos, hogy mennünk kell. (...) Ember, különféle ruhákban. Ez a történelem” – mondja Miss Pardoe a képviselő Zselényinek.

Merre tart(ott) a történelem, a múlt, s merre tart a jelen? A kérdésre Csaplár Vilmos regényének szövegéből nem olvashatók ki válaszok, ám a regényben felvetett kérdések sem olvashatók parabolikus, példázatszerű vonatkozások nélkül. A mű történéseit hangsúlyos módon üli meg az „önkénturalom levegője”. A szálak többfelé vezetnek: egyszerre idézik fel a Jókai-regények anyanyelvű színjátszást támogató és propagáló szöveghelyeit, „idegen”- és „magyar”-relációit, de olyan későbbi történelmi pillanatokra is utalnak, amelyeket a ma olvasója történelmi tapasztalatként, múltként maga mögött tudhat. Konkrétan: a rendszerváltás előtti Magyarország tetszhalott voltára (s itt a cenzúra, a szólásszabadság megsértése, a nyomozások, titkosrendőrség és kihallgatások külön nyomatékokat kapnak), általánosabban pedig olyan (akár jelenbeli, akár jövőbeli) sorsfordító időszakokra is vonatkozathatóak, amikor a nemzeti értékek és megnyilvánulások kérdésessé lehetnek, veszélybe kerülhetnek. Minthogy a mindenkori történelmi regény történeti narratívája a múlt kérdései révén a jelen és jövő kérdéseit is felveti, Csaplár történelmi tényekkel, allúziókkal, pszeudo-valós hősökkel és kulcsfigurákkal operáló regénye hasonló módon, a jelenre-jövőre vonatkoztatva is fenntartja a múlt tapasztalatával való szembenézés szükségességét. Persze nem tragizáló módon. A *Vadregénynek* már a címe is előlegez némi iróniát, s ez az irónia a cím szemantikai vonatkozásainak meglelésekor még inkább nyilvánvalóvá válik. A ma olvasója csak jó adag iróniával tudja magát beleélni (vad)regényes történetek Jókai módjára bonyolított szövedékébe, tudván tudva, hogy a túlsrófolt tüsténkedés könnyen tragikomikusnak minősülhet (legfeljebb némely történelmi erőfeszítésnek jár ki a „tisztá tragikum” iránti tisztelet). Amit az emlékezet a múltból Zrínyi sorsának tragikumaként tart számon, a regénytörténet (és olvasat) jelen idejében kisszerűvé vagy komikussá degradálódik: míg a múltbeli vadkan Zrínyi halálát okozza, a jelen történetbeli csak Tarnai gróf lovát löki fel. A *Vadregény* ezen ironikus szálak metszéspontjai mentén lesz olvasható és élvezhető regénnyé, miközben hideg, célratörő mondataival, a szerzői hang távolságtartó *impassibilitéjével* a műfajon belül olyan lehetséges beszédmódot prezentál, amely például a hatvanas évek (Mészöly- vagy Déry-féle) parabolaregényeit egy mai, ironikus-parodisztikus parabolaregény műfaji képletébe írja át.

SOLVITUR AMBULANDO

Jakus Ildikó–Hévízi Ottó: Ottlik-veduta

„A probléma járva-keelve oldódik meg”-mondást Ottlik etikai tartásaként és a narratív önvizsgálat eszközeként értelmezi Hévízi, aki az *Ottlik-vedutában* sem tesz mást, mint Velencében sétálva egy problematikus irodalmi teret jár be, választ keresve az értetlenségre és a megérthetetlenre. Hagyja magát vezetetni mások (Jakus Ildikó vagy éppen Ottlik) által, feliratokat böngész, hidakat csodál, és (saját) térképet rajzol. Térképészkedik.

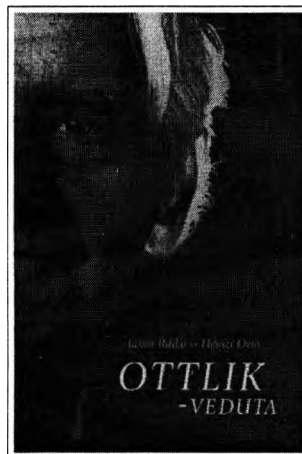
Séta a fikciók erdejében

Az *Ottlik-veduta* bonyolult szerkezetű, kitérőkkel előrehaladó és motivikusan építkező szövegértelmezés, mely többek között arra az elfeledni látszó követelményre világít rá, hogy egy mű elemzésekor a benne nyíltan vagy rejtetten szerepeltetett írások mélyreható vizsgálata nem kerülhető meg. Ezt a műveletet a könyv szerzői – elsősorban is Hévízi – alaposan elvégzik: láthatóan biztos helyismerettel járnak be az Ottlik által írt és olvasott művek sorát, és szinte soronként olvassák össze őket, ha úgy érzik, hogy ezzel közelebb vihetnek az „Ottlik-nagyregény” (az *Iskola a határon* és a *Buda*) megértéséhez. Így lesz az elemzés szerves részévé Rilke, Karinthy, Verne vagy Dickens, s kerül be a nyomozásba Agatha Christie Wittgensteinnel karöltve. Az ésszerűségeen kívül semmi sem szab határt a szövegek játéknak, egymásba tükröztetésének. Az össze-olvasásnak eminens példái azok a részek, amelyekben Jakus a *Hajnali háztetők* átirásait elemzi, vagy amelyekben Hévízi a Verne- és az Ottlik-regények hősei közti szoros összefüggést mutatja ki (például a Jó és Rossz szereplők, Marcell és Schultze esetében, 126.), illetve a Watson–Holmes páros funkcionális hasonlóságára világít rá Bébé és Medve viszonyában.

Talán a vendégszövegeknek tulajdonított jelentőséget mutatja az is, hogy a kötet összeállítását megelőzően, 2003-ban elhunyt szerző- és élettárs, Jakus Ildikó írásai elé Hévízi kivételesen nem helyez mottót, mintha azzal uralni vagy irányítani lehetne értelmezésüket.

A *vedutát* kézbe véve feltűnő ugyanis, milyen sok paratextus veszi körül, értelmezi és védelmezi a szöveget. Szinte bástyákat alkotnak a mottóként szereplő írásrészletek: a latin mondatfoslány bár sok mindent jelentő igét használ, talán leginkább a „nem minden hal meg” értelemben áll a könyv elején. Ez a magától értetődőbb, Ottlikra s a szerzőtársra vonatkozó utaláson túl a szöveg

Kalligram
Pozsony, 2004
342 oldal, 2400 Ft

túlélési esélyeit is latolgatja. Talán erre születik válaszként a *Capriccióban* olvasható, egy sajtóhiba történetét feldolgozó rész, mely nemcsak szellemes és textológiai szempontból tanulságos, de beszél a szövegromlás bájáról és az entrópia-tétel megkerülhetetlenségéről is.

A könyv elején álló, két Ottlik-idézet ezzel szemben már nem a megidézetteknek, hanem a megszólítottaknak van címezve. A *Budából* vett mottó, nagyon leegyszerűsítve, azt állítja, hogy a művészet képes felrázni az embert a katasztrófából, míg a *Próza*-részlet inkább a munkamódszert jelzi előre: egy regényről sem Ottlik, sem Hévízi szerint nem lehet nem-regényírói eszközökkel beszélni.

A második résztől viszont egyetlen írás különböző részletei adják a mottókat, melyek Hévízi fejezeteinek hangulatát, irányultságát erősen befolyásolják. Ady fiktív levelei Madame Prétérite-hez 1913 és 1915 között jelentek meg, öt részletben. Őláthatatlansága a kegyetlen, mégis okos és megértő Nőt jelentette Ady számára, akinek őszintén panaszkodhatna el véleményét, amikor úgy látta, más már nem értené meg. Levelei a világháború értelmetlenségéről, mindent elpusztító erejéről szólnak, a Holnapok garabonciása először ezekben a levelekben beszél a Tegnap felértékelődéséről, mely később a verseiben is szervezőelemmé válik. A részletek hiányról, félreértésről, csalódottságról, magányról és elszigeteltségről beszélnek, épp ahogy Ottlik és értelmezőinek szövegei is.

Hiány

A hiány a könyv minden szintjén feltűnő: a borítón Ottliknak csupán fél arca látszik, amely a tökéletes megértés lehetetlenségére utal, ugyanakkor ennek tudatában mélyebb, alaposabb vizsgálatra szólít fel (Csigó László fotója az arcban való elmélyedést is lehetővé teszi, a ráncok, a kicsit szomorú és nyílt tekintet analízisért).

Hiányzik a könyv másik szerzője, Jakus Ildikó. Bár szövegei itt állnak, s a velük folytatott dialógus nem csak lehetséges, hanem a könyv egyik lényeges eleme (Hévízi Ottó rendszeresen reflektál Jakus korábbi kijelentéseire, megkérdőjelezi és visszaigazolja őket), mégis, fizikai nemléte a hiány állapotáról való beszédet is szükségessé teszi a másik számára. A társ(szerző) a szövegben általában T.-ként szerepel (ritkábban nevén is szólítatják, de olyankor a távollét eltörlésére tesz kísérletet a szöveg, például: „Volnánk itt Ildivel egy kísérlet kellős közepén.” 210.), mely a rövidítés által nem csak az objektivitás látszatát kelti, a veszteség feldolgozatlanágát is eszünkbe juttatja: minél hamarabb átadni a név kimondásán, a Társ fel/megidézésén.

Ehhez nyújt erőt, biztatást Madame Prétérite is, aki Ady számára éles eszével, megértésével az ellehetetlenülés közelében ad lehetőséget a beszédre. A nem létező vagy már elvesztett társat meg kell teremteni ahhoz, hogy értelmesen lehessen beszélni: „kellene nekem egy megszólítható második személy (magamban) [...] muszáj értelmes tekintetet látnom magam előtt. Hátha én is értelmesen kezdek visszanézni. Egy idő után.” (211) A látáshoz Adyn és Hévizin kívül Ottlik hőseinek is szüksége van egy másikra: Bébének mindig kell valaki, aki megvilágíthatja a számára, mi és hogyan történt. (Ennek reményében veszi kézbe Medve kéziratát is.)

A hiány érzete átítatja és az egész könyvet személyes hangvétellivé teszi: s az olvasó sem maradhat érintetlen általa. Ez a fajta közös tudás az, ami Ottlik szövegeinek mélyebb megértéséhez segíti Hévizit: a ki nem mondás mögött meglátni a hiány formáját, az apát, a nőt vagy a boldogságot.

A szöveget végigkíséri a boldogság elvesztésének, keresésének problémája. Az *Incesione* című rész azzal foglalkozik, Bébé miért nem veszi észre, amit mindenki más: hogy erendően boldog ember. Ez a „közbeszúrás” aztán bővebb kifejtést nyer a 4. fejezetben, melynek Ady-mottójában a költő a férfiúi bátorságot gyáva védekezésnek nevezi. Az 1914 decemberében kelt levél a következőképpen folytatódik: „Az ember arra teremtődött, nőtt, hogy vágyjon a boldogságra, mely el nem érhető, s hogy minden lépésével mégis gáncsat vessen neki.” Hogy ez centrális kérdés Ottliknál, kiderül abból, hogy a két nagyregény címvariációiban milyen sokszor szerepel a *gyávaság* és a *boldogság* szó. A boldogság megéléséhez szükséges bátorság azonban az *Ottlik-vedutának* is kulcsmotívuma, ez látszik abból az Ady-idézetből, mely az önéletrajz jellegű bevezetőnél, tehát kiemelt helyen található: „Madame, szép lett volna meghalni tavaly tavasszal, avagy szép volna élni száz év múlva. De jaj, hiszen ez gyalázatos hedonista vallomás, és talán nincs benne egy fikarcnyi jó és igaz. Tehát: szép volna élni akkor, amikorra élni hívtunk”.

(El)tájéolás

Amikor a könyv *Budából* vett mottója kapcsán a művek túléléshez nyújtott segítségét említettem, akkor arra is gondoltam, amit a szerzőpáros „élet-krimi”-nek, „regényes élettörténet-analízis”-nek nevez. A szövegek (mind az Ottlik-regények, mind az értelmezések) háttérben önmaguk megértésének célja áll, egy hiány feldolgozásáé, mely minduntalan lehetetlennek látszik. Nyomozni kell egy tett (*Iskola*), egy érzés (*Buda*) okai után, nyomozni kell az elveszett alap után. A tét pedig nem kisebb, mint a folytathatóság kérdése.

Ez a nyomozás nem tud, nem képes érintetlen maradni a transzcendentális kérdésektől, mégis, az *Ottlik-vedutából* hiányzik a bizonyosság. Miközben a szerzőpáros épp azt bizonyítja, Ottlik írásait milyen rosszul látta eddig mindenki, aki azt hitte, hogy az *Iskola* a „minden megvan” vagy épp a semmi sincs kérdése körül forog, és leginkább az vonható le konklúzióként, hogy „ami megvan, tud nem lenni is” (23.), az is egyértelművé válik, hogy az értelmezésnek is számolnia kell bizonytalansági tényezőkkel. Ady kései versei mögött, melynek gondolati előzményei épp a mottóban szereplő „levelekben” fedezhetők fel, szintén a hit és a hívőség kétségei húzódnak meg – ami különleges hangsúlyt nyer, ha emlékszünk rá, hogy ennek a dilemmának érzékeny tárgyalása épp Hévízi Ottótól származik.

A bizonytalanság faktorát mutatja maga a cím is: a *veduta* mint tájkép, táj vagy épület távlati ábrázolása, arról az óvatosságról beszél, amelyre egy szöveg olvasója kényszerül. Egy szövegegyüttes térképének megrajzolása tapogatózás, kutatás, s a „végeredmény” mindig saját térkép lehet csupán, bár ha jól sikerül, mások számára is tájékozódásul szolgálhat. A táj, tájolás metaforikája az egész könyvön végigvonul: az *Iskola* nyitófejezetében Hévízi, Jakus nyomán, mondatról mondatra mutatja be, hogyan „tájolja el” Ottlik az olvasót, hogyan temeti maga alá a szózuhatag a lényegét, magát a kérdésességet (95.). Másutt pedig így nyilatkozik: „Verne. Lehet, hogy most igazából vele kéne beutazgatni az Ottlik-tájat.” (129.)

Terek

A tájékozódás kérdésén túl bővebb elemzést érdemelne, ahogy az *Ottlik-veduta* a térrel játszik. A *Monolocale* című írás a kortárs magyar irodalomtudományban kivételesen személyes hangvételű, a tényleges beavatást, bevezetést szolgálja: megismerjük azt a pozíci-

ót, ahonnan Ottlik olvashatóvá válik Hévízi számára. Ugyanis csak innen, Velencéből „tudja látni” (21.) Ottlik életművét, a városból, ahol Jakus Ildikóval annyi időt töltött, és ahol elvesztette őt. Az egyszemélyes lakásban, egyben gyász munkát is végezve gondolja és írja tovább a mindig elhalasztott, közös Ottlik-értelmezésüket. A szűkös és ideiglenes otthon az egykori boldogság helyszínén, még hangsúlyozottabbá teszi a kiszolgáltatottságot és a magányt.

De a városban bejárt terek és síkatorok is az olvasás tereihez kapcsolódnak, az eltévedés, haza-, visszatalálás olvasmányélményéhez. Hévizit nyomolvasó mutatóanyagok segítik a tájékozódásban a textológia területén: a különböző kéziratok időrendi, „szerző” szerinti besorolása, a mások által eszközölt módosítások, „javítások” kimutatása bravúros teljesítmény. Ebből a nagyon alapos és értő munkából derül ki, mikor és milyen kontextusban szerepelnek a kéziratok a főszövegen belül, azaz mi az olvasás tétje Bébé számára, miért, milyen céllal retusálja Medve kéziratát és saját emlékeit.

Ugyanígy külföldön és magányosan érti meg Hévízi teljesebben és pontosabban azt, hogyan gondolható vissza Medve és Bébé az elhagyott, elveszített otthonra. S ekkor válik különösen fontosá a felismerés, hogy számukra az otthon mindig a nők jelentették.

Egy másik térbeli mutatóanyag, ahogy a szerzőpáros hidat ver a félreértett *Iskola* és a meg nem értett *Buda* között: „ott folytatódik (kezdődik) a *Buda*, ahol az *Iskola* abbahagyta (kezdté). Az összeköltözés-elválás és a halál motívumánál” (229.). Hévízi szerint a *Buda* rossz megítélése a szöveg bonyolultságából és az *Iskola* félreértéséből következik, ezért a *Budában* „Ottlik most megmutatja még egyszer, pontosan, hogy mi van törölve Medve látóköréből. (Gyanítom, azért is, mert nincs író, aki bele tudna nyugodni, hogy addigi legnagyobb művének kulcsmotívumát konszenzuális értetlenség övezze)” (263). Hévízi szerint ez a kulcsmotívum nem más, mint az apa hiánya, melynek feldolgozása tulajdonképpen önmön halálunk elfogadását szolgálja, egy másik, szeretett lény elvesztésén keresztül. (Tehát nem csak mű és mű közötti hídra látni a velencei *monolocale* ablakából.)

Két pont közt az egyenes

A két regény szoros kapcsolatát, egyazon regény voltát a szerzők többek között azáltal is igazoltnak vélik, hogy míg az *Iskola* igazi kérdése, ugyan rejtve, már a nyitányban elhangzik, addig a *Buda* csupán a legvége előtt nem sokkal bontja ki sajátját. A művek egymást értelmezik és pontosítják.

Hévízi szerint Ottlik egységeken való gondolkodása, matematikusi szemlélete érvényesül akkor is, amikor a szereplőket a kéziratokon kívül és belül mozgatja. Elemzéséből kiderül, hogy nem érdemes főszereplőről beszélni, mindig inkább (legalább) két figura viszonya, koincidenciája áll a középpontban. Egy (prózai) kísérlet szükséges elemei ők, melyben a másik egy másik életmodell, alternatíva képviselője, s összhangjuk vagy súrlódásuk egy elvontabb, matematikai modellt rajzol ki. (Vö. Ottlik szavaival: az írás mint „létezés-szakma”.)

Ezt a viszonyrendszer-vizsgálatot támasztja alá az a szellemes és találó kép is, miszerint a szereplők leginkább egy bridzsparti résztvevőiként válnak láthatóvá. Mindig két pár „játszik” egymással szemben – a keresők és kísérletezők (Medve és Bébé), illetve a hitelesítők és megkísértők (Szeredy, Hilbert Kornél, illetve a Nők). Utóbbiak inspiratív elemként kikerülhetetlenek: vágyat keltenek, kérdést támasztanak, s egyben kijelölik a teret, amelyben a másik páros a játékot űzi, a nyomozást végzi, önmagának, önmaga ellenében.

Az *Ottlik-veduta* önmagát s az általa vizsgált műveket nyomozásként, krimiként tünteti fel. Ez az irodalmilag már-már slágergyanús címke azonban ebben az esetben sokkal árnyaltabb, mint amilyennek elsőre látszik. Az elemzők munkája valóban nyomolvasáson alapul: azokat a simulékony, ködösítő, ám titkokat rejtő részeket veszik szemügyre, melyek fölött a kevésbé türelmes olvasó könnyedén átsiklik, hiszen maga a szöveg törekszik erre.

Jakus Ildikó elemzései abból indultak ki, hogy gyanakvóbban, az elhallgatásokra és elszólásokra koncentráltan olvasta Ottlikot, s arra figyelmeztetett, csapdába sétálunk, ha szem elől tévesztjük a narrátor különállásának hangsúlytalanságát, és az elbeszélőt rezonőrnek tekintjük. Kiindulópontja szerint épp az apró feszültségekre, ellentmondásokra kell figyelniük ahhoz, hogy a kerettörténet által leplezni próbált kétségeket észrevegyük. A nyitófejezetben, Szeredy kérdése alapján ugyanis Bébének újra kell gondolnia, hogy mi élete fundamentuma, s ez a bizonytalanság kényszeríti Medve szövegének újraolvasására.

Miközben azonban a szereplők a múlt, a gyermekkor folytathatóságának esélyeit latolgatják, saját céljaik szerint ködösítenek és egyszerűsítenek is. Az elbeszélő pedig épp ezeket az apró eltéréseket tünteti el: szűkíti látóterünket, csak azt mutatva, amit maguk a szereplők is látnak. Ezért mondhatja Hévízi némi iróniával, hogy szükség lenne egy kérdésdetektorra, melyet épp a legkevésbé gyanús helyek fölött hozhatnánk működésbe. Mindenki nyomoz tehát: a kézirat írásakor Medve, az olvasásakor Bébé – ugyanakkor mindannyian tévednek is. „Mert mindkét figura keresési módjában, pontosabban a látásában van valami hiány, ám ez más és más jellegű.” (131.) „Medve látóterében vakfoltok vannak. Bébé viszont aspektusvak a szó wittgensteini értelmében.” (269.) Ki kell egészíteniük egymás gondolatait ahhoz, hogy teljessé váljon a kép, csakúgy mint Poirot-nak és Hastings kapitánynak vagy Holmesnak és Watsonnak.

Ugyanakkor, mielőtt Ottlik vagy a Hévízi–Jakus szerzőpár szövegeit egy mozdulattal átutalnánk a detektívregények kategóriájába, a szerzők maguk hívják fel a figyelmet a különbségekre is: a műfaj szabályaival ellentétben ezek a regények nem terelik el érdeklődésünket a mellékszálak felé, hanem épp az élet fő kérdéseinek újragondolására ösztönöznek: vérré menő, jövőt kockáztató, a túlélés lehetőségeit fontolgató önéletrajzomozást folytatnak, melyben „a bűntény a saját életem és a saját életben esett” (138.).

A paradox bizalom trükkje

Jakus Ildikó ötletes módszertani kifejezését alkalmazza Hévízi is: a paradox bizalom trükkje (189.) azt jelenti, hogy úgy kell hinni az írónak, hogy közben nem szabad hinni a mesélőnek. Ezt az alapvető gyanakvást és bizalmatlanságot a mindenkori olvasó saját értelmezésére is ki kell, hogy terjessze, Hévízi ezért a narratív elemzések után rendszeresen alkalmaz „ellenpróbát”, ahogy a fizikai kísérleteknél szokás: a tézist összeveti a korábbi szövegváltozatokkal, megnézi milyen változtatás következett be a koncepcióban, s hozzáveszi Ottlik írásba foglalt intencióit.

A *Buda* szerkezetének precizitásáról, bonyolultságáról ugyanígy, egy-egy mozzanat (például álom a várásról) vagy évszám (1982) kapcsán győz meg minket, hogy végül elhitesse: nem a széthullás és rendszertelenség regénye, hanem az *Iskola* továbbgondolása, radikalizált kérdezőtechnikával.

Ugyanez a filológiai alaposág néha kifejezetten zavarba ejtő: például amikor Hévízi Ottlik kuláklisról való lekerülését vagy Sztálin halálát vonja be a szövegelemzésbe, és

(némi túlzással) a sajátos metélt pizskálgatásából állapítja meg a kézirat narrátorának kétes szavahihetőségét.

Ha egyesek túlzott szubjektivitást, olvasónapló-szerűséget vetnek majd Hévizi szemére, nehéz lesz érvekkel meggyőzni őket ennek ellenkezőjéről. Mégis, ez a könyv épp érintettségével, személyességével, ugyanakkor filológiai szigorával együtt tud olyan mélyre hatolni az Ottlik-szövegekben, mint régóta senki. Érzékeny, fájó pontok kitapogatása, sőt élvoncolása történik a szemünk előtt, s ennek köszönhetően lesz a mi látásunk is élesebb, a mi Ottlik-térképünk is pontosabb.

Az *Ottlik-veduta* ahhoz lett hasonló, amilyennek Ottlik szerette volna a *Budát*: „Lehet járkálni-mászálni benne; utcái, terei, hidai vannak; ahol lehet ödöngeni, bámészkodni; rohanni elkésve találkára, vagy elbújni benne valahol; menekülni, örülni, sírni; eltévedni emitt, hazatalálni amott.”

A Jelenkor szerkesztői
minden hónap utolsó csütörtökén,
ezúttal tehát november 24-én, 15 és 18 óra között
várják a folyóirat iránt érdeklődő olvasókat, barátaitkat,
a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit
Budapesten,
az Írók Boltja (VI., Andrássy út 45.) teázójában.